

# HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

## 11

Ústav československých a světových dějin ČSAV  
PRAHA 1987

ŘIDÍ REDAKČNÍ KOLEKTIV:

RNDr LUDMILA FIALOVÁ, CSc., RNDr LUDVÍK KOPAČKA, CSc.,

PhDr EDUARD MAUR, CSc., PhDr LUBOMÍR SLEZÁK, CSc. (vedoucí)

#### ÚVODEM

Jedenácté číslo zpráv Komise pro historickou demografii je členěno do pěti oddílů. Do oddílu Studie je zařazena práce sovětského antropologa G.Česnyse shrnující výsledky paleodemografických rozborů pohřebišť na Litvě z doby železné. Další příspěvky jsou dílem českých badatelů a pojednávají o některých aspektech vývoje obyvatelstva v Československu od středověku po současnost. Tento oddíl uzavírá studie M.Kučery věnovaná metodice a organizaci sčítání lidu v Československu v poválečném období. Informace o výzkumu českého vystěhovalectví je zařazena do oddílu Materiály. Do oddílu Bibliografie byly zahrnuty tituly vydané v České socialistické republice k historikodemografické problematice v roce 1985. V oddíle Recenze a zprávy jsou zhodnoceny některé práce vydané u nás i v zahraničí v oblasti historické demografie.

V oddíle Kronika je na žádost Komise pro historickou demografii ustavené při Mezinárodní unii pro vědecký výzkum populace uveřejněn zápis z ustavující schůze této komise konané v Lutychu 9. a 10. ledna 1987. Je zde rovněž vzpomenu to, že v roce 1987 se dožili významného životního jubilea dva čelní představitelé české historické demografie, Pavla Horská a Eduard Maur.

Veškeré připomínky, náměty a příspěvky pro další čísla sborníku zasílejte na adresu: Komise pro historickou demografii, Ústav československých a světových dějin ČSAV, Vyšegradská 49, 128 26 Praha 2.



## ВСТУПЛЕНИЕ

Одинадцатый номер вестника Комиссии по исторической демографии состоит из пяти разделов. В раздел Статьи входит работа советского антрополога Г. Чесныса, подытоживающая результаты палеодемографических анализов захоронений в Литве железного века. Следующие работы были написаны чешскими учеными и касаются некоторых аспектов развития населения в Чехословакии, начиная средневековьем и кончая современностью. В заключение данного раздела публикуется очерк М. Кучерн, посвященный методике и организации переписей населения в Чехословакии в послевоенный период. Информация об исследовании чешской эмиграции находится в разделе Материалы. В раздел Библиографии вошли названия, выпущенные в Чешской Социалистической Республике по исторической демографии в 1985 г. В разделе Рецензии приводится оценка некоторых работ в области исторической демографии, вышедших в свет у нас и за рубежом.

В разделе Хроника по просьбе Комиссии по исторической демографии, основанной при Международном союзе по научным исследованиям в области народонаселения, опубликована запись учредительного собрания данной Комиссии, состоявшегося в Льеже 9 и 10 января 1987 г. Приводится также, что в 1987 г. отмечают важный юбилей двое выдающихся представителей чешской исторической демографии — Павла Горска и Эдуард Маур.

Любые замечания, предложения и работы для последующих номеров сборника просим прислать по адресу: Комиссия по исторической демографии, Институт чехословацкой и мировой истории ЧСАН, Вышеградская ул., д. 49, 128 26 Прага 2.

## INTRODUCTION

The eleventh number of reports of the Commission on Historical Demography is divided into five sections. The Section Studies includes the work by G. Česnýs, a Soviet anthropologist, and it summarizes the results of paleodemographic analyses of burial-grounds in Lithuania from the Iron Age. Other contributions were written by Czech research workers and they deal with some aspects of the development of the population in Czechoslovakia from the Middle Ages up to the present. This section is closed by M. Kučera's study devoted to the methodology and organisation of the census in Czechoslovakia in the post-war period. Information on the research of czech emigration is included in the Documents. The section Bibliography includes the titles published in the Czech Socialist Republic and they concern the historico-demographic problems in the year 1985. The section Review evaluates some works published in this country as well as abroad in the sphere of historical demography.

The section Chronicle brings, on request of the Committee on Historical Demography at the International union for the scientific study of population, the report on the first meeting of the Committee held in Liège on January 9 and 10, 1987. Here it is also mentioned that in the year 1987 two leading representatives of Czech historical demography, Pavla Horská and Eduard Maur, reached a significant jubilee in their lives.

All comments, theses and contributions to the next numbers of the miscellany can be sent to the following address: the Commission on Historical Demography, the Institute of Czechoslovak and World History of the Czechoslovak Academy of Science, Vyšehradská 49, 128 26 Praha 2.



Gintautas Č e s n y s

PALAEODEMOGRAPHY OF IRON AGE MAN IN LITHUANIA

Palaeodemographical indices present a considerable interest in two respects. Firstly, they reflect synthetically a physical fitness of the human organism that is a result of a complex interaction of biological, ecological and social factors. As such, they amplify considerably the anthropological characteristics of ancient inhabitants and enable one to judge indirectly about their health status, hygiene, nourishment thus favouring a more profound comprehension of human biology<sup>1, 16</sup>. Secondly, the data on life expectancy, family structure, the rate of marriages, reproduction and generation replacement, as well as on the numbers, the natural and mechanical movement of inhabitants, the general and genetically effective size of population are of great importance in population (demographical) genetics for the elucidation of the reasons and mechanisms of human variation in general, as well for the solution of some problems of origin of races, in particular<sup>3, 13, 15</sup>.

The data on the palaeodemography of Iron Age man in Lithuania and the East Baltic area were not available until now, that is why the materials from three large burial-grounds -



Obeliai (the Ukmergė District, the 5th-6th cc. A. D.), Plinkaigalis (the Kėdainiai District, the 5th-6th cc.), and Pagrybis (the Šilalė District, the 5th-7th cc.), excavated during the last decade<sup>11, 18, 19</sup> and presented here can serve as a landmark of a demographical situation in the region. In addition, a comparison with more recent skeletal materials from Lithuania<sup>6</sup> enables one to solve the problem of epochal changes in palaeodemographical indices.

The palaeodemographical life tables were used for estimation of the main indices<sup>1</sup>, while the population reproduction rates as well as the reliability of life expectancy estimations were calculated after Henneberg and Strzałko<sup>9, 10</sup>. Among the investigated Iron Age burial-grounds in Lithuania, only the Plinkaigalis complies with the demands of palaeodemographical investigations almost completely, for it was utterly unearthed and only slightly destroyed before the excavation. This is the reason why the age distribution of dead persons looks real for that time (Table 1). For instance, many investigators<sup>1, 7, 17</sup> point out that the new-borns usually make up 25-30 %, and the non-adults (0-20 years) about half of a skeletal population (the figures are correspondingly 24.2 % and 46.7 % in Plinkaigalis). The age distribution is not quite real in the other investigated sites. In Obeliai, the frequency of the new-borns is clearly too low, but that of 1-4 year and 5-9 year old children, on the contrary, is somewhat too high, that is why the general amount of the non-adults still makes up 50.6 % (Table 2). To all appearances, one can suspect here either an artifact, or the consequences of some social disaster (epidemic?). In Pagrybis, percentage of all non-adults is evidently too low, and they make up only 27.0 % of the skeletal population (Table 3).

The fact that the bones of children were unequally preserved in the excavated cemeteries might be the reason of differences in life expectancy at birth ( $e_0^0$ ), and this demogra-

phical index looks plausible only in the Plinkaigalis population (34.5). But on the other hand, life expectancy at the young adulthood ( $e_{20}^0$ ) is astonishingly identical in the populations of Obeliai, Plinkaigalis and Pagrybis (Tables 1 - 3). It is true of the indices separately for males (correspondingly 20.4 $\pm$ 1.9 ; 20.8 $\pm$ 1.5 ; 22.1 $\pm$ 2.3 years), females (15.5 $\pm$ 1.9 ; 17.7 $\pm$ 1.5 ; 16.3 $\pm$ 2.3 years), and for both sexes together (18.5 $\pm$ 1.3 ; 19.4 $\pm$ 0.8 ; 19.7 $\pm$ 1.7), for the differences are insignificant. Therefore, it is possible to suppose that the demographical situation was quite similar in the three skeletal populations. If so, one has the right to fuse their life tables after preliminary increasing the new-born infant percentage up to a probable value (25 %) and to define the general demographical situation in Iron Age Lithuania (Table 4).

Two peaks are perceptible in the age structure of the pooled skeletal population; one of them coincides with the age of new-borns, and the other with that of young adults (20 - 30 years). The same regularity is characteristic of death probability ( $q_x$ ) distribution: it is rather high at birth, diminishes by several times in childhood, makes a leap in early adulthood and increases gradually in old age. In females, the highest incidence of the dead and consequently a high death probability coincides with the age of 20 - 30 years, i. e. with the beginning and the height of the reproductive period. According to all palaeodemographers<sup>1, 3, 17</sup>, the phenomenon is to be explained by the frequent lethal complications of pregnancy and child-bearing. In males, a high death probability coincides with the age of 30 - 35 years, i. e. with the period of the greatest physical and social activity, as well as with an old age.

Life expectancy at birth (22.6 years) and at the age of 20 years (19.4), estimated from the pooled life table (Table 4), is considered to be typical of this time and territory. Thus, very similar data were obtained for Roman and La Tene periods



of Poland<sup>8</sup>, 14, 20, the people of Cherniachov culture in Roumania<sup>5</sup>, early Middle Ages of Sweden<sup>5</sup> and Germany<sup>10</sup>; a somewhat higher longevity was registered in medieval Slavs of Czechoslovakia<sup>4</sup>, 17, the Roman period inhabitants of Great Britain<sup>13</sup>, and the medieval people of Hungary<sup>1</sup>. V. Alexeev<sup>2</sup> estimated an average age at death for the Scythians from the Lower Dnieper region (41.5 years) and from Scythian Naples (40.7) as well as for the Sauromatians (43.7) and Sarmatians (43.1) from the Lower Volga region. The average age at the death was 39.1 years in our materials (excluding non-adults). This demographical index was a little lower in the medieval Eastern Slavs, the Krivichi, Slovene, Vjeticchi, Radmichi, Dregovichich, Severjane and the Poljane, its values were correspondingly 38.2; 32.3; 35.9; 38.3; 37.5; 35.4; 37.8 years<sup>2</sup>.

In comparison with the medieval Lithuanian population<sup>6</sup>, life expectancy at birth in the Iron Age was by 6 years shorter, and the difference was 5 years in young adulthood ( $e_{20}^0$ ). It is connected with the level of technology and civilization.

The life span of females in the Iron Age Lithuania was by 4 years shorter (17.1) comparing with males (21.0). The same sexual dimorphism was noted by other authors<sup>1, 2, 3, 7</sup>; it lasted out in Lithuania up to the Middle Ages<sup>6</sup>.

It was possible to calculate reproduction indices only for the skeletal population from Flinkaigalis. The gross reproduction rate ( $R_{pot}$ )<sup>9</sup> equals 0.69, and it means that an average number of births per couple of adult individuals was 6-7 during their lifetime in Flinkaigalis. The net reproduction rate ( $R_0$ ) fluctuated between 1.59 and 1.99, and it means that approximately 1.5-2.0 descendants per adult individual of the parentel generation reached adulthood. Consequently, every generation doubled its size during the time of its existence. All this indicates a high potential capacity for natural increase.

Finally, it was of some interest to reconstruct the size

of population that left the best preserved necropolis in Flinkaigalis. Taking into consideration that it functioned for about 200 years (the 5th-6th cc.) and 370 graves were unearthed in it, this rural community consisted of 63 members after Absádi and Nemeskéri<sup>1</sup> formula, and 37-46 individuals when calculating after Gejvall<sup>7</sup> and considering the possible death-rate in Iron Age to be as high as 30-40. In general, it is possible to say that the size of an elementary population was 40-60 persons (and it makes 5-8 families). The same size of elementary rural populations was noted by other investigators<sup>12, 15</sup>. It is necessary to point out that elementary populations consisting of several scores of inhabitants were characteristic of Lithuania in the 1st half of the 1st millennium A. D. For instance, according to a verbal communication of E. Jovaiša, an archeologist, 378 graves were excavated in the 2nd-3rd cc. burial-ground in Sargėnai (a suburb of Kaunas), and the site was used for 200 years. Consequently, the community counted 40-50 members. To all appearances, this size might be characteristic of other rural communities in the Iron Age East Europe.

References

1. Acsádi G., Nemeskéri J. History of human life span and mortality. - Budapest: Akadémiai Kiado, 1970. - 346 p.
2. Alexeev V. P. Paleodemografiya SSSR. - Sovietskaja arheologija, 1972, N 1, s. 3-21.
3. Angel J. L. The bases of paleodemography. - Amer J Phys Anthropol, 1969, vol. 30, N 3, p. 427-438.
4. Blažerová M., Beitrag zur demographischen Charakteristik der tschechischen Slawen. - Anthropologie, 1979, vol. 17, N 1, p. 13-19.
5. Botezatu D., Miu G., Cantemir P. Aspects paléodémographiques et anthropologiques de population de Valea Seaca (Birlad) appartenant a la culture Sântana de Mureş - Carneahov (IV<sup>e</sup> - V<sup>e</sup> siècles n. é.). - Annuaire roumain d'anthropologie, 1983, vol. 20, p. 17-26.
6. Čenys G., Urbanavičius V. Materials on the historical demography of Lithuania in the 14th-18th cc. - Anthropologie, 1978, vol. 16, N 3, p. 195-203.
7. Gejvall N.- G. Westerhus, medieval population and church in the light of skeletal remains. - Lund, 1960. - 146 p. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets Akademien).
8. Gładkowska-Rzeczycka J. Ludność kultury wielbarskiej w świetle dotychczasowych badań antropologicznych. - In: Problemy kultury wielbarskiej. - Słupsk, 1981, s. 163-181.
9. Henneberg M. Notes on the reproduction possibilities of human prehistorical populations. - Przegląd antropologiczny, 1975, t. 41, z. 1, s. 75-89.
10. Henneberg M., Strzałko J. Wiarygodność oszacowania dalszego przeciętnego trwania życia w badaniach antropologicznych. - Przegląd antropologiczny, 1975, t. 41, z. 2, s. 295-309.
11. Kazskevičius V. Plinkaigalis kapinyno tyrinėjimai. - In: Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1980 ir 1981 metais. Vilnius, 1982, p. 52-55.
12. Kozlov V. I. Osobennosti vosproizvodstva naselenija v doklassovom i ranneklassovom obščestvie. - In: Etnos v doklassovom i ranneklassovom obščestvie. Moskva, 1982, s. 9-32.
13. Nemeskéri J. Cannington (Nagybritannia) késő-vaskori - korai-romai kori népességének demográfiai profilja. - Anthropologiai közlemények, 1979, kot. 23, N 1 - 2, 1. 11 - 44.
14. Rożnowski P. Ludność kultury wielbarskiej w świetle badań antropologicznych. - In: Problemy kultury wielbarskiej. Słupsk, 1981, s. 183-191.
15. Ryčkov J. G. Genetika demografičeskich processov v narodonaselenii. - Voprosy antropologii, 1982, vyp. 70, s. 3-12.
16. Smolla G. Prähistorische Bevölkerungszahlen. - In: Bevölkerungsbilogie (Hrsg. W. Bernhard, A. Kandler. Stuttgart, 1974, S. 333-343.
17. Stloukal M. Palaeodemography of ancient Slavs. - In: Physical anthropology of European populations (Ed. I. Schwidetzky et al. The Hague; Paris; New York, 1980, p. 383-386.
18. Urbanavičius V. Obelių plokštinio kapinyno tyrinėjimai. - In: Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1982 ir 1983 metais. Vilnius, 1984, p. 95-98.
19. Vaitkunsienė L. Pagrybio kapinynas. - In: Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1980 ir 1981 metais. Vilnius, 1982, p. 49-52.
20. Wiercińska A. Paleodemography of the Iron Age in Poland. - Anthropologie, 1976, vol. 14, N 1 - 2, p. 131-133.



Table 1

Life table of the 5th-6th co. population in Plinkaigalis

X	$D_x$	$d_x$	$l_x$	$q_x$	$L_x$	$T_x$	$e_x^o$
Males, females and children							
0	81	24.25	100.00	0.2425	87.87	2305.38	23.05
1-4	24	7.19	75.75	0.0949	288.62	2217.50	29.27
5-9	28	8.38	68.56	0.1223	321.86	1928.88	28.13
10-14	8	2.40	60.18	0.0398	294.91	1607.02	26.70
15-19	15	4.49	57.78	0.0777	277.69	1312.11	22.71
20-29	50.5	15.12	53.29	0.2852	457.33	1034.42	19.41
30-39	38.5	11.53	38.17	0.3020	324.10	577.09	15.12
40-49	49	14.67	26.64	0.5506	193.11	252.99	9.49
50-	40	11.97	11.97	1.0000	59.88	59.88	5.00
	334	100.00			2305.38		
Males							
20-24	12	12.90	100.00	0.1290	467.74	2077.96	20.78
25-29	7	7.53	87.10	0.0864	416.67	1610.22	18.49
30-34	14.5	15.59	79.57	0.1960	358.87	1193.55	15.00
35-39	7.5	8.06	63.98	0.1260	299.73	834.68	13.05
40-44	11.5	12.37	55.92	0.2211	248.65	534.95	9.57
45-49	18.5	19.89	43.55	0.4568	168.01	286.29	6.57
50-54	11	11.83	23.66	0.5000	88.71	118.28	5.00
55-	11	11.83	11.83	1.0000	29.57	29.57	2.50
	93	100.00			2077.96		
Females							
20-24	17.5	20.59	100.00	0.2059	448.53	1770.59	17.70
25-29	14	16.47	79.41	0.2074	355.88	1322.06	16.65
30-34	6	7.06	62.94	0.1121	297.06	966.10	15.35
35-39	10.5	12.35	55.88	0.2210	248.53	669.12	11.97
40-44	8.5	10.00	43.53	0.2297	192.65	420.59	9.66
45-49	10.5	12.35	33.53	0.3684	136.76	227.94	6.80
50-54	11.5	13.53	21.18	0.6389	72.06	91.18	4.30
55-	6.5	7.65	7.65	1.0000	19.12	19.12	2.50
	85	100.00			1770.59		

$$E_{e_0}^o = 1.35 \quad E_{e_{20}}^o = 0.82 \quad E_{e_{20}}^o \sigma^o = 1.5 \quad E_{e_{20}}^o \sigma^o = 1.5$$

Table 2

Life table of the 5th-6th co. population in Obeliai

X	$D_x$	$d_x$	$l_x$	$q_x$	$L_x$	$T_x$	$e_x^o$
Males, females and children							
0	7	8.64	100.00	0.0864	95.680	2255.790	22.56
1-4	12.5	15.44	91.36	0.1690	334.560	2160.110	23.64
5-9	9.5	11.73	75.92	0.1545	350.275	1825.550	24.05
10-14	7	8.64	64.19	0.1346	299.350	1475.275	22.98
15-19	5	6.17	55.55	0.1111	262.325	1175.925	21.17
20-29	12	14.81	49.38	0.2999	419.750	913.600	18.50
30-39	11	13.58	34.57	0.3928	277.800	493.850	14.29
40-49	8	9.88	20.99	0.4707	160.500	216.050	10.29
50-	9	11.11	11.11	1.0000	55.550	55.550	5.00
	81	100.00			2255.790		
Males							
20-24	2	9.52	100.00	0.0952	476.200	2035.850	20.16
25-29	1	4.76	90.48	0.0526	440.500	1559.650	17.23
30-34	5	23.81	85.72	0.2778	369.075	1119.150	13.06
35-39	2	9.52	61.91	0.1538	285.750	750.075	12.11
40-44	3	14.29	52.39	0.2728	226.225	464.325	8.86
45-49	3	14.29	38.10	0.3751	154.775	238.100	6.24
50-54	4	19.05	23.81	0.8001	71.425	83.325	3.50
55-	1	4.76	4.76	1.0000	11.900	11.900	2.50
	21	100.00			2035.850		
Females							
20-24	6	31.58	100.00	0.3158	421.050	1552.750	15.53
25-29	3	15.79	68.42	0.2309	302.625	1131.700	16.54
30-34	1.5	7.89	52.63	0.1499	243.425	829.075	15.75
35-39	2.5	13.16	44.74	0.2494	190.800	585.650	13.09
40-44	1	5.26	31.58	0.1666	144.750	394.850	12.50
45-49	1	5.26	26.32	0.1998	118.450	250.100	9.50
50-54	1	5.26	21.06	0.2498	92.150	131.650	6.25
55-	3	15.80	15.80	1.0000	39.500	39.500	2.50
	19	100.00			1552.750		

$$E_{e_0}^o = 2.3 \quad E_{e_{20}}^o = 1.6 \quad E_{e_{20}}^o \sigma^o = 1.9 \quad E_{e_{20}}^o \sigma^o = 1.9$$

Table 3

Life table of the 5th-7th cc population in Pogrzyb

X	$D_x$	$d_x$	$l_x$	$q_x$	$L_x$	$T_x$	$e_x^0$
Males, females and children							
0	7.5	7.50	100.00	0.0750	96.250	3449.500	34.50
1-4	4	4.00	92.50	0.0432	362.000	3353.250	36.25
5-9	8	8.00	88.50	0.0904	422.500	2991.250	33.80
10-14	5.5	5.50	80.50	0.0683	388.750	2568.750	31.91
15-19	2	2.00	75.00	0.0267	740.000	2180.000	29.07
20-29	19.5	19.50	73.00	0.2671	632.500	1440.000	19.73
30-39	16.5	16.50	53.50	0.3084	452.500	807.500	15.09
40-49	20	20.00	37.00	0.5405	270.000	355.000	9.59
50-	17	17.00	17.00	1.0000	85.000	85.000	5.00
	100	100.00			3449.500		
Males							
20-24	3.5	9.72	100.00	0.0972	475.700	2208.250	22.08
25-29	1.5	4.17	90.28	0.0462	440.975	1732.550	19.19
30-34	7	19.45	86.11	0.2239	381.925	1291.575	15.00
35-39	2	5.55	66.66	0.0833	319.425	909.650	13.65
40-44	6.5	18.06	61.11	0.2955	260.400	590.225	9.66
45-49	4.5	12.50	43.05	0.2904	164.000	329.825	7.66
50-54	6	16.66	30.55	0.5453	111.100	145.825	4.77
55-	5	13.89	13.89	1.0000	34.725	34.725	2.50
	36	100.00			2208.250		
Females							
20-24	10	27.04	100.00	0.2704	432.400	1634.800	16.35
25-29	4.5	12.16	72.96	0.1667	334.400	1202.400	16.48
30-34	3.5	9.46	60.80	0.1556	280.350	868.000	15.92
35-39	4	10.01	51.34	0.2106	229.675	587.650	11.45
40-44	4	10.81	40.53	0.2667	175.625	357.975	8.83
45-49	5	13.51	29.72	0.4546	114.825	182.350	6.14
50-54	4	10.81	16.21	0.6669	54.025	67.525	4.16
55-	2	5.40	5.40	1.0000	13.500	13.500	2.50
	37	100.00			1634.800		

$$E_{e_0}^0 = 2.3 \quad E_{e_{20}}^0 = 1.7 \quad E_{e_{20}}^0 \sigma^0 = 2.3 \quad E_{e_{20}}^0 \sigma^0 = 2.3$$

Table 4

Life table of the united Iron Age Lithuanian population  
(percentage of the new-born mortality increased to 25.0)

X	$D_x$	$d_x$	$l_x$	$q_x$	$L_x$	$T_x$	$e_x^0$
Males, females and children							
0	140.5	25.09	100.00	0.2509	87.455	2255.710	22.56
1-4	40.5	7.23	74.91	0.0965	285.180	2168.255	28.94
5-9	45.5	8.12	67.68	0.1199	318.100	1883.075	27.82
10-14	20.5	3.66	59.56	0.0614	288.650	1564.975	26.28
15-19	22	3.93	55.90	0.0703	269.675	1276.325	22.83
20-29	82	14.64	51.97	0.2817	446.500	1006.650	19.37
30-39	66	11.78	37.33	0.3156	314.400	560.150	15.00
40-49	77	13.75	25.55	0.5382	186.750	245.750	9.62
50-	66	11.80	11.80	1.0000	59.000	59.000	5.00
	560	100.00			2255.710		
Males							
20-24	17.5	11.67	100.00	0.1167	470.825	2102.375	21.02
25-29	9.5	6.33	88.33	0.0717	425.000	1631.550	18.48
30-34	26.5	17.67	82.00	0.2155	365.825	1206.550	14.71
35-39	11.5	7.67	64.33	0.1192	302.475	840.725	13.07
40-44	21	14.00	56.66	0.2471	248.300	538.250	9.50
45-49	26	17.33	42.66	0.4062	169.975	289.950	6.80
50-54	21	14.00	25.33	0.5527	91.650	119.975	4.74
55-	17	11.33	11.33	1.0000	28.325	28.325	2.50
	150	100.00			2102.375		
Females							
20-24	33.5	23.76	100.00	0.2376	440.600	1705.650	17.06
25-29	21.5	15.25	76.24	0.2000	343.075	1265.050	16.59
30-34	11	7.80	60.99	0.1279	285.450	921.975	15.12
35-39	17	12.06	53.19	0.2267	235.800	636.525	11.97
40-44	13.5	9.57	41.13	0.2327	181.725	400.725	9.74
45-49	16.5	11.70	31.56	0.3707	128.550	219.000	6.94
50-54	16.5	11.70	19.86	0.5891	70.050	90.450	4.55
55-	11.5	8.16	8.16	1.0000	20.400	20.400	2.50
	141	100.00			1705.650		

$$E_{e_0}^0 = 1.0 \quad E_{e_{20}}^0 = 0.6 \quad E_{e_{20}}^0 \sigma^0 = 1.6 \quad E_{e_{20}}^0 \sigma^0 = 1.6$$



## Резюме

### Г. Чеснас, Палеодемография железного века в Литве

Анализ костных останков трех крупных захоронений в Литве и Восточной Прибалтике 5 - 7 вв. способствовал получению данных по возрастной структуре усопших. Составленные таблицы смертности предоставили информации о смертности населения данного региона и возможность их сравнения с другими популяциями. Уровень смертности в Литве был аналогичен другим областям того времени, мужчины по сравнению с женщинами доживали в среднем до более высокого возраста. Коэффициент воспроизводства свидетельствует о 6-7 детях, родившихся супружеской паре, из которых дожили до взрослого возраста 3-4 человека. Численность общин достигала около 40-50 человек, что, по всей вероятности, является характерным также для остальных сельских населенных пунктов железного века в Восточной Европе.

### Г. Чеснас, Палеодемография doby železné na Litvě

Rozbor kosterních pozůstatků ze tří velkých pohřebišť na Litvě a ve východním Pobaltí z 5.-7. století umožnil získat údaje o věkové skladbě zemřelých. Sestavené úmrtnostní tabulky poskytly informace o úmrtnostních poměrech obyvatelstva tohoto regionu a možnost jejich srovnání s dalšími populacemi. Úroveň úmrtnosti byla na Litvě obdobná jako v jiných oblastech této doby, muži se dožívali v průměru vyššího věku než ženy. Míry reprodukce svědčí o 6-7 dětech narozených manželskému páru, z nichž se dospělosti dožily 3-4. Početní velikost komunit byla asi 40-50 členů, což je zřejmě charakteristická velikost i ostatních kmeňdělských osad doby železné ve východní Evropě.

Historická demografie, 11/1987, s. 21 - 50

Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1987

Ivana F i r l o v á - Pavla L u t o v s k á -  
Alena S k i p a l o v á

### PRÍSPĚVEK K LÉČENÍ MORU V POZDNĚ STŘEDOVĚKÝCH ČECHÁCH (Na základě spisů Albíka z Uničova)

Mor náleží k oněm nemocem, jejichž objevení již ve starověku probouzelo hrůzu a děs. Pustošení, které způsoboval, bývalo tak velké, že celé krajiny vymíraly a počet obětí nebylo možné spočítat. Ačkoli pochází mor z Orientu, objevoval se častěji i ve velké části Evropy, kam byl zavlečen několika proudy. Toto, v převážné většině maligní onemocnění neprobíhalo všude stejně, zanechávalo však endemická ložiska, odkud se v různé dlouhých intervalech šířilo v podobě místních i celozemských epidemií.

Největší a nejzhroubnější středověká pandemie "černé smrti" postihla většinu Evropy roku 1348, kam byla zavlečena ze střední Asie přes Itálii do Francie, Anglie, Německa a nevyhnula se ani Českým zemím. S různě velkou intenzitou se mor objevoval i v následujících letech, v Českých zemích prošlo několik vln této pandemie, v obzvláště velkém a zhroubném rozsahu v letech 1360-1362 a zejména potom v roce 1380, kdy byl průběh onemocnění v samotných Čechách mnohem horší než v roce 1348.

Na neutěšenou situaci způsobenou černou smrtí zcela po-

chopitelně reagují i všichni významní lékaři té doby: M. Havel ze Strahova, M. Jindřich, M. Zikmund Albík z Uničova, M. Křišťan z Prachatic, kteří se zabývají ve svých morových spisech prophylaxí.

Prvním domácím autorem reagujícím na velkou morovou epidemii z roku 1380 byl M. Albík z Uničova. Z jeho rozsáhlé spisovatelské činnosti v oboru medicíny, dochované dnes ve více jak šedesáti spisech, byly pro danou problematiku sledovány pouze traktáty pojednávající speciálně o moru. Ze šesti rukopisů uložených v knihovnách v Českých zemích se podařilo stanovit vzájemný vztah jednotlivých textů, rozlišit je a identifikovat celkem tři samostatné latinské verze spisů příčenných rukopisů Albíkovi, dále textově a obsahově odlišnou verzi německou a staročeskou, dochované všeměs v rukopisech 15. století.<sup>1)</sup>

Z traktátů jsme čerpaly poznatky o prevenci morového onemocnění, příznacích, průběhu nemoci, o vlastních léčebných postupech a o opatřeních k zamezení šíření nákazy, které jsme srovnávaly se současnými znalostmi medicíny o moru.<sup>2)</sup>

Při morových nálezích a epidemiích se lidstvo utíkalo k přirozeným i nadpřirozeným prostředkům. Mezi přirozené patřilo žvýkání, vykuřování, požívání aromatických látek a samozřejmě léčivých bylin. Celkem je v Albíkových spisech uvedeno na dvacet léčivých drog užívaných proti moru.

V užívání se činil rozdíl mezi jednotlivými sociálními vrstvami, bohatým byly doporučovány byliny vzácnější, často importované až z Orientu, jejichž obstarání si prostý člověk nemohl dovolit. Chudí měli naopak užívat široce dostupné drogy buď domácí nebo dovážené z menší vzdálenosti; svým léčebným účinkem byly však obě skupiny rovnocenné.

V následujícím textu se soustředíme na vlastní rozbor jednotlivých bylin všeobecně užívaných při léčení moru, poznatky srovnáváme se současnými znalostmi o drogách.<sup>3)</sup>

Jako prostředek proti moru pěstovali mniši ve středověku andělku lékařskou (*Angelica archangelica*).<sup>4)</sup> Velké oblíbenosti těšila zejména v 16. století. K léčení se používá především

kořen, méně list a květ, má podobné účinky jako puškvorec (*Radix calami aromatici*). Podporuje trávení, povzbuzuje nervovou činnost, působí mírně močopudně, na odkašlávání, uklidňuje podrážděné průdušky, slouží proti křečím (spasmolytikum) a jako aromatikum.

Při léčení moru se proslavil velký bedrník (*Pimpinella maior*),<sup>5)</sup> na což se zřejmě vztahuje i česká lidová píseň: "Pijme pivo s bobkem, jezme bedrník, nebudeme stonat, nebudeme mřít". Nejčastěji se používá kořen - proti chrapotu, katarům, anginám; je močopudný, usnadňuje odkašlávání, užívá se i při žaludečních obtížích. Velmi lehká je jeho záměna za bedrník obecný (*Pimpinella saxifraga*) nazývaný také lomikámen podle místa, kde se vyskytuje.

Benedikt lékařský (*Cnicus benedictus*)<sup>6)</sup> se užíval ve středověku proti plicním chorobám a moru (*benedictus* - poňhaný). Používají se bylinné vrcholky, působí na povzbuzení nervové činnosti, při chorobách se zvýšenou teplotou, při reumatických onemocněních, má močopudné účinky, ovlivňuje látkovou přeměnu. Čerstvá šťáva urychluje hojení ran.

U devětsilu lékařského (*Petasites hybridus*)<sup>7)</sup> se používá prakticky celá rostlina. Působí spasmolyticky, všechny jeho účinky nejsou dosud prozkoumané. V poslední době se z něho podařilo izolovat zatím neprozkoumanou látku, která má podobné účinky jako alkaloid papaverin. V lidovém léčení se používá list jako močopudný a potopudný prostředek, dále při kašli, chrapotu, onemocnění dýchacích cest a proti střevním parazitům. Čerstvé listy se přikládají na rány, otoky, na zánětlivé žíly, žlázy, při reumatismu a ischiadiických potížích. Jeví se, že indikace používání devětsilu v těchto případech jsou oprávněné, ale zatím nevysvětlitelné.

Hořec žlutý (*Gentiana lutea*),<sup>8)</sup> lidově nazývaný encián, německy *gelber Enzian*. Podle Dioskorida má hořec pojmenování podle ilýrského krále *Gentia*, který jej nařídil užívat při moru. Užívá se především kořen, ale i nadzemní části, podporuje tvorbu žaludeční šťávy, povzbuzuje funkci jater, žlučníku.



Jestřabina lékařská (*Galega officinalis*)<sup>9)</sup> zaháněla morovou horečku, léčila dětské choroby, sloužila proti uštknutí hadem a kousnutí divokou zvěří. Používá se nadzemní část, nať a semena; výrazné jsou její účinky potivé a močopudné, později se využívala na zvýšení laktace. V roce 1927 - 1928 objevil Tauret spolu se Simonnetem její hypoglykemické účinky (snížení obsahu cukru v krvi). V současnosti se používá extrakt v masti na zacelení kožních defektů po neoplastických operacích a zesílení působení rentgenového záření.

Jako prostředku na přípravu odvarů, kterými se omývaly úporné kožní vyrážky, lišeje apod. si staří lékaři cenili pupavu bezlodyžnou (*Carlina acaulis*),<sup>10)</sup> lidově zvanou krasovlas bílý. V lidovém léčitelství se užívá kořene jako prostředku diuretického, povzbuzuje pocení, působí projímavě, vypuzuje hlísty, v neposlední řadě povzbuzuje i chuť k jídlu. Linného vědecké pojmenování rodu *Carlina* je asi zkomoleno z vlašského *Cardina* (*cardo* - bodlák). Někteří autoři uvádějí, že rostlina byla pojmenována na počest Karla Velikého, který jí v době moru doporučoval svým vojákům. Podle legendy mu ve snu oznámil anděl, aby vystřelil šíp a pozoroval, kde se zabodne. Zabodl se do dužnatého lůžka krasovlasu.

Pelyněk kozalec (*Artemisia dracunculus*),<sup>11)</sup> estragon, byl jako vynikající prostředek proti moru doporučován i Matthiolim. Matě a listu se užívalo též jako koření, zejména na aromatizaci octa a hořčice; zvyšuje chuť k jídlu, posiluje žaludek, příznivě působí na trávení. V lidovém léčitelství se také používá při kornatění tepen, při cévních poruchách.

Pelyněk pravý (*Artemisia absinthium*), lidově absint, německy Wermuth je aromatická látka ke zvýšení chuti k jídlu a k tvorbě žaludeční šťávy.

Vysoce hodnotným čichovým a chuťovým kořením povzbuzujícím sekreci a užívaným jako stomachikum je cejlonská skořice (*Cinnamoni*).<sup>12)</sup>

Činnost žaludečních a střevních žláz povzbuzuje kmín

(*carum carvi*),<sup>13)</sup> zklidňuje pohyblivost žaludku, zabraňuje plynatosti, potlačuje křeče hladkých svalů.

Látkovou přeměnu upravuje brutnák lékařský (*borag*),<sup>14)</sup> v lidovém léčení se používá při chorobách dýchacích cest, kašlí, krčních onemocněních, zánětech močových cest, při reumatismu a na potné kúry.

Pravděpodobně jako místní sedativum se používal šafrán (*crocus*).<sup>15)</sup>

Ořech velký (*Juglans regia*)<sup>16)</sup> se doporučuje již v rukopise pontského krále Mithridata Eupatora. Práví se, že dva sušené ořechy se dvěma říčky, dvaceti lístky routy a trochou soli dohromady roztlučené a na lečný žaludek požitý ochrání ten den člověka ode všech jedů. Jádro obsahuje 40 - 60 % oleje. V současné době se používá především list a zelená dužnatá část oplodí. Jádra ořechů a říčky mají z hlediska léčebného především nutriční hodnotu; říčky obsahují 50 % cukru, slizové látky, dále pektin a organické kyseliny.

Aloe je droga, kterou lidé používají již dobrých 3 000 let. Od Egyptanů ji převzali Řekové a Římané, střední a severní Evropa ji poznala v 10. století. Objevuje se v nejstarších německých bylinářích z 12. století a od 16. století se rostlina pěstuje. Je mnoho druhů aloe, nejčastěji užívaná je droga z *aloe ferox* a *aloe arborescens*. Používá se jako prostředek posilující, žaludeční; všechny účinky nejsou dosud zcela prozkoumané.

V traktátech se uvádí, že na hlízy se přikládala ředkev malá (*raphanus minor*)<sup>17)</sup> se solí a octem do sedmého dne. Srovnáme-li léčení se současnými poznatky, zjistíme, že ve 4. - 5. dni zduří u bubonické formy moru lymfatické uzliny, nejčastěji v jedné inquíně, méně často v axile či na jiném místě. Uzliny jsou na pohmat tuhé, spontánně i na pohmat bolestivé, rychle se kolem nich tvoří zánět, takže se přichycují ke spodině, ke kůži a navzájem mezi sebou. Kůže nad nimi zrudne a často nekrotizuje. Z toho vidíme, že užívání ředkve mělo své opodstatnění,

protože podle současných poznatků, dochází v důsledku jejího působení k ohraničení zánětu. Pro zmenšení otoku se ředkev máčela do octa a soli. V 8. - 10. dni uzliny měknou, provalí se a vzniká pístěl nebo několik pístělí secermujících řídkou sanguinolentní tekutinou, obvykle již bez morových bacilů. Proto k usnadnění provalení hlízy a jejího následného hojení byla přikládána masť, jejímž základem bylo máslo, droga malva - sléz,<sup>18)</sup> působící zevně na hojení ran, zejména hnisavých. Ke zmírňování otoků se používala cibule (*Allium cepa*)<sup>19)</sup> mající rovněž účinky protizánětlivé a protibolestivé, její silice působí výrazně dezinfekčně. Obsahuje minerály - fosfor, vápník, fluor, dále vitamíny A, B, C, E a další látky.

Řady léčivých rostlin bylo užíváno nejen k vlastnímu léčení, ale i preventivně. Zejména bylo doporučováno vykuřování vonnými látkami, které působilo desinfekčně. K těmto účelům se užívala myrha, jalovec,<sup>20)</sup> vavřínové bobule, routa, šalvěj, tymián. Doporučovalo se rovněž dýchání těchto látek. Zvláště tymián měl vedle účinků dezinfekčních i účinky sedativní, ovlivňoval uvolňování hlenu, podporoval odkašlávání.

Na závěr lze konstatovat, že drogy užívané při léčení moru měly účinky hojivé a utěšující, mnohé působily protizánětlivě, dezinfekčně, ovlivňovaly správnou činnost důležitých vnitřních orgánů - jater, ledvin, zažívacího ústrojí, dýchacího ústrojí, povzbuzovaly látkovou výměnu, zvyšovaly chuť k jídlu, některé působily spazmolyticky, t.zn. ovlivňovaly hladké svalstvo a zmírňovaly křečovitě bolesti. Všechny drogy s hořkou příchutí měly kromě ostatních účinků především výrazný účinek protihorečnatý.

#### P o z n á m k y

- 1) Rozbor rukopisné situace je ve stejnojmenném článku v *Documenta Pragensia VII.* V příloze je připojena edice Albíkova traktátu dochovaného v rkp. SK ČSR XVII D 10, f. 13v - 14r.
- 2) V příloze jsou připojeny traktáty zachované v rkp. SK ČSR XVII D 10, f. 11v - 13r a v rkp. Universitní knihovny v Brně, MK 94, f. 25r - 28r.
- 3) Obecná charakteristika preventivních opatření, léčebného postupu a rozbor váhových jednotek používaných v lékopisech viz. *Documenta Pragensia VII.*
- 4) J. Kvesánek, *Atlas léčivých rostlin a lesných plodov*, Martin 1982, s. 104-105.
- 5) Týž, s. 122-123.
- 6) Týž, s. 124-125.
- 7) Týž, s. 178-179. V Německu se používá prášek z kořene svařený ve víně s medem nebo rýží, pšeničnými nebo ovesnými vločkami.
- 8) Týž, s. 226-227.
- 9) Týž, s. 226-267.
- 10) Týž, s. 310-311.
- 11) Zmínku o něm nacházíme u slavného lékaře Galéna (2. stol. př. m.l.) pod názvem knikos.
- 12) J. Kvesánek, *Atlas...*, s. 665.
- 13) J. Korbelař - Z. Endris, *Naše rostliny v lékařství*, Praha 1981, s. 194.
- 14) Týž, s. 104.
- 15) J. Kvesánek, *Atlas...*, s. 682.
- 16) Týž, s. 420.
- 17) Týž, s. 506. Ředkev kromě jiných účinných látek obsahuje fytoicidní látky (rostlinné látky, které zabíjejí bakterie), minerální látky, vitamín C, provitaminy skupiny B. Namáčená do octa a soli se používala pravděpodobně z toho důvodu, že soli a octu se připisovaly velké léčivé účinky jak při místním, tak při celkovém použití. Ocet byl hojně užíván k výplachům úst, jednak pro svou schopnost likvidovat pachy a tím zmírnit nauseu a jednak pravděpodobně pro jemu připisované dezinfekční účinky, neutralizační schopnosti a zmírňování otoků při místním přikládání. Sól je i dnes doporučována při bolestech v krku jako kloktadlo; její celkový význam pro organismus je značný. Chlorid sodný je jedním ze základních prvků pro lidské tělo nepostrada-



tejných. Váže v organismu vodu, chloridových iontů je třeba k tvorbě kyseliny solné v žaludku. Nedostatek chloridu způsobuje rozvrat vnitřního prostředí organismu.

V současné době se obě uvedené látky (ocet, sůl) užívají především v potravinářském a zvláště v konzervářském průmyslu k prodloužení trvanlivosti některých potravin; někde se používají hojně i v domácnosti k oddálení hnilobného procesu především masa (prosolování a nakládání, balení do látky nasycené octem).

18) J. Kvesánek, Atlas..., s. 560.

19) Týž, s. 162.

20) J. Korbelař - Z. Endris, s. 166. Stará pověst o tomto ušitečném keři říká, že dávné středoasijské kmeny zhotovovaly z jeho dřeva kolébky pro svá novorozena, aby "se fyzicky i duševně zdárně vyvíjela". Podle nejnovějších výzkumů zjistili přírodovědci, že jalovec vylučuje fytoocydy, tj. tekavé látky, které chrání člověka před patogenními mikroby. Olej tlačný z jalovce se osvědčuje při hojení menších poranění, popálenin a proleženin, vyskytujících se zejména u osob upoutaných delší dobu na lůžko. Používá se jej též jako anestetika při reumatických bolestech a léčení některých kostních infekcí.

### Příloha

f. 11 v

De regimine pestilencie.<sup>a)</sup>

ALBICUS : ad preservandum a pestilencia

1. Dives omni mane comedat nuces magnas ex aceto cum ruta vel
2. salvia cum sale sacerdotali cras paret electuarium amarum.
2. Aput medicos : alii capiunt tormentillas; eciam tosta panis
4. valet, intincta in acetum, desuper non bibendo; alii tamen
5. rutam cum sale, alii nuces magnas III aut IIII.
6. Sed in pestilencia morbus contagiosus regit, inficis et
7. interficit. Ergo vitabitis balnea, fabulas et sermones,
8. universalem conversacionem, scilicet hominum multorum,
9. quia talis morbus tangit multos transiens ab uno ad reliquum.
10. Ymmo unus loquens ad alium inficit eum. Et sola continua
11. ymaginacio de peste facit hominem pestilenticum, eciam
12. timor de eades; natura sic disposuit, quod homo sit
13. pestilenticus. Ergo non est melior preservacio vel conserva-
14. cio et custodia; nisi fuga a loco pestilentico et hominibus
  
15. contagiosis morbis infectis. Et fugiat dulcia, scilicet
16. mustum, potum, turbidum, lac, mel, pisces ex paladibus et
17. omnes pisces non habentes squamas. Et pisces cocti volunt
18. habere pro condimento bonas species, scilicet cinamonium,
19. piper cardamomum; et pisces assati plus valent quam cocti.
20. Et quare plures moriuntur in autumpno quam in alio tempore
21. anni, quia communiter in tali tempore pestilencia dominatur
22. et propter aeris instabilitatem et aere intemperiem solisque
23. elongacionem et recessum a nobis. Et tale tempus autumpnale
24. est inimicus veris, propter quod homo incurrens egritudinem
25. in autumpno tunc aut diu durat aput hominem vel homo
26. infirmus acuta egritudine ut plurimum moritur. Ergo homo
27. videat diligenter, ut aere et aera autumpnalem cum bono
28. regimine corrigat, ne incurrat in infirmitatem, et expelle-

f. 25r

Libellus Magistri Albici de preservacione a peste.

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.
6. Qui preservari voluerint a peste seu infeccione pestilen-
7. ciali, fugiant conversacionem hominum, ecclesiam, balnea. Item
8. dulcia scilicet mustum, potus, turbidos, lacticinia, pisces
9. grossos, scilicet angillas usiones et habitantes in aquis
10. stantibus seu paludibus, pisces plus valent assati quam decoo-
11. ti.<sup>b)</sup> Et pisces cocti volunt habere species calidas pro con-
12. dimento ut piper, cardamonum, cinamonum et similia.
13. Fugiat ergo eciam botros, fructus crudos, balneum, iram,
14. melancoliam et ymaginacionem de pestilencia, quia sola ymagna-
15. cio, aliquando facit
16. apostema.
- 17.
- 18.
- 19.
- 20.
21. Et quia plures homines moriuntur in autumno, quam aliis
22. temporibus anni, et comuniter pestilencia dominatur in
23. autumno propter aeris et aere intemperiem et solis elonga-
24. cionem et recessum a nobis. Et est inimicus ipse autumnus
25. propter quod homo incurrens in egritudinem in autumno, diu
26. durat hec egritudo, aut homo infirmus acuta egritudine ut
27. plurimum moriuntur in autumno. Qua propter homo videat,
28. ut aere autumpnalem corrigat ad preservandum a reumate,



De regimine pestilencie

29. re sciatis humores peccantes in corpus et auram suam a clausa
30. sua expellat per bonum regimen et subintrare non permittat
31. habendo caminum ignis in comodo aut prunas candentes
32. prociendo inter testea. Aliquondam que exiccant (!)
33. reumata et expellunt aerem infectum a comodo et claudatis (!)
34. habitaculis.<sup>c)</sup>
35. Et sciatis, quod subita mutacio aure nocet nature, prout
36. infeccio exit qualitas et dispositio temporis.
37. Item autumpnus est interfeccio multorum ex dispositione sua.
- 38.
- 39.
- 40.
- 41.
42. Ideo aer et aura instabilis et turbida sic corrigatur:
43. sedebitis in comodo circa caminum ignis et prociatis sal
44. super ignem, thus, mirram aut lauri baccas, apginthium, grana
45. iuniperii claudendo comodum et fenestras, ne aer corruptus
46. ingrediatur. Pauperes autem capiant alliam vel glebam, testam
47. cum cineribus ignitis inponendo lauri baccas et grana iunipe-
48. ri, abeinthium etc. Talis enim fumigacio prescriptorum
49. corrigit aerem et aerem corruptum subintrare non permittit,
50. et si subintravit sua mediante vi expelit exiccando reumata
51. et per consequens pestem crescere non permittit in corporibus.
52. Quia inspirata aer causat egritudines, nam reuma est mater
53. omnium egritudinum. Quia: si fluit et falat (!) et descendit
54. ad guttur, facit sequinanciam; si ad aures, tymitum (!)
55. aurium; si ad pedes, paralisim; si ad pectus, obtusitatem
56. pectoris vel tussim; si ad intestiam seu viscera corporis,
57. colicam; si ad lumbos, calculum; si ad manus, cirogram
58. passionem seu paralisim in manu vel in manibus; si ad verte-
59. brum, et perdurat inibi, generat scoticam passionem. Fugiatia
60. ergo diuturnam sessionem et bibicionem et cetera, pro ut
61. supra docuimus.
62. Quia aer in autumpno ex male viciatis humoribus et aure in
63. temperiem mortificat et tristificat omnes homines, nisi bono
64. regimine preserventur. Egemus enim et digemus medela bona.
65. In autumpno autem, quoniam aura est turbida, undosa, nebulosa

Libellus Magistri Albici

29. a tussi et humiditatibus et frigiditatibus habendo caminum
30. in comodo, aut ignem in testa seu prunas ardentes. Quia
31. reumata sunt causa gutte, podagre, ciragre, paralisim,
32. apostematis et februm pestilenticum, quia super primo
33. incurrit dolorem capitis et febrem.
- 34.
35. Et sciatis quod subita mutacio aure nocet nature, prout
36. currit qualitas et dispositio temporis.
37. Item sciatis, quod autumpnus est interfeccio multorum
38. hominum ex dispositione sua et suis qualitatibus, ideo
39. pestes comunitor generantur in autumno. Causas omni redere
40. relinquitur speculatoribus. Ex quo, quod propter aeris et
41. aure in temperiem et subitam mutacionem de calido in frigus
42. generantur egritudines, aer sic corrigatur:
43. Sedebitis circa caminum ardentem tempore turbido et iceatis
44. tempore nubilose in comodo, in que fit caminus ardens, aut
45. ponatis ad unum vas prunas ardentes, que prune ante como-
46. dum bene inflamentur, ne feseant prociendo sal super carbo-
47. nes; quibus bene inflammatus, prociatur thimiana, thus aut
- f. 25v
48. mirra, aut lauri baccas, aut absinthium, aut iuniperii
49. grana. Talis sub fumigacio cum thure aut aliquo prefatorum
50. corrigit aerem, comodi exsiccano ipsum, quia inspiratus
51. causat tussim et reumata, si non corrigatur.
52. Hoc sciatis, quod reuma est mater omnium egritudinum. Si
53. fluit ad guttur, facit sequinanciam, si ad nares (!), tinni-
54. tum, si ad pectus tussim, si ad intestina, colicam, si ad
55. pectus, guttam seu paralisim, si ad manus, cirogram, si ad
56. cerebrum et sciam (!), tunc sciaticam (!).
- 57.
- 58.
- 59.
- 60.
- 61.
62. Quia aer in autumno mortificat omnes socios nostros fere vel qua-
63. si per ceteris temporibus et plures generant morbos ceteris
64. paribus. Cur agemus medela preservative hyrsuam comedatis;
65. hyrsuam antiqui sumant comedendo ut unam fabam, iuvenes ut

De regimine pestilencie

66. et aer viciatus inficiens hominem, tunc mane sobrie ante
67. suspicionem cibi et potus odorabitur pomum ambræ aut muscatum
68. aut galgam aut aliq̄ta muscata in apoteca emendo quo quolibet
69. pro uno grosso, quod in promptu portatur de partibus Veneciis.
70. Et faciatis globidem

f. 12r

71. parvum vel magnum, prout volueritis, de serico et cepius per
72. nares odorem atrahentes. Pauper capiat thus, mirram, aloë et
73. liget at paniculum aut tostam panis in acetum intinctam aut
74. ratham aut cariofillis aut ciminum odorabit et sacculo ad
75. nares apponendo.

- 76.
- 77.
- 78.
- 79.
- 80.
- 81.
- 82.
- 83.
- 84.
- 85.
- 86.
- 87.
- 88.

- 89.
- 90.
- 91.
- 92.
- 93.
- 94.
- 95.
- 96.
- 97.
- 98.
- 99.

Libellus Magistri Albici

66. unum pisum. Electuarium amarum sic fit. Recipe rutam, nucem
67. magnam, grana tyriacale, grana iuniperii, acetum, sal et
68. gencianam, apponatis, simul conteratis, ut sit spissum ac
69. preservandum in peste seu ab infectione pestilenciali ac
70. etiam a multis egritudinibus, aut a maledicta quartana a

71. reumate et ab aliis dictis; specificè omni mane comedatis
72. de electuario amaro.
73. Si fuerit senex, plus capiat, quam unam parvam nucem. Si
74. minor, minus; de super non bibendo. De super comedat dives
75. de cinamomo, vel de zinzibere viridi, aut ficco aut de nucem
76. muscata, assata cum sale sacerdotali, aut gario follos (!) prout
77. placuerit illi.
78. Aut loco electuarii amari comedat duas nucem magnas confectas
79. vel non confectas, aut grana iuniperii, aut duas ficus assatas
80. cum sale sacerdotali, aut rutam cum sale, aut panem tostum cum
81. sale intinctum in acetum.
82. Alii vero ad preservandum capiunt rutam et gencianam cum aceto
83. et nucibus magnis conterunt ad modum salse et apponunt sal
84. sacerdotale et omni mane comedunt unum ooclear addendo trages
85. minute modicum. Item ad preservandum a peste in autumno et
86. quadragesimo valet caminus et stuba calida et bis in ebdomada
87. feriis sextis ante introitum lecti post primum somnium debet
88. deglutire III vel IIII pillule pestilencialiales seu pillule

f. 26r

89. salutis seu pillule salvatoris, quia salvant homines a putredine,
90. que est causa pestis, aut salvatoris, quia Maria Magdalena unxit
91. salvatores, ut in passione scribitur, quod voluit ungere corpus
92. Ihesu, ymo fecit. Et aloë prout habetis in passione, emit C
93. librum aloë, que non habentur in Slesia, nec in Boemia, voluens
94. reservare corpus Iesu a putredine incorruptibiles servando
95. salvatores.
96. Si quis non habuerit pillule pestilencialiales, sumat de mirræ
97. tamen quoniam pisum, aut cicera in parvas porciones incidendo
98. et de aloë totidem, de thure totidem, de boleto cervi gencianam
99. tormentillam radicem unam, diptami radicem unam, totidem de cina-



De regimine pestilencis

- 100.
- 101.
- 102.
- 103.
- 104.
- 105.
- 106.
- 107.
- 108.
- 109.
- 110.
- 111.
- 112.
- 113.
- 114.
- 115.
116. Caveatis<sup>d)</sup> ergo a matre pessima, que generat pessimos filios et
117. viciatas filias, id est diuas egritudines ut est reuma; quod reuma generat omnes infirmitates ut supra. Nam autumnus est tempus morbidum inducens mortem, sicut mayus, id est tempus vernale seu veris, est causa vite inducens corpori sanitatem, animum iocundum et letum.
121. Diligere velitis stubellas calefactas, gaudium et solacium
122. pellicia, hirsuta vulpina pro conservacione vite, quia calor
123. est amicus vite, frigus vero pater mortis et interfector
124. multorum. Nam videtis, qualiter autumnus interficit et
125. anichilat omnia vivencia campestria et domestica simul et
126. silvestrica. Item in hyeme et autumnus valet sene, rute, piper
127. cinamonium, crocus, zinziber. In vere autem, in estate: zinziber
128. cum modico croci propter qualitatem et dispositionem
129. temporis. De causis supersedentis ne tediis implicati
130. casum reddentes laborem salva vestra correccionem. Et semper
131. in fine prandii aut cene utimini sale sacerdotali.
132. Sal sacerdotale<sup>e)</sup> a patribus sanctis institutum; valet sumere
133. pro ultimo loco casei, tostam panis cum sale sacerdotali

Libellus Magistri Albici

100. momo et zinziber, de mastice et gariosis et galanga totidem;
101. transgluciatas cum sale sacerdotali, aut ad cani assatum comedendo apponatis, transgluciatas cum vino, aut cervisia, in qua
103. absinthium est decoctum, aut faciatas pillule. Ecce aprobatas
104. pillule pestilenciales; aut solam mirram transgluciatas aut thus
105. cum aloe, que preservant a putredina et a febre pestilenciali et
106. a malis egritudinibus, ut tussi sequinancia; et est medicina
107. Marie Magdalene. In autumnus, quando aura est turbida, undosa aut
108. pluviosa de mane, odorabitis pomum ambre aut de musco aut de
109. galea muscata aut de alipta muscata in apoteca emendo pro I grosso, quia in parato portatur de Veneficiis (!); faciatas globum
111. magnum aut parvum, prout volueritis, imponatis ad unum panniculum
112. de serico ligando ad modum globi et odorabitis.
113. Pauper vero odorabit thus, mirram, aloe in panniculo sericeo, aut
114. alio ligamento, aut tostam panis in aceto intinctam, aut thimiana
115. in paniculo ligatum odorabit pauper, aut rutham, aut cariopsis.
116. Caveatis igitur a mala matre, que generat malos filios, mala mater est reuma, mali filii et filie sunt egritudines pessime
118. et sunt paralis calculus, tussis, ciragra, podagra, obtusitas
119. pectoris, febris quartana sequinancia et similia ut supra scripsimus. Quia autumnus est tempus mortis, sicut maius supra tempus
121. vernale est tempus vite humane, diligere curetis pellicior et
122. stubas pro conservacione vite, quia calor est pater vite, frigus
- f. 26v
123. ditas vero pater mortis. Autumnus omnia interfecit campestria
124. et homines. In hieme et autumnus valet piper cinamomum, ciminum
125. et crocus in cibis. In vere et estate zinziber cum modico
126. croci propter qualitatem et dispositionem temporis.
- 127.
- 128.
- 129.
- 130.
- 131.
132. Sal sacerdotale, quia a prophetis sanctis inventum est et valet
133. summere pro ultimo loco casei, tostam panis cum sale sacerdotali

De regimine pestilencie

134. aspersum, ex aceto comestum vel ad salarium in vinum
135. proiectum, bona salsa reumata repellens et humores peccantes
136. sedans, stomachum calefaciens, bonam digestionem inducens
137. et cetera.
138. De cura pestilencie postea describemus aprobata et que sunt
139. pestes mortifere et ubi vel in quo signo valet apercio vene;
140. sed que sunt signa mortalia scire quisque ea tangens ad
141. irfirmum et respiciens infirmum, que pestes sunt curabiles,
142. describemus punctuatur.
143. Primo: quare omnia venena petunt cor a propinquare. Secundo:
144. quare aer inspiratus et corruptus interficit vitales spiritus
145. et humidum radicale confundit, quia immediate vadit ad oer
146. prefrigeraciones et in promptu inficit spiritus cordis, que
147. sunt spiritus vite, quare ad curam est festinandum per tres
148. primos dies. Quamcumque igitur volueritis medicinam applicare,
149. applicetis ab extra, quia post tres primos dies medicina non
150. habet locum dandi per os, licet applicacio, ut predixi, per
151. emplastra et ungenta fieri potest ab extra.
152. De municione apostematum notandum; <sup>f)</sup> quod corpus humanum in tres
153. dividitur regiones. Prima est in capite, quo regio est, in
154. qua dominatur sensus, intellectus et racio. Cur ergo pedica
155. circa pedem inferius sentit eo, quod vadit per venas, artereas,
156. nervos et anchas corporis capite sensus sensitivus et motivus
157. et cetera. Si apostema generatur in collo aut retro aures,
158. tunc immediate aperiatis venam cefalicam supra pollicem
159. situatam manu in utraque opposita; et si iuvenis est infra
160. vel circa XX annos, tunc minuat minus, si senior, tunc plus.
161. Et sic iuxta etatem hominis sangvinem minuas. Et si de
162. utraque cefalicos minuere vultis, tunc iterum minus efunde-
163. tis sangvinem.
164. Si autem fuerit apostema in humeris vel circa vel sub ace-
165. llis, tunc minuas medianam aut pulmaticam aut penes parvum
166. digitum partis adverse iuxta etatem hominis plus vel minus
167. minuendo.
168. Et secunda regio incipit ab humeris et terminatur usque
169. ad cingulum seu pudibunda; et illa regio vacatur spiritus
170. vite, quia oer et spiritus vitales in eo clauduntur et

Libellus Magistri Albici

134. comedere dignemini, aut salsam de prefato sale, quia salsa a
135. sale dicta est et consumit humiditates super fluas. De cura
136. postea scribemus aprobata per experienciam et scripta doctorum
137. autenticorum per minuciones et medicinas curantes. Que sunt
138. mortifere pestes et quam signa mortalia scire, quis valent.
139. Que vero pestes et quam signa mortalia scire, quis valent.
140. scilicet que sequuntur.
- 141.
- 142.
143. Et primo: quia omnia venena petunt cor a propriestate. Secundo:
144. quia aer inspiratur per os et nares versus cor, qui immediate
145. vadit ad oer pro refrigeracione cordis et immediate inficit
146. spiritus cordis, qui spiritus sunt spiritus vite. Cur ad curam
147. est festinandum per tres primos dies, quamcumque medicinas
148. volueritis applicare, applicetis, quia medicina post tres dies
149. non habet locum dandi medicina per os, licet applicacio ab
150. extra per emplastra et ungenta fieri possit.
- 151.
152. Mode sciatis, quod corpus humanum dividitur in tres regiones,
153. prima est in capite, que est regio, in qua dominantur sensus
154. et motus, intellectus et racio. Ergo pedico tua sentit, quia per
155. venas et nervos a capite descendit spiritus sensitivus et
156. motivus. Quare si apostema generatur in collo aut retro aures,
157. ex tunc immediate aperiatis venam cephalicam supra pollicem
158. situatam in manu opposita. Si est iuvenis infra XX annis, tunc
159. minus, si ultra tunc plus, et sic iuxta etatem hominis minuas
160. sanguinem. Aut notes minuere de utraque cephalica, licet minus.
- 161.
- 162.
- 163.
164. Si vero fuerit apostema sub ascellis, tunc minuas medianam seu
165. pulmaticam aut penes parvum digitum partis adverse iuxta etatem
166. hominis plus minus minuendo.
- 167.
168. Et ista secunda regio incipit ab humeris usque cingulum aut
169. usque pudibunda. Et ita regio est spiritus vitalis, seu vita
170. queritur cor et custos; dicitur bene oer, quia mestrum nobilissi-



De regimine pestilencie

171. circumcirca costas et quasi scutum et clipeum circumdedit  
172. natura hominis ex dispositione,  
f. 12v  
173. summi creatoris, ut cor summe custodiatur, quia est membrum  
174. nobilissimum, primum vivens et ultimum moriens. Quare pes  
175. non vivet, nisi spiritus vitales a tali superiori regioni  
176. illic transiret unificando et cetera membra (!) corporis.  
177. Tercia regio incipit a gen(1)talibus et transit usque ad  
178. plantam pedis. Si quis ergo habet apostema in ingvine, id  
179. est underschois (!), unde dicitur pestis ingvinaris, talis  
180. minuat venam circa talum inter minimam pedicam pedis adverse  
181. partis aut de utraque pede iuxta etatem hominis vel minus;  
182. aut de una (!) virginali partis adverse seu per diametrum  
183. ponita, quod idem est. Et statim post hoc debet sibi de  
184. tiriaca dari ad quantitatem parve nucis; si fuerit invenia,  
185. detur sibi cum modico boliarmeno ad modum unius fabe,  
186. miscendo cum vino haustu aut cervisie et bibat tepide.  
187. Post bibicionem seu sumpcionem huiusmodi, lavabit os frigi-  
188. do cum aceto ter aut quater; post statim odorabit panem  
189. tostam spissum tenendo ad nares propter nauseam et ne vomitus  
190. superveniat. Et iacebit in loco per duas horas vel circa,  
  
191. quosque sudabit. Post sudorem capiat adesum parum acetosum  
192. brodium de caseo affundendo parum aceti; aut comedat cappariss  
193. ex aceto aut avinculas aut pullum aut amigdala et cetera  
194. aut ova perdita aut galredas, specialiter cum aliquid aceti  
195. modico; et bibit vinum limphatum cum tysana aut cum aqua  
196. roseata aut vinum absinthiatum et ponat ad cibos suos  
197. zinziber modicum cum aceto. Ita quod omnia quasi acetosa sint  
198. ferocula et fugiat simpliciter dulcia, ita tamen, quod  
199. clima sint non minimum dulc(i)ora nec nimium acetosa, quia  
200. medium tenere beati. Et iaceat in lecto non nimis calido,  
201. sed temperato.  
202. Et ante omnia provideat (!) de anime sue salute et medi-  
203. cina, scilicet de ecclesie sacramentis, quoniam periculosa  
204. contagiosa et mortifera est egritudo et pestis fallibilis.  
205. Etiam potest avinculas vel carnes recentes excoquere cum

Libellus Magistri Albiol

f. 27r

171. mum, quare pes non viveret, nisi spiritus vite transiret per  
172. venas et arterias ad pedes vivificando pedes.  
  
173.  
174.  
175.  
176.  
177. Tercio regio incipit a genitalibus usque ad plantam pedis. Si  
178. quis ergo habet apostema in ingvine, unde dicitur pestis inqui-  
179. naria, ille minuat de vena circa talum inter minimam pedis  
180. pedicam adverse partis, aut de utroque pede iuxta etatem homi-  
181. nis; aut de vena virginali partis adverse seu per dyametrum  
182. opposita, quod idem est.  
183. Et statim post hoc detur sibi de tyriaca in quantitate parve  
184. nucis. Si iuvenis fuerit, cum modico bolar, id est unda, ut  
185. unas fabam miscendo simul cum uno hausto tepidi vini aut cervi-  
186. sie; et ebibat infirmus.  
187. Et post ebibicionem lavabit os cum aceto frigido ter vel quater  
188. statim odorando tostam panis ne superveniat vomitus. Et tunc  
189. iacebit in lecto per duas horas et sudabit. Post sudorem capiat  
190. unum kysselo comedendo aut brodium de caseo apponendo de aceto  
modicum,  
191. aut comederunt cappariss de aceto aut aviculas aut perdices  
192. aut fasianos aut carnes castratinas aut amigdala aut uva pass's,  
193. aut ova perdita skažené aut galredas et bibat vinum limfatum  
194. aut cervisiam absinthiacam; et ponatis ad cibos modicum de  
195. zinziber et modicum de croco.  
196. Nota quod ultra acetum et acetosa valent fercula, sed non dulcia;  
197. et iaceat in loco dormicionis non nimis calido.  
198.  
199.  
200.  
201.  
202. Et ante omnia provideat de medicina anime, scilicet de  
203. ecclesie sacramentis, et testamento, quoniam est periculosa  
204. egritudo et subito mortificat. Decoquat carnes cum pomis  
205. acetosis silvestribus. Si vero habuerit multas sedes abaque

De regimine pestilencie

206. pomis acetosis silvestris. Si autem habuerit multas sedes  
207. per diem absque medicina, tunc decoquit de coctanis aut  
208. piris duris vel panem seu tortam subtinericiam vel tostam  
209. panis cum medicina superstillata et sepius manducet per diem.  
210. Signa, per que scire potueris, utrum egrotus supervivat vel  
211. moritur: Primo si infirmus habeat multas sedes absque  
212. medicina supernaturaliter aut diversus sudores et post  
213. non alleviatur, est signum mortis. Item, <sup>e)</sup> si incidit in  
214. frenesim aut fatuitatem ita, quod sensu et ratione et  
215. intellectu delirret, et oculis annuit; et infra tertium  
216. diem vel ultra evenit. Item, si non potest dormire et  
217. continue se proicit de loco ad locum et querit diversa  
218. loca requiem. Item, si non comedat prostratus et perdidit  
219. appetitum saporis, cibi et potus et deinde non utitur modulis

220. loquere nec reformatur nec alleviatur et cetera. Omnia sunt  
221. signa mortis; et communiter moritur VII die vel ante a die  
222. et hora inceptionis sue egritudinis. Quia in illa die in  
223. acutis febribus laborat et est summa dies critica seu  
224. terminacionis, id est finis egritudinis.  
225. Que terminacio seu exitus egritudinis aut sit per sudorem  
226. sepius aut per sedes aut per vomitum aut per fluxum  
227. sanguinis per nares.  
228. Si pestilenticus duraverit per VII dies tunc est et erit  
229. melior spes de sanitatis eius recepcione. Sed pestilenticus  
230. non intrabit balneum nec auram turbidam, sed manebit in  
231. quite loco et privato quousque reformabitur in corpore,  
232. id est ad perfectam curam perveniat, ne iterum cadat in  
233. egritudinem proirem. Et esset novissima peiora prioribus  
234. (Mt. 12,45), quam recidiva passio erit semper deterior  
235. priori et cetera.<sup>h)</sup>

f. 13r

236. Post vero VII dies apponat sibi emplastra supra apostema,  
237. scilicet emplastra oxicrocii, super unum paniculum calide;  
238. aut unguentum de pingudine anseris vel porcelli aut ursi cum  
239. butiro mayco sine sale cum modico croci admixtum inponendo

Libellus Magistri Albici

206. medicina, extunc decoquat de coctanis aut piris duris et  
207. comedat assata.  
208.  
209.  
210. Signa autem, per que scire possitis, an egrotus moriatur, sunt  
211. hec. Si infirmus habet multas sedes, aut multos vomitus, aut  
212. multos sudores et non alleviatur, signum mortis est. Signa,  
213. quod habet veram pestilenciam: habet nauseam, dolorem capitis,  
214. non dormit, sed incalescit continuo prociendo et querendo  
215. diversa iam lecto iam extra. Secundo si incidit in frenesim  
216. id est in fatuitatem ut plurimum, ergo signum est mortis.  
217. Quarto si continue se proicit hincinde et querit diversa  
218. loca. Quinto si non comedat prostratio appetitus iterum est  
219. signum mortis. Et communiter moriuntur septima die a die

f. 27v

220. inceptionis et hora comuniter eadem, qua egritudo inceptit,  
221. quia illa die in acutis febribus eat dies critica seu dies  
222. terminacionis, que terminacio seu finis egritudinis fit, aut  
223. per sudoris aut per sedem aut per vomitum aut per fluxum san-  
224. guinis narium.  
225.  
226.  
227.  
228. Et notandum est: si pestilenticus durat per <sup>XIII</sup>VII dies, est  
229. melior spes de sanitate recuperanda. Sed pestilenticus non  
230. intrabit balneum nec intrabit auram, sed manebit in quite  
231. usque ad perfectam curacionem, ne incidiret in egritudinem  
232. priorem.  
233. Quia recidiva passio est peior priori passione.  
234.  
235.

236. Sed super apostema post septimum diem ponat emplastrum  
237. oxicrocii super unum paniculum calide aut unguentum de pingue-  
238. dine cum modico croco admixtum, apponat calide cum uno panicu-  
239. lo aut contundantis malvam cum pinguedine anseris aut ursi



De regimine pestilencie

240. duo vitella ovorum. Et quando rumpitur, lavabitis vulnus  
241. cum melle et aqua tepide bulita prius. Et si rumpe nollet,  
242. hoc unguentum iam dictum tunc apponatis cepam assatam et  
243. oleum rosarum cum modico croci calide et rumpitur. Et  
244. semper in mane et sero post rumpitur apostematis lavabitis  
245. vulnus cum medone tepide vel cum aqua mellica ante apposi-  
246. tionem emplastri oxiorocii. Et ungenta post apostematis:  
247. unguentum factum de consolda, radice contusa<sup>ch</sup> cum pinguedine  
248. porcellina vel cervina, ursina, anetina.  
249. Signa vite sunt contraria signis prescriptis scilicet mortem  
250. inducencia, ut si alleviatur post sudores. Si bene dormit  
251. in nocte, in die autem non permittatur dormire. Item signum  
252. bonum: si habet appetitum comedendi, si est boni coloris  
253. in facie et sensui, racione et intellectu non divagat.  
254. Et pestilenticus semper in cibis et potibus moderate debet  
255. vivere et solaciosus esse, numquam iracundus. Eciam effugiat  
256. fortem potum, crudos fructus, pisces, lacticinia, medonem  
257. et cetera, sed utatur hiis ferculis supredictis. Anima  
258. advertite ex quo ex humiditate et humoribus peccantibus et ex  
259. sanguine corrupto generantur pestes et diversi morbi.  
260. Oportet ergo, quod humiditas illa et humor pectinis seu  
261. sanguis extrahatur per fleubothomiam et per purgaciones et  
262. receptioes pillularum pestilenciarum, quoniam contraria  
  
263. contrariis curantur; hec regula verificatur tam ex prophe-  
264. tica, quam phisica. Species autem confortacionis cordis  
265. sunt cinamonium, carioffolis, citwar, mastix, crocus,  
266. buglossa, borago.  
267.  
268.  
269.  
270. Item pestis morte circumdata caput expellit, cor et epar  
271. expellit. Et hec sunt membra principaliora. Igitur<sup>i</sup> cerebrum  
272. seu caput expellit retro aures. Si ibi fuerit, fleubotho-  
273. mabit cefalicam. Cor<sup>k</sup> expellit sub ascellis, id est sub  
274. brachiis, minuat de vena pulmonica. Epar<sup>l</sup> expellit ab ingvi-  
275. nariis, id est circa pubes vel genitalia; tunc fleubothoma-

Libellus Magistri Albici

240. aut cum butiro maico sine sale, apponendo duo vitella ovorum  
241. cum modico croco et semper callide apponatis et quando iam  
242. rumpitur apostema. Quia si nollet rumpi, tunc apponatis cepam  
243. assatam, croci et oleo rosis calido et rumperetur. Si ruptum  
244. fuerit, extunc lavabitis semper vulnus mane et sero cum medone  
245. aut cum aqua mellica priusquam apponeritis ungenta et tunc  
246. apponeritis unguentum factum de radice consolide contunendo  
247. cum pinguedinibus armentinis, porcellinis, ursi, anete aut cum  
248. aliquibus istorum.  
249. Signa autem vite sunt contraria suprascriptis signis mortis,  
250. ut si alleviatur post sudores aut post sedes aut si bene  
251. dormit in nocte; sed non permittatis cum dormire in die; et si  
252. habet bonum appetitum comedendi et est coloris boni in facie.  
253. Sed semper pestilenticus in cibis et potibus debet vivere  
254. moderate sit consolaciosus, non iratus, non melancolicus, fugiat  
255. fortem potum, fructus crudos, pisces, lacticinia et medonem. Sed  
256. sciendum, ex quo, ex humiditate corrupta generatur febris  
257. pestilencia: oportet, quod superfluit humida, extrahantur per  
258. fleubothomiam, per purgaciones et pillulas, quoniam contraria  
259. contrariis curantur; hec regula verificatur tam in philosophia  
260. quam in theologia seu salute corporis et anime. Species vero  
261. confortacionis sunt: cinamum, garioffolis, mastix, roduar, sinzi-  
262. ber, mustatis et crocus et buglossa et borago, aurum et argentum,  
f. 28r  
263. que letificant bursam. Paulus et Ruffus,<sup>1)</sup> qui fuerunt medici  
264. dicunt, quod nullum vel raro viderent mori, qui in principio  
265. mortalitatis usus fuerint pillulas istas de aloe et mirra,  
266. mastice et croco et vocantur pillule pestilenciales. Item dicit  
267. Avicenna quarti comentarii fen(!) (?) primo tractatu quarto.<sup>2)</sup>  
268. sadem in paniculo, raro sericeo, ligentur odorando; confortant  
269. cor et totum corpus.  
270. Sciatis: caput expellit, cor expellit et epar, ista sunt tria  
271. membra principalia. Cerebrum seu caput expellit retro aures.  
272. Si ibi fuerit apostema, ipse fleubothomabitur<sup>4)</sup> cephalicam. Cor  
273. expellit sub ascellis, id est sub brachiis, minuat de vena  
274. pulmonica. Epar expellit ad ingvina circa pubes seu circa  
275. genitalia, fleubothomabit circa talum pedis de vena virginali

De regimine pestilencie

276. hit circa talum pedis aut circa parvam pedicam.<sup>m)</sup>
277. Sed tu, maledicte, ydeota medice, deperdite frigida, ne ponas nec repercussiva super apostamata, quia<sup>n)</sup> venenum versante
279. corpus subintrat, inficit et necat hominem, quod cum
280. difficultate est expulsam fortem per virtutem; tu eris
281. interfector pauperis infirmi. Item loco tiriace pauperi
282. debitis boli armeni.<sup>o)</sup> Idem est, quod Rotelsteyn<sup>7)</sup> buliendo
283. cum aceto medico et aqua fluminis; et ecce: tiriaca
284. pauperum bibita contra pestilenciam valet, nam repellit
285. per vomitum venenum a corde. Si non per vomitum saltim
286. per digescionem et secessum, quod et tiriaca divitum
287. facit seu operatur.
288. Item in pestilencia valet lavacio pedum in sero ante
289. introitum lecti cum aqua calida, in qua bulivit camomilla
290. aut femus grecum, affundendo medicis aceti vel vini et
291. calide sursum et deorsum pedes tergantur et lavantur cum
292. panno lineo grosso et mundo; nec solia pedum cum sale
293. bene confritentur et laventur. Sed tempore pestis et
294. caloris intensissimi lavabitur cum frigida aqua, in qua
295. bulivit femus grecum vel camomilla cum affusione vini
296. vel aceti. Hec Albicus archiepiscopus Pragensis, doctor
297. et magister utriusque iuris.<sup>p)</sup>

Libellus Magistri Albici

276. ac circa parvam pedicam.
277. Scias tu, maledicte medice, quod tu non ponas frigida nec
278. repercussiva super apostema, quia intrat corpus econtra tale
279. venam, quod cum difficultate expulsam est per virtutem fortem,
280. quia tu, per talem modum medicandi es occisor et eris. Pauperi
281. vero loco tyriace detur bolus armenus, id est ruda, prout habent
282. carpentarii, bibat cum aceto et aqua fluminis. Ecce tyriaca
283. pauperum bibita pestilenticum et venenum repellit a corde
284. et infectionem, quod tyriaca divitum operatur.
- 285.
- 286.
- 287.
- 288.
- 289.
- 290.
- 291.
- 292.
- 293.
- 294.
- 295.
296. Et sic est finis de pestis Magistri Albici allatum per dominum
297. Uiricum de Rosis de Ungaria.



Poznámky k příloze:

- a) Části podtržené v textu jsou v traktátu rkp. XVII D 10 psány červeně, v rkp. MK 94 jsou červeně podtrženy.
- b) V textu "In autumno", které písař napsal omylem z následujícího odstavce, ale neškrtl a pokračoval v původním textu.
- c) Psáno "habitaaculum".
- d) Marg. červeně "Caveatis treuma".
- e) Marg. červeně "De sale sacerdotale".
- f) "De minucione apostematum notandum" samostatný nadpis.
- g) Marginální komentář "Item loco tyriace dabitur boli armeni buliendo cum aceto modico et aqua fluminis. Et et ce tyriaca pauperum bibita contra pestilenciam valet, nam repellit per vomitum venenum a corde. Si non per vomitum, saltem per digestionem et secesum, quod et tyriaca divitum facit seu operatur. Hoc Albicus".
- h) Komentář "Hoc Magninies Item nota quod bolus armenicus et terra sigillata aere pestilenciali prebend magnum iuvamentum. Eciam medicamentum factum ex ligno aloes, croco et myrha videlicet, multum contra pestilenciam et sumatur in die exeo circa dragmam unam; hoc idem", zde "Item ... sigillata" červ.
- ch) "radice contusa" omylem dvakrát.
- i) Marg. červeně "Retro aures".
- j) Marg. červeně "minucio".
- k) Marg. červeně "Sub brachiis".
- l) Marg. červeně "Pubes vel genitalia".
- m) Marg. jincou rukou "Na stehniech".
- n) Marg. červeně "ver sanice" (?).
- o) Marg. červeně "Nota de bolo armenico".
- p) Komentář "Reliquius in rebus consulentur dignissimi medicinae doctores, qui sanius quam ego consulere possunt. Pretere ad astri potentem Iesum Christum, primarium medicum, confugiamus ad eiusque genitricem, divinam virginem Mariam, qui nos ex hac turba et colluvione siderum ad sedem evehi concedat, ubi perfruamur evo sempiterno", v textu "consulentur" napsáno dvakrát.
- 1) Pavel a Rufus - osoby z křesťanského starověku. Jde o dvojici z některého apokryfního spisu k Novému zákonu, ale nepodařilo se nám jej konkrétně identifikovat. Mohlo by se speciálně jednat buď o apokryfní skutky apoštol-

ské - zvl. Skutky Pavlovy nebo o apokryfní listy - zvl. 4. list Pavla ke Koryntským, 3. list Pavlův k Laodicejským.

- 2) Jedná se pravděpodobně o Avicennův Kánon lékařství, který sestává z pěti knih, každá má několik úseků (jednotlivé úseky jsou označovány fan), každý fan má několik kapitol. První kniha podává přehled teoretické a praktické medicíny, druhá, "Materia medica", obsahuje soupis léčiv, ve třetí knize jsou popsány jednotlivé druhy onemocnění, čtvrtá kniha kánonu je věnována drobné chirurgii, ortopedii, nakažlivým a kožním chorobám, horečnatým onemocněním. Poslední, pátá kniha pojednává o přípravě a užití léků, jejich složení a účinku.
- 3) Nepodařilo se blíže určit o koho se jedná.

R e z u m e

A. Фирлова, П. Лутовска, А. Скипалова, К вопросу лечения чумы в поздние средневековый период Чехии (По сочинениям Альбика из Уничова)

V крупных библиотеках Чешских земель встречается ряд средневековых рукописей, касающихся чумы и способов ее лечения. Авторы сравнивают два трактата, написанные личным врачом короля Вацлава IУ и Магистром Карлова университета в Праге М. Альбиком из Уничова - текст трактатов опубликован в приложениях и возникших в качестве непосредственной реакции на эпидемию моровой язвы в 1380 г. Они сравнивают также Альбиком рекомендуемые лечебные средства (отдельные лекарственные средства) с имеющимися на сегодняшний день знаниями, касающимися упомянутых целебных средств. Упоминаемые средства отличались в большинстве случаев палительным и успокаивающим воздействием, многие из них принадлежали к числу противовоспалительных веществ и ряд лекарств отличался противохолеродочным эффектом.

A. Firlová, P. Lutovská, A. Skipalová, Contribution to  
Plague Curing in Late Medieval Bohemia (On the  
Basis of the Tractates by Albík of Uničov)

In big libraries in Czech countries there are a lot of medieval manuscripts dealing with plague and the way of its curing. The authors compare two tractates written by M. Albík of Uničov, a personal physician of King Wenceslas the Fourth and a master at Caroline University in Prague (the text of the tractates is published in the appendix); the tractates appeared as an immediate reaction on the plague epidemic in the year 1380. The authors compare remedies (individual drugs), also recommended by Albík, with the present knowledge of these medicines. The recommended drugs had mostly healing and sedating effects, some of them were antiphlogistic and a number of them had a strong antifebrile effect.

Historická demografie, 11/1987, s. 51 - 96  
Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1987.

Miloš Sládek :

#### ČELEDĚ NA TŘEBOŇSKÝCH PANSTVÍCH V POLOVINĚ 17. STOLETÍ

##### Úvod

Čeledě byla jednou ze základních složek pracovních sil vesnických i městských hospodářství. Jejím postavení mezi nejnižšími sociálními vrstvami se blížily další skupiny pomocných pracovních sil. Tato stať si vedle čeledí v užším smyslu věnuje i obecních pastýřů, tovaryšů, učedníků a specializovaných panenských služebníků.

K analýze jsem užil především Soupisu podle víry z roku 1651, který jsem srovnával s revisitací berní ruly z roku 1679. Soupis podle víry na Třeboňsku neeviduje všechno obyvatelstvo, ale pouze osoby zpovědního věku. V případě čeledí není tento nedostatek tak markantní, ale přesto je třeba počítat s tím, že mnohé sirotky, sňobance a pasáčky mladší deseti let soupis nezachytil.

Třeboňská panství po třicetileté válce zaujímala poměrně velkou část bechyňského kraje; jde v podstatě o dvě, případně tři panství, vzájemně se teritoriálně prostupující. Největším z těchto panství byla část bývalé rozsáhlé kvamberkové državy, kterou si při jejím dělení ponechal císař. Zahrnovala vsi, města a městečka od Dolního Bukovska, Kostelce a



Žižova na severu až po Suchdol nad Lužnicí a Jílovce na jihu, od Mláky a Novosedel nad Nežárkou na východě po Ledenicí a Nové Hodějovice (u Českých Budějovic) na západě. Další panství tvořily vsi náležející třeboňskému klášteru a vsi a městečko náležející klášteru v Borovanech. V letech těsně po válce byla panství obou klášterů správně spojena (v textu souhrnně označována jako panství Třeboň-klášter; deset let po vzniku soupisu vytvořila všechna tři panství jediný celek). Kromě několika odlehlejších vsí představovaly vesnice klášterních panství dva souvislé pásy směřující od Třeboně jihozápadním a jižním směrem.

V protáhlých pánvích a na jejich jen zvolna se zvedajících okrajích se rozkládaly vsi v poměrně velkých vzdálenostech od sebe, obklopeny často nepřilíš úrodnou, bahnitou půdou.<sup>1)</sup> Na panství Třeboň eviduje soupis celkem 51, na panství Třeboň-klášter 18 vesnic. Ve většině z nich žilo méně jak 90 obyvatel zpovědního věku. Na rozsáhlém teritoriu panství neexistovalo pouze jediné vrchnostenské město, ale několik měst a městeček značně od sebe vzdálených. V severní části panství se rozkládalo město Veselí nad Lužnicí a městečka Mezimostí nad Nežárkou a Dolní Bukovsko, v rovinatější střední části pak města Lomnice nad Lužnicí a Třeboň, na západním okraji městečko Ledenice. Ke klášternímu panství náleželo městečko Borovany.

Co do velikosti a významu neměla Třeboň konkurenta. Byla také centrem vrchnostenského podnikání. V jejím blízkém okolí ležela většina vrchnostenských dvorů (dva dvory vrchnosti světské, dva dvory vrchnosti církevní, několik mlýnů, ovčín).

Světská vrchnost dále spravovala dvůr a ovčín ve Vitíně a ve Lhotě v severozápadní respektive severní části panství. Několik dalších dvorů na teritoriu panství vlastnila drobná šlechta (dvůr Na Tikalce v lesích mezi Třeboní a Lutovou, dvůr Bašta u Smrčova v severozápadní části panství). V Branné, Přesece a v Horním Miletíně existovaly drobné dvory náležející nejbohatším vrchnostenským úředníkům.

Celkem uvedl soupis na panství Třeboň 5115 obyvatel zpovědního věku, z toho na venkově 3284 osoby, ve městech a měste-

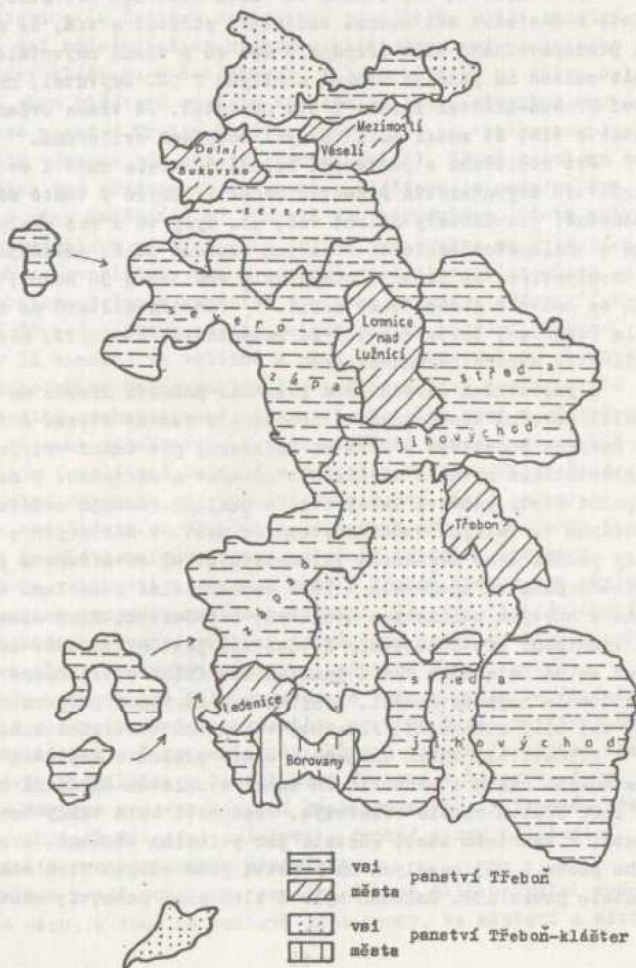
čkách 1831 obyvatel. Na panství Třeboň-klášter bylo uvedeno 1146 spovídačících se, z nich ve vsích žilo 905 obyvatel, ve městě a městečku 241 osoba. Budeme-li počítat s tím, že na děti předzřevdního věku připadalo asi 28 % všeho obyvatelstva, žilo celkem na panství Třeboň necelých 7 000 obyvatel, na panství Třeboň-klášter zhruba 1 500 obyvatel. Je třeba ovšem počítat s tím, že mnozí další nebyli soupisem evidováni.

Pro rozložení a postavení čeledi je třeba znát i sociální strukturu obyvatelstva panství. Panství nebylo v tomto směru jednotné; převažovaly selské vsi, ale byly tu i vsi ohlupnické a chalupnicko-selské. Průměrná rozloha polí, náležejících k usedlosti, se nejčastěji pohybovala mezi 16 a 30 korců; na lán se osívalo pouze 30-45 korců.<sup>2)</sup> Většina měšťanů se zabývala řemeslem, často zároveň se zemědělskou činností. Městečka byla více agrárního charakteru.

Z pracovních důvodů jsem rozdělil panství Třeboň na čtyři části. Severní částí panství procházela zemská stezka z Prahy do Českých Budějovic a dále do Rakouska; pro tamní vsi je charakteristická nevelká vzdálenost od měst a městeček. V severozápadní části panství ležely vsi v krajině řídkěji osídlené, většinou ve velkých vzdálenostech od měst. V některých z nich byly panské nebo měšťanské velkostatky. Vsi ve středu a jiho-východě panství spojovala - přes teritoriální rozdělení - poloha v hustých bažinatých hvozdech; vzdálenosti mezi sousedními vesnicemi zde dosahovaly i více než pěti kilometrů. Západní část se od ostatních částí panství (ležících v třeboňské pánvi) odlišovala nejpodstatněji. Krajina zde nabývala podhorského rázu, vsi byly drobnější, rozestry v menších vzdálenostech.

Třicetiletá válka znamenala ostrý přelom v dějinách dosud kvetoucího města i panství. Po téměř dvouletém obléhání se roku 1622 Třeboň vzdala císařským. Předměstí byla tehdy zcela pustá, v samotném městě zůstala jen polovina měšťanů. Z celkového počtu 1 083 osedlých na panství před válkou jich roku 1625 zůstalo pouze 134. Zničeno bylo i klášterní panství; městečko

Třeboňská panství v roce 1651



Borovany včetně kláštera lehlo popelem, na panství zůstalo se 108 osedlých pouze 21.<sup>3)</sup>

Situace se v průběhu války o mnoho nezlepšila - panství muselo jednak živit vojska usazená v Třeboni, jednak bylo nuceno platit část na výživu posádky v Českých Budějovicích. Navíc v červnu roku 1640 vypukl v Třeboni mor, který skosil část obyvatel města. V posledním válečném roce se Třeboň měla opět stát dějištěm vojenských operací. Vojsko již bylo naprosto demoralizováno, zcela bestrestně loupilo a pustošilo panství. Poddaní opět začali sbíhat ze svých usedlostí.

Teprve po demobilizaci vojsk se uprchlíci začali vracet. Mnohdy se však vrátili jinam, než odkud uprchli. A právě v této době, kdy se mnozí z nich ještě ani nezabydleli, vznikl soupis poddaných, který je základem této práce.

#### Venkovská čeleď

Úloha čeledi ve venkovských i městských hospodářstvích nebyla dosud soustavněji zpracována. Tento nedostatek byl způsoben především nedostatkem pramenů, a to hlavně v případech poddanské čeledi.

Základní význam má pro zkoumanou problematiku stať J. Křivky, výhradně se věnující čeledi po třicetileté válce.<sup>4)</sup> Křivka polemicky reaguje na zhodnocení úlohy čeledi v poddanském hospodářství v díle O. Flachta.<sup>5)</sup> Křivka dokázal, že Flachtovo tvrzení o naproste převaze čeledi mezi obyvatelstvem tehdejší vesnice (nehledě ani k podruhům, chudým vdovám a vdovcům) bylo založeno na chybném zhodnocení pramenů.<sup>6)</sup> Na základě údajů soupisu podle víry pro některá panství pak Křivka vyvozuje, že v hornatějších a méně úrodných krajích bylo zpravidla mnohem méně čeledi než v nížinné části země.<sup>7)</sup>

Další rozdíly v hodnocení čeledi v literatuře vyplývají spíše z rozdílných podmínek na sledovaných panstvích v poválečném období. Na příklad A. Filáček ukázal, že ve vsích panství Litomyšl měla velkou převahu čeleď ženská;<sup>8)</sup> naopak E. Maur



na základě soupisu pro panství Točnick napsal, že na vesnici byla samostatná hlavně čeleď mužská.<sup>9)</sup>

V otázce věku čeledi však rozpory mezi jednotlivými pracemi budeme hledat jen těžko. Většina autorů se shoduje v tom, že věk poddanské čeledi byl v průměru velice nízký. Například V. Holejšovský vypočítal na Čáslavsku pro pacholky průměrný věk dvacet let, děvčety se v této oblasti vyskytují v soupise pouze do stáří dvaceti roků a potom, jak píše autor, „se většinou provdaly a jen některé zůstaly na ocet“.<sup>10)</sup>

Podobně i E. Maur uvádí, že selská čeleď bývala většinou mladá, málokdy nad 25 let; naproti tomu v panských dvorech sloužila většinou čeleď starší 15 let, spíše však až od 18 let.<sup>11)</sup> Podobné závěry vyplývají i z tabulky pro věkovou skladbu čeledi ve všech panství Rokycaň.<sup>12)</sup> Další autoři zabývající se soupisem uveřejňují pouze počty čeledi a jejich podíl na celkové počtu obyvatelstva panství.<sup>13)</sup>

Při porovnání relativních počtů čeledi na jednotlivých panstvích zůstává ovšem problémem ta skutečnost, že někteří autoři neoddělovali poddanskou a panskou čeleď a že není zcela jisté, zda je ve výsledcích zahrnuta i čeleď panská. Soupise navíc na mnohých panstvích nevidoval děti do 10-12 let, a tak v případě relativních počtů čeledi došlo i k určitému zkreslení.(srovnej tab. 1).

Přes výše uvedané je patrné, že relativní i absolutní počet čeledi závisel jednak na stupni zničení panství válkou, jednak na bonitě půdy a nadmořské výšce panství. Především první faktor ovlivňoval vedle počtu čeledi i její skladbu. Na základě dosud zpracovaných částí soupisu je možno vyslovit hypotézu, že na drobnějších panstvích rozvrácených válkou (západočeský Liblín, východočeské Horní Malobratřice a Dolní Malobratřice) byly počty čeledi relativně vysoké; nešlo však takřka výhradně o čeleď poddanskou, ale o čeleď panskou, úzce spjatou s vrchnostenským podnikáním. Jako určité východočeské specifikum (dané ovšem i podhorským charakterem mnohých oblastí) se mohou jevit poměrně nízké počty čeledi udávané soupisem

na tamních panstvích střední velikosti.

Počet čeledi evidované soupisem na panstvích Třeboň a Třeboň-klášter je vzhledem k nízké bonitě půdy v dané oblasti překvapivě vysoký. Ve všech panstvích Třeboň soupise eviduje celkem 612 osob čeledi z celkového počtu 3 284 obyvatel zpovědního věku; a toho bylo 513 osob čeledi poddanské a 99 osob čeledi panské. Početně převažovali muži: mezi poddanskou čeleď bylo 294 mužů a 219 žen (tj. 57,3 % respektive 42,7 %), mezi panskou čeleď 58 mužů a 41 žena (tj. 58,6 % respektive 41,4 %).

Ve všech panstvích Třeboň-klášter soupise registruje celkem 139 osob čeledi (z 905 obyvatel zpovědního věku), z toho 134 osoby čeledi poddanské a 5 osob čeledi panské (panská čeleď byla na tomto panství soustředěna převážně na statech v nejbližším okolí Třeboň). Z celkového počtu 134 osob poddanské čeledi bylo 75 mužů a 59 žen (56,0 % a 44,0 %).

Domnívám se, že by nebylo zcela správné oddělovat panskou čeleď žijící ve vesnicích, ve městech a v jejich okolí. Proto se v této pasáži budu věnovat především čeleď poddanské; o čeleď panské bude soustavněji pojednáno v pasáži dotýkající se čeledi žijící ve městech.

Ve všech panstvích Třeboň bylo z již výše zmíněných 513 osob poddanské čeledi celkem 211 děvčec (41,1 %), 130 pacholků (25,3 %), 158 pohánků (30,8 %) a 14 osob ostatní čeledi (2,7 %). Mezi ostatní čeleď jsem počítal sirotky, schovanky, poddanské chůvy a kuchařky.

Mezi jednotlivými částmi panství existovaly menší rozdíly. Ve všech v severní části panství byl podíl čeledi nejvyšší (18,5 % obyvatelstva této oblasti uvedeného soupisem). Ve všech ve středu a na jihovýchodě a ve všech na severozápadě panství představovala čeleď asi 15 % obyvatelstva, ve všech v západní části panství pouze 13 % všeho obyvatelstva této části panství. Relativně nízký počet čeledi v poslední oblasti je do značné míry dán jejím podhorským charakterem.

Počty čeledi se někdy výrazně lišily i v jednotlivých

vesnicích. Velmi málo bylo čeledí v chalupnické vsi Pelejeviciích. Ze 32 osob spovědního věku patřila mezi čeleď pouze jedna děvečka (3,1 %). Ve druhé chalupnické vsi na panství, v Boru u Suchdola nad Lužnicí, byl podíl čeledi podstatně vyšší (více než 13 %).

Naopak ve vsi Zalinách, kde byl přibližně stejný počet sedláků i chalupníků, byl podíl čeledi absolutně nejnižší na celém panství (jedna osoba ze 39 obyvatel, tj. 2,6 %). Velice málo čeledi též soupis registroval ve vsi Hrdlořežích (6,3 % obyvatelstva spovědního věku). Uvedené tři vesnice s nízkým podílem čeledi jsou přes svou polohu v různých částech panství do značné míry specifické; v ostatních vesnicích se podíl čeledi udržoval minimálně na 10 % z celkového počtu obyvatel vsi udaného soupisem.

Největší podíl čeledi na panství byl ve vsi Ševětíně. Z 60 obyvatel vsi náležela mezi čeleď 21 osoba (35 % obyvatel). Nutno však přiznat, že zde byly dva dvory třeboňských měšťanů.

Ve vsích panství Třeboň-klášter žilo z celkového počtu 134 osob poddanské čeledi 57 děveček (42,5 %), 39 pacholků a pacholat (29,1 %), 31 pohůnek (23,1 %) a 7 osob ostatní čeledi (5,2 %). V rámci tohoto panství se ukazují rozdíly mezi vesnicemi v severní části, značně decentralizovanými, a vesnicemi na jihu panství. Ve vsích v jižní části se podíl čeledi pohybuje kolem 10-15 % z celkového počtu obyvatel, pouze v některých malých vsích nebo v jejich částech nebyla čeleď žádná. Největší podíl čeledi byl ve vsi Borkovicích (21 osoba čeledi z 54 obyvatel udaných soupisem, tj. 38,9 %) a v Mažicích (9 osob čeledi z 25 obyvatel, tj. 36 %), tedy ve vsích decentralizovaných na severu.

Poddanská čeleď byla poměrně velmi mladá. Průměrný věk poddanské čeledi ve vsích panství Třeboň tvořil 19,6 roku, z toho věkový průměr mužské čeledi jen nepatrně přesahoval uvedený údaj. Ve vsích panství Třeboň-klášter činil průměrný věk poddanské čeledi 17,9 roku, z toho mužské čeledi 18,2

roku, ženské čeledi 17,6 roku.

Nejvíce čeledi na vsích panství Třeboň se pohybovalo svým věkem mezi patnáctým a devatenáctým věkem života (celkem 37 % z úhrnu čeledi udaného soupisem ve vsích panství Třeboň). Velká část čeledi náležela do věkové skupiny 10-14 let (24,1 %) a 20-24 let (23,0 %). Podíl ostatních pětiletých věkových skupin jednotlivě nepřesahuje 6 % z celkového počtu poddanské čeledi ve vsích tohoto panství. Poddanská čeleď se objevuje v soupisu až do věkové skupiny 50-54 let, výrazně starší byl pouze jeden pacholek starý 94 let (může jít o písařský omyl nebo o přepis). Podíl čeledi do 9 let má vzhledem k výše uvedenému charakteru soupisu spíše informativní ráz. Pro panství Třeboň-klášter platí v podstatě totéž, pouze podíl čeledi ve věkové skupině 20 až 24 let byl nižší. Poddanská čeleď je na tomto panství celkově mladší - nejstarší děvečka nebylo ani 35 let.

Děvečky a ostatní ženskou čeleď najdeme v soupise nejčastěji ve věku 15-19 let. Muži se mezi venkovskou poddanskou čeleď objevují velmi často už ve věku 10-14 let, ale i později, ve věku 20-24 let. To by mohlo svědčit o tom, že dívky z chudších hospodářství zůstávaly déle u rodičů než chlapi, a také dříve odcházely ze služby, protože se dříve vdávaly. Tato hypotéza má však svá úskalí, především pokud ji budeme řešit pouze na teritoriu venkovském. Vesnické dívky častěji než chlapi odcházely do služby do měst, kde zřejmě setrvaly v průměru o několik let déle než na vsi (to mohlo být způsobeno i menším počtem příležitostí při výběru partnera ve městě).

Průměrný věk děveček ve vsích panství Třeboň činil 19,1 roku, ve vsích panství Třeboň-klášter 17,6 roku. Mladší než děvečky bývali v průměru pohůnci. Průměrný věk pohůnka se pohyboval na panství Třeboň kolem 15 let, na panství Třeboň-klášter kolem 13 let. Pohůnci starší 19 let byli naprostou výjimkou. Až překvapivě nízký věk pohůnků úzce souvisí s dobovými názory na zařazení dítěte do pracovního procesu již ve 12-13 letech. Některé děti, nejčastěji sirotci, byly však ve službě i dříve. Tento problém je však zároveň i problémem historicko-



terminologickým. Mnozí z malých pohánků byli do určité míry spíše schovaní.

Průměrný věk pacholků činil ve vsích panství Třeboň 25,3 roku, ve vsích klášterního panství 23,0 roku. Pacholky se většinou stávali odrostlejší pohánky (ve věku 18-20 let); většina z nich kolem pětadvacátého roku života odcházela ze služby (viz vysoké počty pacholků ve věku 20-24 let v tab.2).

Nízký průměrný věk čeledí nasvědčuje tomu, že mezi čeledí náleželi na přechodnou dobu mladí lidé pocházející z chudších hospodářství a sirotci. Postupně se vdávaly, respektive ženily, anebo odcházeli do panské služby.

Čeď pracovala ve vsích panství Třeboň na 291 poddanském hospodářství z celkového počtu 725 (tj. na 40,1 % všech hospodářství). Na panství Třeboň-klášter byl podíl usedlostí s čeledí ještě nižší (72 usedlostí z 214, tj. 33,6 %).

Poddanská čeď byla na obou panstvích téměř výhradně svobodná (ve smyslu rodinném). Ženatou, respektive vdanou čeď najdeme jediné mezi panskou čeledí. Jedinou výjimkou mezi poddanskou čeledí byl ženatý pacholek Bartoloměj Žijící ve vsi Ševětíně u chalupníka Labudy. Pacholkovi bylo 30 let a byl o dva roky mladší než jeho manželka. Je možné, že tento pacholek u chalupníka pouze bydlel a jinak náležel k panské čeledi. <sup>14)</sup>

Pokud se týče právního poměru k vrchnosti, můžeme čeď na sledovaných panstvích rozdělit na poddanou třeboňské vrchnosti, cizopanskou poddanou a svobodnou.

Ve vsích panství Třeboň náležely k cizopanské čeledi 204 osoby (39,8 % poddanské čeledi), mezi svobodné patřilo 85 osob čeledi (16,6 %), čeď poddaná přímo třeboňské vrchnosti představovala 43,7 % vší poddanské čeledi na panství (tj. 224 osoby).

Ve vsích panství Třeboň-klášter byly ze 134 osob čeledi 102 osoby svobodné (76,1 %) a stavu poddanského 32 (23,8 %).

Čeď najdeme prakticky na usedlostech všech velikostí. Ve vsích panství Třeboň čeď pracovala na 14-17 % všech.

hospodářství s minimem půdy (do 5 korců). Byla zastoupena u 35-48 % všech hospodářství střední velikosti (5-30 korců) a ve více jak 50 % všech usedlostí o velikosti nad 30 korců.

Ve vsích panství Třeboň-klášter byla čeď zastoupena až v hospodářstvích o rozloze půdy nad 10 korců. Čeď pracovala na 14,3 % všech usedlostí o rozloze 10-15 korců; podíl usedlostí s čeledí pak se vzrůstající rozlohou pozemků rostl (u usedlostí o rozloze 16-20 korců tvořily usedlosti s čeledí 25,0 %, u rozlohy 21-25 korců 34,9 %, u rozlohy 26-30 korců 41,4 %). Mezi usedlostmi o rozloze 31-45 korců se podíl hospodářství s čeledí ustálil mezi 35-42 %, v usedlostech nad 45 korců tento podíl dále vzrůstal.

Ve vsích panství Třeboň pracovaly děvečky nejčastěji na usedlostech o velikosti 16-30 korců; hodně jich pracovalo i na usedlostech větších. Totéž platí i pro pacholky. Pohánky se objevují často i na hospodářstvích menších, o rozloze 6-20 korců, i když nejvíce jich pracovalo na usedlostech o rozloze mezi 20 a 40 korci.

Ve vsích panství Třeboň-klášter děvečky pracovaly nejčastěji na hospodářstvích o velikosti 21-30 korců; totéž platí i pro pohánky. Pacholci se nejčastěji objevují v hospodářstvích o velikosti mezi 21 a 25 korci a také v usedlostech větších, především v usedlostech o rozloze 46-50 korců.

Na jedno poddanské hospodářství připadalo ve vsích panství Třeboň v průměru 0,7 čeledi, ve vsích panství Třeboň-klášter 0,6 čeledi.

Na nejmenších hospodářstvích ve vsích panství Třeboň (0 až 5 korců) připadalo v průměru 0,18 čeledi, na středně velké hospodářství (6-35 korců) 0,6-0,8 čeledi, na hospodářství nad 35 korců 1,2-1,8 osob čeledi.

Ve vsích panství Třeboň-klášter nebyla, jak už výše řečeno, na nejmenších hospodářstvích zastoupena čeď vůbec. Na středně velkých hospodářstvích (11-40 korců) žilo v průměru 0,36-0,69 čeledi. Na usedlostech větší než 40 korců připadala průměrně již

více jak jedna osoba čeledi (srovnej též tabulky 5 a 6).

Mezi čeledí bylo relativně hodně přiznaných nekatolíků. Čeledě - nekatolíků s nadějí na obrácení - bylo 24 (tj. 24,5 % všech nekatolíků s nadějí na obrácení), nekatolíci bez naděje na obrácení byli mezi čeledí celkem čtyři (tj. 33,3 % všech nekatolíků bez naděje na obrácení). V těchto údajích, týkajících se rekatolizace, je zastoupena i městská čeleď, ovšem převahu mezi nekatolickou čeledí tvořila čeleď venkovská.

Uvedená čísla ukazují, že čeleď vedle podruhů tvořila mezi přiznanými nekatolíky podstatnou část, pravděpodobně z toho důvodu, že její zasnádná část byla ve vztahu k vrchnosti cispanská poddaná nebo svobodnická.

Pokud se vrátíme k závěrům literatury načrtnutým v úvodu této pasáže, je třeba konstatovat následující: výsledky potvrdily důkazy J. Křivky v otázce četnosti čeledi na vsi, podepřely též závěr E. Maura o převaze mužské čeledi ve vsích oproti závěru A. Fidláčka. Průměrný věk čeledě se blíží hodnotám vypočítaným V. Holejšovským pro Čáslavsko.

#### Obecní pastýři

Jen výjimečně se autoři zpracovávající části soupisu zmiňují o obecních pastýřích. Pravděpodobně je zařadili mezi podruhy nebo mezi chalupníky. M. Bělohávek při rozboru soupisu na panství Liblín počítal obecní pastýře a myslivce mezi podruhy. 15)

Domnívám se, že obecní pastýři byli velmi blízcí jak chalupníkům, tak podruhům, tak i čeledi, ale měli ve vsi specifické postavení, dané jejich sociálně-právními postavením („žili na obci“).

V soupisu se objevují dva termíny: slouha a obecní pastýř. V této době ještě mezi nimi nebylo rozdílů. Ve vsi býval buď pastýř, anebo slouha. Častokrát seupis uvádí oboje označení.

Ve vsích panství Třeboň bylo celkem 121 obecních pastýřů včetně manželek a dětí. Představovali 3,7 % všeho venkovského

obyvatelstva panství. Mužů bylo mezi nimi celkem 46, právě tolik bylo pastýřek a manželek pastýřů. Z nich bylo 80 osob ženato, respektive vdáno, 2 páry žily v nemanželském stavu (v soupise udáno u ženy v kolonce povolání: kuběna jeho), ostatní byli vdovci nebo svobodní.

Děti obecních pastýřů zachytil soupis na panství Třeboň celkem 29, z nich 11 dívek a 18 chlapců. Stejný počet zachytil soupis i podružských dětí, nutno však vzít v úvahu, že podruhů bylo přibližně čtyřikrát více než pastýřů.

Pastýřské rodiny se v jednotlivých oblastech panství podílely rozdílnou měrou na celkovém počtu obyvatelstva. Tento podíl v jejich případě ovšem souvisel se strukturou osídlení dané oblasti. Větší podíl tvořili obecní pastýři tam, kde bylo velké množství malých rolnických vsí (ale ne samot) daleko od sebe vzdálených. V daných podmínkách jich bylo relativně nejvíce v severozápadní (5,2 % všeho venkovského obyvatelstva v oblasti) a západní části panství (4,2 % všeho venkovského obyvatelstva). Menší podíl tvořili ve vsích na severu (zde soupis zachytil i velice málo pastýřských dětí), ve středu a na jihovýchodě panství.

Ve vsích panství Třeboň-klášter žili celkem 33 obecní pastýři včetně manželek a dětí, tj. 3,6 % všeho venkovského obyvatelstva panství. Z nich bylo 13 mužů a 12 žen. S jedinou výjimkou žili všichni v manželství. Děti bylo celkem 8, z nich 5 chlapců a 3 dívky.

Věk pastýřů se pohyboval mezi 18 a 60 lety, věk jejich manželek, obvykle mladších, mezi 18 a 54 lety, na panství Třeboň-klášter mezi 18 a 40 lety.

Ve vsích panství Třeboň byly pastýřské rodiny nejpočetněji zastoupeny ve věkových skupinách 35-39 a 40-44 let (v každé z nich 18,2 % všech pastýřů a jejich rodinných příslušníků na panství). Pastýřů-mužů bylo též hodně ve věku 45-49 let. Ve vsích panství Třeboň-klášter byly nejpočetněji zastoupeny věkové intervaly 25-29 a 35-39 let (v každém z nich 21,2 % všech



pastýřů a jejich rodinných příslušníků na panství).

Mezi partnery v pastýřských rodinách nebývalo velkých věkových rozdílů. Ve vsích panství Třeboň byl v 17 pastýřských rodinách (ze 40 rodin obecních pastýřů) muž o 1-5 let starší než manželka (tj. 42,6 % všech pastýřských rodin). V rámci panství připadalo na tento věkový rozdíl mezi partnery pouze 31,1 % všech manželství bez ohledu na sociální skupinu. Ve 12 pastýřských rodinách byl muž starší o 6-10 let (tj. u 30 % všech pastýřských rodin - podobný podíl jako v rámci všech sociálních vrstev). Větší věkové rozdíly byly výjimečné, muž však nikdy nebyl starší o více jak 15 let. Ve vsích panství Třeboň-klášter byl nejčastěji v pastýřských rodinách starší muž o 15 let (v 6 manželstvích z 12, tj. u 50 % všech pastýřských manželství).

Pastýřské rodiny bydlely obvykle v obecní pastoušce, jen výjimečně je soupis zachytil v podružském domě nebo u jednoho z chelupníků. V některých vsích však soupis neuvádí žádného obecního pastýře. V těch vesnicích, které se po válce staly spíše samotářskými, obecní pastýř zřejmě nežil, ale ve vsích, které měly více jak 90 obyvatel, převážně sedláků a chalupníků, se spíše jedná o písařské opomenutí nebo o pouze dočasně neobsazenou pastoušku (případy vesnic Sviny a Novosedly nad Nežárkou).

V převážně většině vsí do 45 obyvatel na panství Třeboň obecní pastýř buď vůbec nebyl, anebo zde žil pouze s manželkou. Děti uvedl soupis u pastýřů v malých vsích jen zřídka. Jednak to souvisí s tím, že obecní pastýři v malých vsích bývali na panství Třeboň v průměru mladší, jednak s tím, že tětí těchto pastýřů zřejmě odcházely do služby.

Ve vsích o 46-90 obyvatelích byla situace opačná. Zmenšil se počet vsí, ve kterých soupis obecní pastýře neuváděl, zároveň se snížil i podíl vsí, ve kterých žil pouze obecní pastýř s manželkou. Naopak vzrostl počet vesnic, ve kterých pastýřské děti zůstávaly u rodičů. Jak je patrné, bylo dětské práce většinou zapotřebí, protože tam, kde pastýři neměli děti nad 10

let, drželi si čeled nebo podruhy. Mezi středně velkými vesnicemi se objevují i ty, kde žilo několik pastýřských rodin, případně domácností, i když podíl těchto vsí není příliš velký.

Ve vesnicích o více jak 90 obyvatelích bylo však několik pastýřských rodin v téže vsi obvyklým jevem. Jen v některých případech zůstávala i ve velké vsi pouze jedna pastýřská rodina.

Vesnice panství Třeboň-klášter do 45 obyvatel byly většinou bez pastýřů. Ve vsích od 50 do 60 obyvatel se objevuje obvykle jedna pastýřská rodina, v některých případech s dětmi nebo s čeledí, případně s podruhy. Dvě pastýřské rodiny v jedné vsi byly typické pro vesnice o 70-90 obyvatelích. Větší vesnice na panství Třeboň-klášter neexistovaly.

Ze 121 osoby pastýřů, jejich manželek a dětí ve vsích panství Třeboň bylo pouze 31 třeboňských poddaných (tj. 25,6 %), 65 cizopanských poddaných (53,7 %) a 25 svobodných (20,7 %). Ve vsích panství Třeboň-klášter bylo z 33 osob pastýřů a jejich rodinných příslušníků 29 svobodných (tj. 87,9 %) a pouze 4 klášterní poddaní (tj. 12,1 %).

Značná část obecních pastýřů na panství Třeboň byla v soupisu označena za nekatořiky (celkem 25 osob, tj. 20,7 %, z toho však u 24 osob byla naděje na obrácení),

Rodiny obecních pastýřů tedy představovaly podle oblasti 2,5 - 5,5 % všeho obyvatelstva. Jejich věk se nejčastěji pohyboval mezi 35 a 44 roky. Věkové rozdíly mezi partnery byly přirozené. Muž býval nejčastěji o 1-5 let starší. V malých vesnicích buď nežili pastýři vůbec, anebo je soupis zachytil bez dětí. Ve středně velkých vsích velmi často potřebovali pomocné síly. Nejčastěji využívali práce svých dětí. Ve velkých vsích nad 90 osob bydlelo obvykle několik pastýřských rodin.

## Městská čeleď

Městská čeleď se od venkovské odlišovala především šíří své pracovní náplně. Většina městských pacholců vedle polních prací zřejmě alespoň částečně ovládala některé úkony řemeslné. Menší podíl polní práce ve městech ovšem zároveň působil na skladbu městské čeledi. V souvislosti s větším významem domácích prací vzrůstala i potřeba ženské čeledi na úkor mužské. Nepoměr mezi počtem mužské a ženské čeledi ve městě konstatuje většina autorů zpracovávajících soupis. Na příklad ve Kdyni představovala ženská čeleď 56,8 % městské čeledi,<sup>16)</sup> v Nečtinách 55 %, <sup>17)</sup> v Rokycanech 61,2 % <sup>18)</sup> a v Táboře dokonce plných 80 %. <sup>19)</sup> Převahu děveček mezi městskou čeledí mimo jiné konstatuje i E. Msur. <sup>20)</sup>

Jak se zdá z uvedených výsledků i z vlastního studia, vzrůstal nepoměr mezi mužskou a ženskou částí městské čeledi přímo úměrně s počtem obyvatel města nebo městečka. V Třeboňu, městě o více jak 800 obyvatelích, tvořila ženská čeleď 64,5 % čeledi, ve Veselí nad Lužnicí (kde soupis udal celkem 367 obyvatel) tvořila 58,9 % a v Lomnici nad Lužnicí (306 obyvatel) představovala ženská čeleď pouze 42,7 % čeledi. Ve městečkách Ledenici, Mezimostí nad Nežárkou a v Dolním Bukovsku představovaly děvečky a ostatní ženská čeleď podobně jako v Lomnici nad Lužnicí menší část z celkového počtu čeledi (46,8 %).

Celkem uvedl soupis ve městech panství Třeboň 358 osob čeledi, z nichž byly 42 osoby čeledi panské. Poddanská i panská čeleď představovala ve městech panství Třeboň 25,4 % obyvatelstva. Téměř polovinu městské poddanské čeledi tvořily děvečky (145 osob), čtvrtinu pacholci (77 osob) a osminu pohůnci (34 osoby). Dále soupis registruje několik chův, kuchařek, siroteků a schovanců.

Mezi panskou čeledí můžeme rozlišit dvě základní skupiny. Jednak čeleď, která pracovala a žila přímo na zátku, mezi níž převažovaly ženy (16 žen ku 5 mužům), jednská čeleď na

panských dvorech, kde už sama struktura pracovní činnosti vyžadovala větší počet mužských pracovních sil (15 mužů ku 6 ženám).

Ve městečkách panství Třeboň soupis registruje celkem 62 osoby čeledi. Z nich více než třetinu představovaly děvečky (25 osob), čtvrtinu pacholci (15 osob) a pětinu pohůnci (12 osob). Panskou čeleď ve městečkách soupis neuvedl. Celkem čeleď zahrnovala 14,6 % obyvatelstva městeček, tedy o poznání méně, než kolik představovala ve městech.

V městském prostředí církevního panství nensbývala poddanská čeleď většího významu. To je do značné míry dáno vysokým počtem podruhů, kteří (především v městečku Borovanech) do značné míry čeleď zastupovali. Soupis uvedl v městském prostředí tohoto panství pouze 21 osobu poddanské čeledi (tj. 8,7 % městského obyvatelstva panství). Panské čeledi však najdeme ve městech církevního panství větší počet (celkem 33 osoby, tj. 13,7 % městského obyvatelstva panství). Většina z nich pracovala na panských dvorech.

Počty čeledi, které by se zvláště v městečkách třeboňského panství nemusely zdát příliš vysoké, je vhodné porovnat se situací ve městech a městečkách jiných panství. Ve většině městeček třeboňského panství představovala čeleď asi 13-15 % obyvatelstva, což se blíží situaci některých východočeských měst. <sup>21)</sup> Vysoký podíl čeledi ve městech třeboňského panství (20-25 % obyvatelstva) nachází obdoby zatím pouze ve městečku Kdyni. <sup>22)</sup> Tento zdánlivě vysoký podíl je však v případě Třeboňe ovlivněn nezachycením dětí do 10 let. Problematičtější je srovnání počtu čeledi s německými oblastmi v pohraničí. Největší premen obtíží tu tvoří rozdíly mezi českými a německými názvoslovím. U německých autorů opírajících se o soupis nenasjdeme přímo termíny „čeleď“, „pohůnek“, „pacholek“, ale řadu jim neekvivalentních termínů, které společně vytvářejí skupinu pomocných sil („Hilfskräfte“). <sup>23)</sup>

V následující části se budu věnovat především poddanské čeledi (tento termín používám i pro čeleď „svobodných“ tře-



boňských měšťanů za účelem jejich odlišení od panské čeledi). Značnou část poddanské čeledi ve městech a městečkách obou třeboňských panství tvořily děvečky. Obvykle přicházely do služby v jedenácti až třinácti letech, výjimečně uvedl soupis i děvečky mladší; pravděpodobně jde o sirotky nebo nalezence. Největší počet děveček registruje soupis ve věku patnáct až devatenáct let (62 osob, tj. 33,9 % děveček ve městech a městečkách). Některé z dívek tedy zřejmě přicházely do služby později, až kolem patnáctého roku života. Děveček ve stáří 20-24 let registruje soupis méně (pouze 52, tj. 28,4 % městských a maloměstských děveček). Jejich počet se ve věkové skupině 25-29 dále snížil (13 děveček, tj. 7,1 % městských a maloměstských děveček).

Většina dívek se ve věku mezi devatenácti a pětadvaceti lety vdala a odešla ze služby. Počty děveček starších pětadvaceti let jsou velmi nízké. Ve službě zřejmě zůstaly pouze dívky disponující minimem fyzické přizpůsobivosti a majetku. Při srovnání věkové struktury vesnické a městské čeledi není v případě děveček větších rozdílů.

Pacholci a pohánčí představovali značnou část mužské čeledi. Pohánky byli především chlapci ve věku 10-19 let. Starší pohánky najdeme jen výjimečně. Vedle nich uvedl soupis i několik chlapců, jež označil jako pacholíky. Mužské čeledíny starší dvaceti let soupis většinou pojmenoval jako pacholky. Nejvíce pacholků uvedl ve věku 20-24 let (37,5 %). Se vzrůstajícím věkem pak pacholků rychle ubývá. Stávali se buď podruhy, nebo se vraceli na hospodářství svých rodičů.

Dále soupis ve městech zachytil i chůvy, kuchařky, sirotky, schovance, „přátelské“ a další. Většinou nebyli starší devatenácti let, ale najdeme mezi nimi i čtyřicetileté a starší. Celkově tedy, podobně jako ve venkovském prostředí, tvořili dívky a chlapci ve věku 10-24 let podstatnou část městské poddanské čeledi.

Manželství mezi poddanskou čeledí takřka neexistovala. Výjimku tvoří čeledín Josef s manželkou Kateřinou, synem Ja-

nem a dcerou Voršilou, kteří podle údajů soupisu obývali vlastní (nebo pronajatý) dům v městečku Mezimostí nad Ježárkou. <sup>24)</sup> Obě děti jsou zároveň jedinými dětmi čeledi, které soupis na třeboňských panstvích zachytil. Je možné, že v tomto případě nešlo o čeleď poddanskou, ale o čeleď panskou.

Mezi panskou čeledí v příměstských dvorech a ve dvorech venkovských (panských) nebylo větších rozdílů. To platí i pro věkovou strukturu této sociální skupiny. Panské dvory vyžadovaly vedle mladých pasáků a pohánků i muže a ženy starší a zkušenější - šafáře a ovčáky. Pasáky a pohánky uvedl soupis většinou ve věku 15-19 nebo 20-24 let. Věk šafářů a ovčáků byl různý; většinou se pohyboval od čtyřiceti let výše. Na rozdíl od ostatní čeledi bývali šafáři i ovčáci ženatí. Věkové rozdíly v manželstvích panské čeledi nebyly nikdy vysoké - většinou byl muž starší o 1-10 roků. Je třeba zdůraznit, že věkové údaje udané soupisem pro čeleď žijící na panských dvorech jsou velice nespolehlivé. Zaokrouhlování směrem k desítkám a pětikám je zde zvláště patrné.

Věk zámecké čeledi byl většinou velmi nízký. Pohyboval se mezi jedenácti a pětadvaceti lety.

Poddanská čeleď pracovala asi v polovině všech domů ve městech Třeboni, Veselí nad Lužnicí a Lomnici nad Lužnicí (ve 137 domech z 268). Ve dvou třetinách domů s čeledí žily a pracovaly pouze jedna až dvě osoby čeledi, v sedmině hospodářství tři až čtyři osoby čeledi. Vyskytly se i poddanské usadlosti, na nichž pracovalo více jak pět osob čeledi.

Ve městečkách panství Třeboň neeviduje soupis čeledí v téměř třech čtvrtinách domů. Pokud zde čeleď v hospodářství pracovala, pak většinou šlo pouze o jednu až dvě osoby. Nevelký počet poddanské čeledi na klášterním panství už sám o sobě předznamenává počet domů, v nichž soupis uvedl čeleď. Ve třech čtvrtinách domů čeleď nebydlela, ve zbývajících údajně pracovaly jedna až dvě osoby čeledi.

Rozloha pozemků náležejících k tomu kterému hospodářství ovlivňovala i ve městech do určité míry počet čeledi na used-

losti. Na rozdíl od venkovského prostředí u mnohých městských hospodářství půda buď zcela chyběla, nebo jí zde bylo minimum. Hospodáři, kteří nevlastnili půdu, anebo jí obdělávali jen několik korců, neměli obvykle velký zájem o mužskou čeleď. Mužská čeleď se častěji objevuje až u usedlostí o rozloze 11-15 korců a větších. Značnou roli pak hrála u nečetných usedlostí o rozloze nad 50 korců. Ženská čeleď nebyla na rozloze půdy náležitější k usedlosti do té míry závislá. Totéž přibližně platí i pro městečka obou panství, i když v nich nebylo tolik hospodářství bezsemků.

Ve městech panství Třeboň připadalo na jednu usedlost bez půdy průměrně 0,4 čeledi, na hospodářství o rozloze do 30 korců v průměru 0,7 - 2,6 čeledi, na usedlosti o velikosti 31 až 50 korců průměrně 1,9 - 2,8 čeledi. Průměrný počet čeledi připadající k usedlosti o rozloze půdy větší než 50 korců tvořil 3,0 - 5,3 osoby. Celkově připadalo na jedno hospodářství v průměru 1,7 čeledi. V městečkách obou třeboňských panství uvedl soupis na jednu usedlost do 20 korců v průměru 0,1 - 0,4 čeledi, na hospodářství o velikosti 21 - 55 korců v průměru 0,9 - 1,5 čeledi.

Právní postavení městské čeledi udané soupisem má pro nás svůj význam především v Třeboni. Soupis zde udal jako „svobodné“ všechny měšťany, členy jejich rodin a dále ty, kteří pocházeli z Třeboně. V hrubých rysech tedy můžeme rozlišit čeleď pocházející z venkova a čeleď vzešlou z městského prostředí. Nesmíme však zapomenout, že i ve vesnicích byla řada obyvatel (zvláště z nižších sociálních vrstev) právně svobodná. Proto je třeba chápat výsledky spíše jako informativní.

V Třeboni uvedl soupis asi 45 % poddanské čeledi právně svobodné a asi 55 % čeledi poddané třeboňským vrchnostem. Mezi pohánky převládali poddaní (devět poddaných ku šesti svobodným); podobně tomu bylo u děveček (44 poddaných ku 34 svobodným). Naopak mezi pacholky bylo více právně svobodných (16 : 12). Výsledky naznačují, že z vesnic přicházely do služeb především dívky; chlapců přicházelo podstatně méně. Větší

část mužské čeledi pocházela z města.

Zámecká čeleď byla na rozdíl od čeledi městské převážně poddána třeboňské vrchnosti. Pouze tři děvečky byly právně svobodné. Většina zámecké čeledi tedy zřejmě pocházela z venkova.

Ve městech Lomnici nad Lužnicí a ve Veselí nad Lužnicí najdeme vedle čeledi poddané třeboňské vrchnosti i čeleď cizopanskou. Z celkového počtu 145 osob čeledi byly 64 osoby cizopanských poddaných a 81 osoba čeledi poddané třeboňské vrchnosti. Nejvíce cizopanských bylo pacholků (28 ze 47). Cizopanská čeleď bývala obvykle starší než čeleď poddanská; obvykle byla koncentrována kolem větších usedlostí. V městečkách panství Třeboň soupis registruje vedle čeledi poddané třeboňské vrchnosti i 22 osoby čeledi cizopanské. Z nich bylo nejvíce děveček (10 osob). Ve městečku Borovanech náležitějším klášternímu panství písař právní stav obyvatel nezaznamenal.

Celkově představovala panská a poddanská čeleď ve městech panství Třeboň asi čtvrtinu obyvatelstva. Mezi poddanskou čeledí převažovala čeleď ženská; to se projevilo především v Třeboni, méně již v menších Veselí nad Lužnicí a Lomnici nad Lužnicí. V městečkách panství Třeboň tvořila čeleď pouze osminu, v městském prostředí klášterního panství pětinu obyvatelstva. Ve srovnání s jinými českými městy byly počty čeledi na třeboňských panstvích poměrně vysoké.

Většina mužské a ženské poddanské čeledi ve městech i městečkách nebyla starší pětadvaceti let. Poté řada z nich odcházela ze služby. Mezi panskou čeledí byli také výrazně zastoupeni mladí do čtyřicetiletí let; vedle nich tu najdeme šafáře a ovčáky, jejichž věk obvykle převyšoval čtyřicetku.

Ve městech panství Třeboň pracovala čeleď asi v polovině všech hospodářství; ve městečkách téhož panství a v městském prostředí klášterního panství jí soupis eviduje pouze v jedné čtvrtině usedlostí. Mužská čeleď pracovala častěji na



hospodářstvích s větší rozlohou půdy; naopak ženská čeleď nebyla do té míry na rozloze půdy vázána. Asi polovina čeledí v Třeboni byla právně svobodná. Ostatní treboňská čeleď náležela mezi treboňské poddané. V ostatních městech a městečkách byla mezi čeledí řada cizopanských poddaných.

#### Tovaryši a učedníci

Mezi pomocnými silami v městském prostředí tvořili specifickou skupinu tovaryši a učedníci. Od městské čeledi a podruhá se neodlišovali ani tak majetkem, jako spíše svou kvalifikací, ať již nabytou, nebo získávanou.

ve městech Třeboni, Veselí nad Lužnicí a Lomnici nad Lužnicí uvedl soupis celkem 50 tovaryšů a 21 učedníka. Dohromady představovali přibližně 5 % městského obyvatelstva. Počty tovaryšů a učedníků v městečkách panství Třeboň a v městském prostředí klášterního panství byly poměrně velmi nízké. V městečkách šest tovaryšů a jeden učedník představovali 1,6 % obyvatelstva městeček, na panství církevní vrchnosti jeden tovaryš a jeden učedník nezahrnovali ani 1 % městského obyvatelstva.

Přímo v Třeboni uvedl soupis 32 tovaryše a 15 učedníků (tj. 5,6 % obyvatel města). Ve srovnání s poměry v Táboře a v Rokycanech to bylo poměrně málo. V Rokycanech 9 tovaryšů a 8 učedníků představovalo 2,8 % obyvatel města nad 10 let, <sup>25)</sup> v Táboře 29 tovaryšů a 11 učedníků zahrnovalo 4,7 % obyvatel. <sup>26)</sup> V těchto městech byl tedy počet tovaryšů vyšší než počet učedníků. R. Schreiber však pro města na Loketskú uvádí poměr opačný - 33 učedníky a 14 tovaryšů. Nízký počet tovaryšů vysvětluje tím, že řemeslníci jako tovaryše využívali často členy vlastní rodiny. <sup>27)</sup>

Velký počet tovaryšů pracoval v potravinářských řemeslech (22 tovaryši, tj. 38,6 %); méně již bylo tovaryšů v řemeslech oděvních (8 osob), textilních (6 osob), stavebních (5 osob) a v hrnčířství (7 osob). Tovaryši ostatních řemesel

nebyli příliš zastoupeni. Tři z nich pracovali u panských služebníků.

Učedníků soupis uvedl největší počet v řemeslech oděvních (8 osob) a potravinářských (7 osob). Mezi potravinářskými řemesly bylo nejvíce učedníků řeznických (5 osob). V ostatních řemeslech byly počty učedníků nevelké. Dva učedníci pracovali u panských služebníků. Poněkud překvapuje nízký počet tovaryšů a učedníků v řemeslech dřevozpracujících (1 tovaryš a 1 učedník). Vysoké počty tovaryšů v potravinářských řemeslech nebyly charakteristické pouze pro Třeboň. Z 29 tovaryšů v Táboře pracovalo v potravinářských řemeslech 12 osob. <sup>28)</sup>

Představa tovaryše čekajícího na volnou řemeslnickou usedlost do stáří neodpovídá poměrům na treboňském panství po třicetileté válce. Většinu tovaryšů uvedl soupis ve věku 20-24 let (50,9 %), 15-19 let (21,1 %) a 25-29 let (19,3 %). Pouze 5 tovaryšů bylo třicetiletých a starších, z nich pouze jediný přesáhl čtyřicítku. Obvyklý věk učedníka se pohyboval mezi 15 a 19 lety (73,9 % učedníků): jen několik jich soupis uvedl ve věkových skupinách 10-14 a 20-24 let.

Při rozboru právního postavení tovaryšů a učedníků musíme oddělit Třeboň od ostatních měst. Všichni treboňští tovaryši byli právně svobodní; z 15 učedníků jich bylo svobodných pouze 10. Zdá se, že 5 poddaných učedníků pocházelo z venkova.

Ve městech Veselí nad Lužnicí a Lomnici nad Lužnicí uvedl soupis 8 tovaryšů poddaných treboňské vrchnosti, 6 tovaryšů cizopanských poddaných a pouze 2 svobodné. Z šesti učedníků jich 5 náleželo mezi treboňské poddané. V městečkách panství Třeboň náleželi všichni tovaryši i učedníci mezi treboňské poddané (s výjimou dvou tovaryšů cizopanských a jednoho svobodného).

Tovaryši a učedníci představovali asi 5 % městského obyvatelstva. V městečkách a na církevním panství jich soupis uvedl podstatně méně. Nejvíce tovaryšů pracovalo v potravinářských řemeslech, učedníky tu najdeme nejčastěji v oděvnictví a také v potravinářství. Věk tovaryšů obvykle nepřesá-

hoval 29 let, věk úředníků se nejčastěji pohyboval mezi 15 až 19 lety.

V Třeboni byla většina tovaryšů a úředníků právně svobodná, v ostatních městech a městečkách náleželi obvykle mezi treboňské poddané.

### Specializovaní služebníci

Specializovaní panští služebníci tvořili nepřilíh početnou skupinu, jejíž postavení (vesměs různorodé) oscillovalo mezi postavením nejvyšších zámeckých úředníků a postavením zámecké čeledi.

Většinou žili buď na treboňském zámku, anebo v treboňském klášteře. Jen výjimečně, v souvislosti s jejich pracovní orientací, bydleli poměrně vzdáleni od Třeboně. Přispívali vesměs k hospodářskému a správnímu chodu panství (panští písaři, fišmistr, forstmistr), anebo k ochraně a bezpečnosti (zámečtí mušketyři, lanoknecht, baštní, vrátní). Někteří z nich byli určeni k osobní službě vrchnosti (zámecký sáhradník, kočí, lokajové, kuchaři).

Celkem uvedl soupis na treboňském zámku 64 specializované panské služebníky a jejich rodinné příslušníky. Mezi nimi bylo 15 ženatých, v jejichž rodinách soupis uvedl celkem 9 dětí (4 chlape a 5 dívek), dále na zámku najdeme 21 svobodného služebníka (pokud jde o rodinný stav) a 4 neprovdané služebnice. Zámečtí specializovaní služebníci představovali 3,5 % městského a maloměstského obyvatelstva panství.

V klášteře soupis registruje celkem 13 specializovaných služebníků, mezi nimiž byla pouze jediná žena. Žádný z nich nebyl ženat.

Stáří specializovaných služebníků bylo různé. Jejich věk se nejčastěji pohyboval mezi třicátým a padesátým rokem života. V zámku byli nejpočetnější zastoupení 45-49 letí. Z 15 manželství zámeckých specializovaných služebníků byla ve třech

svazcích starší žena, v jednom případě se však věk obou partnerů shodoval a v jedenácti manželstvích byl muž starší. Pouze ve dvou případech činil věkový rozdíl mezi manželzy více než deset let; v obou případech byl starší muž.

Mezi zámeckými služebníky najdeme celkem 16 osob právně svobodných a 48 osob treboňských poddaných. Z klášterních služebníků mezi právně svobodné náležely 4 osoby; ostatní byly poddanými kláštera.

Specializovaní panští služebníci, úzce spojení se zámeckým, respektive klášterním prostředím, představovali asi 3,5 % městského a maloměstského obyvatelstva. Jejich věk se obvykle pohyboval mezi 30 a 50 lety. Někteří ze zámeckých služebníků byli ženatí. Asi čtvrtina z nich byla právně svobodná, ostatní náleželi mezi treboňské poddané.

### Závěr

Relativně vysoký počet čeledi na treboňských panstvích (šestina až sedmina venkovského obyvatelstva obou panství, čtvrtina městského obyvatelstva zpovědního věku) je překvapivý i v tom ohledu, že bonita půdy zde nebyla vysoká. S výjimkou západní části panství, kde také čeleď představovala menší část obyvatelstva, ale nebylo panství podhorakého vrchovinného charakteru; zdá se, že relativní počet čeledi nezávisel do té míry na bonitě půdy, ale spíše na reliéfu krajiny. Úlohu též mohla sehrát rozloha panství (nabízí se srovnání s panstvím opočenským).

Pochopkem či důvěčkou nebyl v této době člověk celoživotně, ale zpravidla jen několik let. Do služby většinou odcházely děti z chudších rodin ve věku 10-14 let. Vedle nich již od časnějšího stáří sloužili sirotci; ty ale soupis většinou nezachytil, nicméně se domnívám, že se vzhledem ke svému věku od ostatní čeledi značně odlišovali; šlo spíše o jejich zabezpečení. Děvečky na venkově odcházely ze služby v souvislosti s následným sňatkem zpravidla již kolem dvacátého



roku života; ve městě o několik let později. Chlapci opouštěli službu asi až kolem pětadvacátého roku života, nebo ještě později.

O tom, zda čeleď na té které usedlosti pracovala, nerozhodovala pouze velikost usedlosti, ale i řada dalších faktorů. Čeleď mohli snadno nahradit podruzi nebo dospívající hospodářovy děti. Přítomnost děveček v řemeslnických domácnostech na rozloze půdy nezávisela.

Městské prostředí, které vyžadovalo více ženských pomocných pracovních sil, bylo přitažlivé pro řadu venkovských děvčat. Zdá se, že tyto venkovské dívky mezi městskou ženskou čeledí (na rozdíl od stavu v čeledi mužské) převažovaly; déle zůstávaly ve službě, snad také proto, že si obtížněji hledaly partnery.

Přechodností svého sociálního zařazení se čeledi blížili tovaryši a učedníci. Většina učedníků nebyla starší dvaceti let; tovaryši, kteří již dosáhli třicítky, byli naprostou výjimkou. Ostatně prořídlé řady mistrů potřebovaly rychle doplnit.

Od předešlých sociálních skupin se podstatněji odlišovali obecní pastýři a specializovaní panští služebníci. Jejich postavení a pracovní zařazení bylo zpravidla stálejší. Vedle toho měli to výsadní postavení, že se mohli oženit. Postavení některých z nich se mnohdy blížilo postavení chalupníků, respektive řemeslníků. Někdy zaměstnávali i další pomocné síly, podruhy, čeleď nebo učedníky.

Tab. 1 Venkovská čeleď na některých panstvích v roce 1651

Panství	Úhrn obyvatelstva	Čeleď			
		celkem	v %		v tom podanská v %
			A	B	
Lipnice	580 <sup>2</sup>	49	8,4	.	.
Brýdlant	1 055	59	5,6	X	.
Kokysany (vs1)	481 <sup>2</sup>	74	15,4	X	5,4
Liblin	128	4	24,1	X	21,0
Trutnov	1 057	82	7,8	6,1	.
Točínk	706	80	11,3	8,8	.
Polička	1 518	196	12,9	10,1	.
Nové Město nad Metují (vs1)	1 358 <sup>2</sup>	163	12,0	X	3,6
Opčno (vs1)	7 404 <sup>2</sup>	1 077	14,6	X	2,3
Valečov	127 <sup>2</sup>	19	14,9	X	.
Horní Malobratřice	22 <sup>2</sup>	5	24,5	X	34,5
Dolní Malobratřice	22 <sup>2</sup>	6	26,1	X	26,1
Solec	53 <sup>2</sup>	13	24,5	X	24,5
Pardubice (vs1)	.	.	11	.	.
Kolin (vs1)	.	.	9	.	.
Poděbrady (vs1)	.	.	12	.	.
Brandýs nad Labem (vs1)	.	.	13	.	.
Křivovláč-Krušovice (vs1)	.	.	11	.	.
Třebon (vs1)	3 284	612	18,6	14,6	3,0
Třebon-klášter (vs1)	905	139	15,4	12,0	0,6

1 - podíl v % z úhrnu obyvatelstva, A = z počtu obyvatelstva zjištěného soupisem, B = u parství, ve kterých nebyly v soupisu uvedeny děti, bylo k počtu obyvatelstva zjištěného soupisem připočteno 20 % a z toho byl vyčíslen podíl připadající na čeleď

2 - včetně dětí do 10 let (předzpočívání věku)

3 - pouze podanská čeleď

4 - bez manželek čeledí

5 - pouze parská čeleď

Tab. 2 Poddanská čeleď podle věku (panství Třeboň-vsi)<sup>1</sup>

Věk	Část panství				Úhrn	V %
	sever	severo- západ	střed a jv	západ		
<b>Pohůnci</b>						
5-9	-	-	-	3	3	1,9
10-14	11	12	35	13	71	44,9
15-19	16	19	27	9	71	44,9
20-24	5	3	2	2	12	7,6
25-29	1	-	-	-	1	0,6
<b>Celkem</b>	<b>33</b>	<b>34</b>	<b>64</b>	<b>27</b>	<b>158</b>	<b>100,0</b>
<b>Pacholci</b>						
10-14	-	1	-	-	1	0,8
15-19	2	3	13	4	22	16,9
20-24	28	15	19	5	67	51,5
25-29	7	3	4	-	14	10,8
30-34	3	2	4	1	10	7,7
35-39	-	3	2	-	5	3,8
40-44	-	1	3	1	5	3,8
45-49	1	1	2	-	4	3,1
50-54	1	-	-	-	1	0,8
90-94	-	-	1	-	1	0,8
<b>Celkem</b>	<b>42</b>	<b>29</b>	<b>48</b>	<b>11</b>	<b>130</b>	<b>100,0</b>
<b>Ženská čeleď</b>						
5-9	-	-	-	1	1	0,5
10-14	10	10	24	6	50	22,8
15-19	20	24	33	17	94	42,9
20-24	12	9	12	6	39	17,8
25-29	6	2	4	2	14	6,4
30-34	3	1	3	-	7	3,2
35-39	1	-	2	1	4	1,8
40-44	1	1	3	-	5	2,3
45-49	-	-	1	-	1	0,5
50-54	1	-	2	1	4	1,8
<b>Celkem</b>	<b>54</b>	<b>47</b>	<b>84</b>	<b>34</b>	<b>219</b>	<b>100,0</b>

1 - bez dětí předškolního věku

 Tab. 3 Poddanská čeleď podle věku (třeboňská panství-vsi)<sup>1</sup>

Věk	Muži	Ženy	Celkem		Z 1000 osob daného věku bylo čeledí		
			absol.	v %	muži	ženy	celkem
<b>Panství Třeboň</b>							
5-9	3	1	4	0,8	158	71	121
10-14	74	50	124	24,2	383	314	352
15-19	96	94	190	37,0	402	339	368
20-24	79	39	118	23,0	407	211	311
25-29	15	14	29	5,7	148	88	112
30-34	10	7	17	3,3	63	32	45
35-39	5	4	9	1,8	28	23	26
40-44	6	5	11	2,1	28	23	26
45-49	4	1	5	1,0	26	11	21
50-54	1	4	5	1,0	10	40	25
90-94	1	-	1	0,2	1000	-	1000
<b>Celkem</b>	<b>294</b>	<b>219</b>	<b>513</b>	<b>100,0</b>	<b>181</b>	<b>132</b>	<b>156</b>
<b>Panství Třeboň-klášter</b>							
5-9	6 <sup>2</sup>	6	12	9,0	316	353	333
10-14	27 <sup>3</sup>	13	40	29,8	435	213	325
15-19	17	26	43	32,1	315	394	358
20-24	13	7	20	14,9	271	127	194
25-29	4	3	7	5,2	129	50	77
30-34	5	2	7	5,2	66	32	51
35-39	-	-	-	-	-	-	-
40-44	1	-	1	0,8	18	-	10
45-49	-	1	1	0,8	-	71	23
50-54	1	1	2	1,5	50	53	51
60-64	1	-	1	0,8	77	-	62
<b>Celkem</b>	<b>75</b>	<b>59</b>	<b>134</b>	<b>100,0</b>	<b>166</b>	<b>130</b>	<b>148</b>

1 - bez dětí předškolního věku

2 - v tom 2 pacholata

3 - v tom 5 pacholat



Tab. 4 Ženská čeleď podle rozlohy usedlosti (panství Třeboň - vsi) <sup>1</sup>

Rozloha půdy v korcích	Část panství				Úhrn	V %
	sever	severo-západ	střed a jv	západ		
0	-	-	1	-	1	0,7
1-5	-	-	1	1	2	1,5
6-10	-	-	1	3	4	3,0
11-15	-	2	8	-	10	7,4
16-20	2	2	11	4	19	14,1
21-25	2	6	9	2	19	14,1
26-30	2	10	6	4	22	16,3
31-35	-	2	2	2	6	4,4
36-40	8	3	3	2	16	11,9
41-45	2	3	-	1	6	4,4
46-50	9	6	-	-	15	11,1
51-60	10	2	-	-	12	8,9
61-70	-	-	-	-	-	-
71-80	-	1	-	-	1	0,7
81 +	-	2	-	-	2	1,5
Celkem	35	39	42	19	135	100,0

Zahrnuty pouze usedlosti identifikované v revisitaci berní ruly i v soupisu podle víry:

Identifik. usedlosti v %	99	132	218	99	548	x
	76,7	77,6	73,4	66,0	73,5	x

1 - bez dětí v předšpovědním věku

Tab. 5 Mužská čeleď podle rozlohy usedlosti (panství Třeboň - vsi) <sup>1</sup>

Rozloha půdy v korcích	Část panství				Úhrn	V %
	sever	severo-západ	střed a jih	západ		
0	-	-	-	-	-	-
1-5	-	-	-	3	3	1,2
6-10	-	2	7	5	14	5,4
11-15	1	3	16	-	20	7,8
16-20	2	5	31	7	45	17,4
21-25	4	7	21	6	38	14,7
26-30	9	6	8	5	28	10,9
31-35	3	11	3	5	22	8,5
36-40	13	7	5	8	33	12,8
41-45	1	3	4	-	8	3,1
46-50	17	7	1	-	25	9,7
51-60	14	4	-	-	18	6,7
81 +	-	4	-	-	4	1,6
Celkem	64	59	96	39	258	100,0

Zahrnuty pouze usedlosti identifikované v revisitaci berní ruly i v soupisu podle víry:

Identifik. usedlosti v %	99	132	218	99	548	x
	76,7	77,6	73,4	66,0	73,5	x

1 - bez dětí v předšpovědním věku

Tab. 6 Obecní pastýři a jejich rodinní příslušníci (třeboňská panství - vsi) <sup>1</sup>

Panství, část panství	Pastýři	Pas-týřky	Děti pastýřů		Celkem	Podíl z počtu obyv.
			chl.	div.		
Panství Třeboň	46	46	18	11	121	3,7
v tom: sever	10	8	1	1	20	2,9
se	12	14	6	5	37	5,2
střed, jv	15	15	7	3	40	3,1
západ	9	9	4	2	24	4,2
Panství Třeboň-klášter	13	12	5	3	33	3,6

1 - bez dětí v předpovědním věku

Tab. 7 Věková struktura rodin obecních pastýřů a slouhů (třeboňská panství - vsi) <sup>1</sup>

Věk	Panství Třeboň				Panství Třeboň-klášter			
	M	Ž	c.	v % obyv.	M	Ž	c.	v % obyv.
do 9	-	-	-	-	1	1	2	6,1
10-14	8	2	10	8,3	2	1	3	9,1
15-19	9	7	16	13,2	1	-	1	3,0
20-24	4	6	10	8,3	1	2	3	9,1
25-29	1	4	5	4,1	4	3	7	21,2
30-34	6	3	9	7,4	2	3	5	15,1
35-39	9	13	22	18,2	3	4	7	21,2
40-44	10	12	22	18,2	2	1	3	9,1
45-49	8	3	11	9,1	1	-	1	3,0
50-54	5	6	11	9,1	1	-	1	3,0
55-59	2	1	3	2,5	-	-	-	-
60-64	2	-	2	1,6	-	-	-	-
Celkem	64	57	121	100,0	18	15	33	100,0

1 - bez dětí předpovědního věku

Tab. 8 Počet pastýřských rodin podle velikosti vesnice na panství Třeboň

Charakteristika vsí podle obyvatele pastoušky	Počet vsí	V tom s počtem obyvatel			Podíl v %
		do 45	46-90	91 +	
Počet vsí celkem	51	20	22	9	100,0
v tom: bez obecního pastýře	11	7	2	2	21,6
obecní pastýř s manželkou	13	9	3	1	25,5
obecní pastýř s manželkou a s dětmi	13	1	10	2	25,5
obecní pastýř s manželkou a s čeledí, příp. s podruhy	5	2	3	-	9,8
obecní pastýř s manželkou a s čeledí, příp. s podruhy a s dětmi	2	1	1	-	3,9
několik rodinných jader obecních pastýřů v téže vsi	7	-	3	4	13,7

V některých případech může jít o neúplné rodiny, tedy např. o vdovu s dětmi, vdovu bez manželky apod. Může jít i o nemanželské soužití partnerů.



Tab. 9 Čeleď v některých městech a městečkách v roce 1651

Město	Počet obyvatel celkem	Čeleď	
		počet osob	podíl v %
Rokycany	774	121	15,7
Tábor	843	140	16,6
Trutnov	670	85	12,7
Nové Město nad Metují	555 <sup>1</sup>	74	13,3
města na panství Opočno	2 146	281	13,1
Kdyně	188	44	23,4
Nečtiny	259 <sup>1</sup>	20	7,7
Třeboň	827	172 <sup>2</sup>	20,8
Veselí nad Lužnicí	367	73	19,9
Lomnice nad Lužnicí	306	75	24,5
Mezimostí nad Nežárkou	158	23	14,6
Dolní Bukovsko	108	15	13,9
Ledenice	158	24	15,2
Borovany	148	18	12,2

1 - včetně dětí do 10 let

2 - bez panské čeledi

 Tab. 10 Městská poddanská čeleď podle věku (třeboňská panství)<sup>1</sup>

Věk	Panství Třeboň		Panství Třeboň-klášter	Úhrn	V %
	města	městečka			
<b>P o h ů n c i</b>					
5-9	-	2	-	2	4,3
10-14	4	6	-	10	21,3
15-19	25	3	1	29	61,7
20-24	3	1	-	4	8,5
25-29	-	-	-	-	-
30-34	1	-	-	1	2,1
35-39	1	-	-	1	2,1
Celkem	34	12	1	47	100,0
<b>P a c h o l c i</b>					
10-14	5	2	2	9	9,4
15-19	10	2	1	13	13,5
20-24	31	4	1	36	37,5
25-29	14	3	-	17	17,7
30-34	6	2	-	8	8,3
35-39	5	1	-	6	6,3
40-44	5	-	-	5	5,2
45-49	-	1	-	1	1,0
50-54	1	-	-	1	1,0
Celkem	77	15	4	96	100,0
<b>Ž e n s k á č e l e ě ě</b>					
5-9	1	-	-	1	0,4
10-14	30	5	4	39	17,0
15-19	52	14	4	70	30,6
20-24	46	5	1	52	22,7
25-29	14	1	1	16	7,0
30-34	13	2	-	15	6,6
35-39	10	1	-	11	4,8

Tab. 11 Městská poddanská čeleď podle věku (třeboňská panství)<sup>1</sup>  
dokončení

Věk	Panství Třeboň		Panství Třeboň-klášter	Úhrn	V %
	města	městečka			
40-44	7	-	2	9	3,9
45-49	3	-	-	3	1,3
50-54	4	1	2	7	3,1
55-59	4	-	-	4	1,7
60-64	2	-	-	2	0,9
Celkem	186	29	14 <sup>2</sup>	229	100,0

1 - bez dětí předšpovědního věku

2 - jako ostatní městská poddanská čeleď byli na panství Třeboň-klášter klasifikováni dva chlapci ve věku 10-14 let a jeden ve věku 20-24 let

Tab. 12a Městská poddanská čeleď podle věku a pohlaví (panství Třeboň - města)<sup>1</sup>

Věk	Muži	Ženy	Celkem		Z 1000 osob daného věku bylo čeledi		
			absol.	v %	muži	ženy	celkem
5-9	-	1	1	0,3	-	167	143
10-14	11	30	41	3,0	244	435	360
15-19	41	52	93	29,4	414	542	477
20-24	35	46	81	25,6	354	474	413
25-29	14	14	28	8,9	254	189	217
30-34	9	13	22	7,0	127	200	162
35-39	9	10	19	6,0	161	111	130
40-44	7	7	14	4,4	103	79	89
45-49	1	3	4	1,3	15	54	33
50-54	1	4	5	1,6	32	78	61
55-59	-	4	4	1,3	-	235	91
60-64	-	2	2	0,6	-	95	45
70-74	2	-	2	0,6	500	-	286
Celkem <sup>2</sup>	130	186	316	100,0	197	249	225

1 - bez dětí předšpovědního věku

2 - zahrnuto i 28 osob mužské čeledi klasifikovaných jako ostatní

Tab. 12b Městská poddanská čeleď podle věku a pohlaví (panství Třeboň - městečka)<sup>1</sup>

Věk	Muži	Ženy	Celkem		Z 1000 osob daného věku bylo čeledi		
			absol.	v %	muži	ženy	celk.
5-9	2	-	2	3,2	333	-	167
10-14	10	5	15	24,2	435	238	341
15-19	7	14	21	33,9	350	467	420
20-24	5	5	10	16,1	217	294	250
25-29	4	1	5	8,1	200	26	86
30-34	2	2	4	6,4	61	59	60
35-39	1	1	2	3,2	38	50	43
40-44	-	-	-	-	-	-	-
45-49	1	-	1	1,6	71	-	56
50-54	-	1	1	1,6	-	62	29
55-59	-	-	-	-	-	-	-
60-64	1	-	1	1,6	125	-	111
Celkem	33	29	62	100,0	157	136	146

1 - bez dětí předšpovědního věku

Tab. 13 Městské usedlosti podle počtu osob čeledi (třeboňská panství)

Počet osob čeledi na usedlosti	Panství Třeboň		Třeboň-klášter	Celkem	V %
	města	městeč.			
bez čeledi	137	73	25	235	56,3
1	54	19	11	84	20,1
2	34	9	4	47	11,3
3	15	3	1	19	4,6
4	12	2	-	14	3,4
5	7	2	-	9	2,2
6	5	-	-	5	1,2
7	2	-	-	2	0,5
10 +	2	-	-	2	0,5
Celkem	268	108	41	417	100,0



Tab. 14 Panská čeleď podle věku (třeboňská panství - vsi a města)<sup>1</sup>

Věk	Panství Třeboň				Panství Třeboň-klášter			
	muži	ženy	celk.	v %	muži	ženy	celk.	v %
10-14	12	5	17	12,1	3	1	4	10,5
15-19	19	20	39	27,9	5	3	8	21,1
20-24	15	11	26	18,6	6	3	9	23,7
25-29	4	6	10	7,1	2	1	3	7,4
30-34	7	5	12	8,6	1	1	2	5,3
35-39	5	7	12	8,6	2	2	4	10,5
40-44	10	2	12	8,6	1	3	4	10,5
45-49	3	1	4	2,9	1	-	1	2,6
50-54	2	-	2	1,4	-	-	-	-
55-59	-	3	3	2,1	-	-	-	-
60-64	1	2	3	2,1	-	2	2	5,3
65-69	-	-	-	-	1	-	1	2,6
Celkem	78	62	140	100,0	22	16	38	100,0

1 - bez dětí v předškolním věku

Tab. 15 Čeleď podle rozlohy půdy u usedlosti (třeboňská panství - města a městečka)

Rozloha půdy v korcích	Města		celkem	průměr na usedl.	Městečka		celkem	průměr na usedl.
	muži	ženy			muži	ženy		
0	6	22	28	0,4	-	1	1	0,1
1-5	4	21	25	1,0	-	-	-	-
6-10	3	8	11	2,2	-	-	-	-
11-15	7	9	16	0,7	-	2	2	0,2
16-20	7	6	13	2,6	6	4	10	0,4
21-25	8	6	14	1,6	7	7	14	1,0
26-30	4	10	14	2,3	6	6	12	0,9
31-35	5	9	14	2,8	3	2	5	1,2
36-40	5	9	14	2,3	1	2	3	0,5
41-45	5	8	13	1,9	-	-	-	-
46-50	2	2	4	2,0	3	-	3	0,5
51-55	5	2	7	3,5	1	2	3	1,5
56-60	-	4	4	-	-	-	-	-
61-70	5	4	9	3,0	3	4	7	7,0
81-90	7	9	16	5,3	-	-	-	-
91-100	4	1	5	5,0	-	2	2	1,0
Celkem	77	126	205	1,7	30	32	62	0,6

Zahrnuty pouze usedlosti identifikované v soupise i v berní rule

Tab. 16 Tovaryši a učedníci podle věku s jejich podíl z městského obyvatelstva (třeboňská panství)

Věk, podíl z počtu obyv.	Panství Třeboň		Třeboň-klášter	Celkem	V %
	města	městeč.			
<b>Tovaryši</b>					
15-19	8	3	1	12	21,0
20-24	26	3	-	29	50,9
25-29	11	-	-	11	19,3
30-34	3	-	-	3	5,3
40-44	1	-	-	1	1,7
50-54	1	-	-	1	1,7
celkem	50	6	1	57	100,0
podíl z počtu obyvatel	3,6	1,4	0,4	2,8	x
<b>Učedníci</b>					
10-14	3	-	-	3	13,0
15-19	15	1	1	17	73,9
20-24	3	-	-	3	13,1
celkem	21	1	1	23	100,0
podíl z počtu obyvatel	1,5	0,2	0,4	1,1	x
úhrnem	71	7	2	80	x
podíl z počtu obyvatel	5,0	1,6	0,8	3,9	x

Tab. 17 Tovaryši a učedníci podle řemesel (třeboňská panství)

Řemeslo	Tov.	Učed.	Celk.	Řemeslo	Tov.	Učed.	Celk.
Řezník	4	5	9	Tkadlec	2	1	3
Sládek	5	-	5	Bednář	1	-	1
Pekař	5	2	7	Kolář	-	1	1
Mlynář	3	-	3	Truhlář	1	-	1
Krejčí	1	3	4	Kovář	3	-	3
Kožešník	1	1	2	Zámečnick	1	-	1
Švec	4	3	7	Zedník	5	1	6
Funčochář	2	1	3	Hrnčíř	7	-	7
Barvíř	1	-	1	Mydlář	1	-	1
Provasník	1	-	1	Forstmistr	2	1	3
Soukeník	2	1	3	Kočí	1	1	2
Neurčeno	4	2	6	Celkem	57	23	80

Tab. 18 Čeleď, pastýři, tovaryši, učedníci a služebnictvo celkem podle věku (třeboňská panství)<sup>1</sup>

Věk	Muži	Ženy	Celkem	Z 1000 osob daného věku bylo čeledí		
				muži	ženy	celk.
-9	11	9	20	239	209	225
10-14	150	115	265	450	356	404
15-19	228	221	449	531	455	491
20-24	198	120	318	518	327	424
25-29	58	49	107	270	144	192
30-34	49	40	89	140	102	120
35-39	38	46	84	124	135	130
40-44	41	35	76	110	91	100
45-49	31	12	43	112	70	96
50-54	12	19	31	71	97	85
55-59	2	9	11	33	180	99
60+	10	7	17	81	69	76
Celkem	828	682	1510	270	214	241

1 - bez dětí předzřevného věku



Tab. 19 Specializovaní panští služebníci (včetně rodinných příslušníků) podle věku (Třeboň - zámek, Třeboň-klášter)<sup>1</sup>

Věk, rodinní příslušníci	Zámek				Klášter			
	muži	ženy	celk.	v %	muži	ženy	celk.	v %
10-14	2	4	6	9,4	-	-	-	-
15-19	3	1	4	6,2	2	-	2	15,4
20-24	6	-	6	9,4	3	-	3	23,1
25-29	3	2	5	7,8	-	-	-	-
30-34	3	4	7	10,9	3	-	3	23,1
35-39	6	5	11	17,2	1	-	1	7,7
40-44	3	3	6	9,4	2	-	2	15,4
45-49	12	3	15	23,4	1	-	1	7,7
50-54	1	1	2	3,1	-	-	-	-
55-59	-	-	-	-	-	1	1	7,7
60-64	-	1	1	1,6	-	-	-	-
65-69	1	-	1	1,6	-	-	-	-
muži	36	x	36	2,0 <sup>2</sup>	12	x	12	5,0 <sup>2</sup>
ženy	x	19	19	1,0 <sup>2</sup>	x	1	1	0,4 <sup>2</sup>
děti	4	5	9	0,5 <sup>2</sup>	-	-	-	-
celkem	40	24	64	100,0	12	1	12	100,0

1 - bez dětí předzpozděného věku

P o s n á m k y

- 1) SÚA Praha, Berní rula, sv. 27, fol. 680
- 2) Tamtéž
- 3) Podrobněji se Třeboňsku v tomto období věnují práce: J. Petřík, Třeboňsko po českém povstání. JSH IV, 1931, s. 88-123. F. Gallistl, Die Herrschaft Wittingau im Dreissigjährigen Kriege, disertace německé university, Praha 1928. Případně F. Kuna, Dějiny města Lomnice nad Lužnicí a okolí. Lomnice nad Lužnicí 1937.
- 4) J. Křivka, Čelěd v poddanském hospodářství po třicetileté válce. ČL 56, 1969, s. 35-41.
- 5) O. Flacht, Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18. století. Praha 1957.
- 6) J. Křivka, c.d., s. 36-37.
- 7) Tamtéž, s. 38.
- 8) A. Fidláček, Soupis obyvatelstva na Litomyšlsku z r. 1651 jako historický pramen. Časopis pro dějiny venkova XIII, 1926, s. 156.
- 9) E. Maur, Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. ČSCH 19, 1971, s. 850.
- 10) V. Holejšovský, Soupis svobodníků podle víry v Čáslavsku z roku 1651, Časopis rodopisné společnosti III, 1940, s. 60-61.
- 11) E. Maur, c.d., s. 850.
- 12) M. Bělohávek, Obyvatelstvo Rokycan a přilehlých vesnic po válce třicetileté. Minulostí Západočeského kraje VI, 1968 (dále jen Obyvatelstvo ...), s. 205
- 13) Údaje viz tabulku 1: panství Lipnice - J.V. Šimák, Popis víry na panství Lipnickém r. 1651, Zprávy městského muzea v Německém Brodě, 1918-1921, s. 10-11. panství Frýdlant - R. Anđěl, Demografické poměry na lenních statcích Frýdlantska v první polovině XVII. století. Historická demografie 5, 1971, s. 66-75. panství Liblín - M. Bělohávek, Liblínské panství po třicetileté válce. Minulostí Rokycanska 8, 1971, s. 25. panství Nové Město - F. Roubík, Soupis obyvatel na panství Novém Městě nad Metují z r. 1651. Kladská stráž I, 1924, s. 7. panství Opocno - Týž, Soupis poddaných na panství opočenském z roku 1651 Kladská stráž II, 1925, s. 21. panství Valečov, Horní Malobratřice, Dolní Malobratřice, Solec - J.V. Šimák, Soupisy osob podle víry r. 1651. Od Ještěda k Troškám V, 1926-1927, s. 54-58. panství Točnick, Pardubice, Kolín, Poděbrady, Brandýs, Křivoklát-Krušovice - E. Maur, Populační vývoj

českých komorních panství po válce třicetileté. AUC Fh-h 3, 1972, s. 37.

- 14) SÚA Praha, SM R 109/45, Bch 72, fol. 120.
- 15) M. Bělohávek, Liblínské panství po třicetileté válce. Minulost Rokycanska 8, 1971, s. 24.
- 16) F. Roubík, První sčítání lidu ve Kdyni r. 1651. Kdynská stráž II, 1929, č. 5, s. 1.
- 17) M. Bělohávek, 800 let Nečtin (1169-1969). Nečtiny 1969, s. 15.
- 18) Týž, Obyvatelstvo ... s. 197.
- 19) F. Kroupa, Tábor v době pobělohorské. JSH I, 1928, s. 128.
- 20) E. Maur, Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. ČSCH 19, 1971, s. 850.
- 21) F. Roubík, Soupis poddaných na panství opočenském z roku 1651. Kladská stráž II, 1925, s. 24. Týž, Soupis obyvatel na panství Novém Městě nad Metují z r. 1651. Kladská stráž I, 1924, s. 7.
- 22) Týž, První sčítání lidu ve Kdyni r. 1651. Kdynská stráž II, 1929, č. 5, s. 1.
- 23) R. Schreiber, Der Elbogner Kreis und seine Enklaven nach dem Dreissigjährigen Kriege. Praha 1935, s. 123-4.
- 24) SÚA Praha, SM R 109/45, Bch 72, fol. 33.
- 25) M. Bělohávek, Obyvatelstvo ... s. 192.
- 26) F. Kroupa, c.d. s. 128.
- 27) R. Schreiber, c.d. s. 124.
- 28) F. Kroupa, c.d. s. 128.

## Резюме

М. Сладек, Члены тршебоньских поместий в половине 17 века

Автор, исходя из анализа данных церковной переписи населения (включающей лишь жителей исповедного возраста), занимается структурой сельских и городских работников. Непосредственно после окончания тридцатилетней войны в имении Тршебонь, насчитывавшем 69 деревень и 7 городов и небольших городков, прожи-

вало более 5 тысяч человек старше 10 лет. К челяди принадлежала в общем 1/6 - 1/7 сельсково населения и около 1/4 населения в городах.

Речь шла о возрастно молодой группе - о девушках в возрасте 10-24 лет и мальчиках в возрасте 10-20 лет. Лишь наредка встречались мужчины или женщины более старшего возраста и количество подростков составляло также всего лишь несколько человек. Конюхами или служанками люди того времени не работали до конца своих дней, а, как правило, только несколько лет. Служанки, вышедши замуж, уходили нередко уже после завершения 20 лет, в городах несколько позже. Енши покидали службу только в 25 лет или еще позже. В городах в служебном положении находилось больше женщин чем мужчин, в сельской местности наоборот. Это вытекало из характера требований к масштабам и трудоемкости выполняемого труда. Численность челяди в сельской местности зависела от размеров хозяйств, бонитета обрабатываемой земли и рельефа местности. Преобладающими по численности среди челяди были мужчины (58 %).

Временной принадлежностью в социальном смысле приближались в городах челяди подмастерье и ученики. Большинство учеников не было старше 20 лет, подмастерья более 30 лет встречались очень редко, что было, видимо, специфической чертой послевоенного периода. От предыдущих групп более существенно отличались пастухи и специальные дворцовые люди. Их положение и трудоустройство отличалось, как правило, большей устойчивостью, иногда они занимали следующих подсобных работников.



M. Sládek, Domesticity in Třebon Estates in the Middle of  
the 17<sup>th</sup> Century

The author deal with the structure of country and town domesticity. His study is based on the analysis of the data of the church conscription of inhabitants (including only the inhabitants of a confessional age). Immediately after the end of the Thirty Years' War there were more than 5 thousand inhabitants older than 10 years in the Třebon estate including 69 villages and 7 towns and small towns. Domesticity represented roughly 1/6 - 1/7 inhabitants in the country and about 1/4 in towns.

The age group of domesticity was young - girls were 10-24 and boys 10-29 years old. At that time men did not remain a servant or maid for all his or her life, but usually for several years. Maids left their service as early as after 20<sup>th</sup> year of their life, in towns it was a little later. Boys did not leave their service before the 25<sup>th</sup> year of their life, or much later. In towns there were more women than men working as domesticity; there was a different situation in the country, which consisted in the range and exacting character of demanded work. In the country the number of domesticity was connected with the size of a farmstead, with the value of cultivated soil and the relief of the countryside. There were more men among domesticity (58 %).

A temporary character of their social position ranked domesticity from the town with journeymen and apprentices. Most of the apprentices were not older than 20 years; journeymen older than thirty years were an absolute exception, which was probably a specific feature of the post-war period. A basic difference from the mentioned groups could be observed in case of local shepherds and noblemen's specialized servants. Their position and rank were usually more permanent - sometimes they employ even some auxiliary workers.

Historická demografie, 11/1987, s. 97 - 139  
Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1987

Blanka Š t ě r b o v á

VÝVOJ SŇATEČNOSTI V LOKALITĚ NOVOSEDLY NAD NEŽÁRKOU  
V LETECH 1686 - 1910 <sup>x)</sup>

Studie se zabývá mikroanalýzou oddacích matrik farnosti Novosedly nad Nežárkou. Pro farní obvod zdejšího kostela se zachovaly matriky od roku 1686. Matrika nejstarší, z let 1686 až 1729, je univerzální, obsahuje jak matriku křestní, tak oddací a úmrtí. Následující, druhá matrika, také univerzální, zahrnuje roky 1730-1778. První specializovaná matrika oddavek byla psána v letech 1779-1846. Kniha čtvrtá obsahuje roky 1847-1884 a pátá 1884-1910, kdy byla exerce ukončena. <sup>1)</sup>

Novosedelské matriky byly vedeny v souladu s celkovým vývojem trendem. Zápisy oddacích knih měly od roku 1686 větnou formu. Jednotlivé strany matriky se podobaly obvyklému textu členěnému do odstavců. Každý odstavec představoval záznam jednoho sňatku. Obsahoval datum, jména snoubenců, rodinný stav, u svobodných jméno otce, u vdov jméno bývalého manžela, bydliště, jména a bydliště svědků. V některých případech se objevila

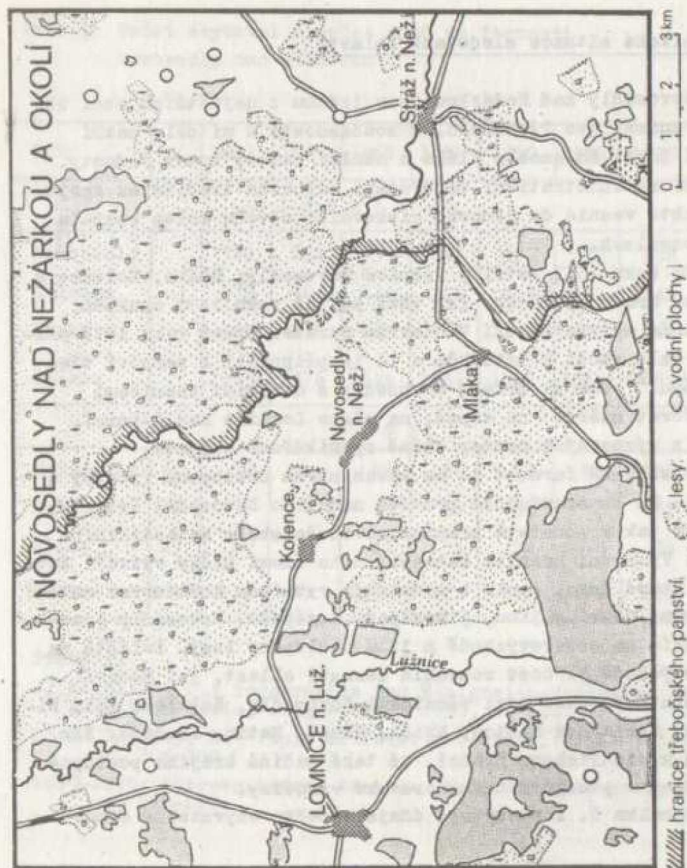
<sup>x)</sup> Přítomná studie vznikla na semináři PhDr. Václava Bůžka na katedře historie Pedagogické fakulty v Českých Budějovicích. V roce 1986 získala první místo v sekci historie v rámci SVQUC na Pedagogické fakultě v Českých Budějovicích a téhož roku se umístila na čtvrtém místě v celostátním kole SVQUC posluchačů historie filozofických a pedagogických fakult.

i sociální a majetková charakteristika a také jméno oddávajícího.

Poměrně nepřehledný větný způsob zápisu se udržel téměř padesát let. V roce 1734 se objevila poprvé smíšená forma, do zvláštního sloupce bylo vyčleněno datum a místo bydliště někdy jednoho, ale většinou obou snoubenců, které se ovšem objevilo také ve vlastním zápisu. Roku 1771, v souladu s nařízeními, se počet evidovaných skutečností zvýšil a spolu s tím i počet nových rubrik. Platí to pro vyznání, číslo domu, svědky a jméno oddávajícího.

Počínaje rokem 1785 byla matrika vedena novým způsobem. Doposud se zapisovaly všechny sňatky společně, bez rozdělení zápisů pro jednotlivé vsi farnosti, nyní byly zápisy rozděleny. Kniha oddavek tedy obsahovala čtyři samostatně vedené oddíly - pro Novosedly, Jednoty, Kolence a Mláka. Spolu s tím byl zaveden i nový formulář. Celý zápis byl nyní rozdělen do jednotlivých rubrik: datum, číslo domu, jméno, vyznání, věk a rodinný stav ženicha, totéž pro nevěstu, a dále jména a stav svědků. Tento způsob zápisů se udržel do roku 1846. Od následujícího roku byly všechny sňatky ve farnosti zaznamenávány opět společně, bez rozlišení vesnic. V témže roce se začalo zapisovat do nové knihy, jejíž formulář už byl předtištěn. Tato podoba matriky se udržela i nadále.

Souhrnné představy o poměru jazyků užívaných v matrice pomůže procentuální vyjádření počtu let převahy toho kterého jazyka. Prvních 99 let zápisů vedených latinou představuje 44 %, zápisy čistě české v letech 1814 - 1839 a od roku 1847 představují 42 %, zápisy čistě německé (1805 - 1814) 4 % a smíšené zápisy česko - německé ve zbývajících letech představují 10 % z celkového počtu zápisů.





### Geografická situace sledované oblasti

Novosedly nad Nežárkou jsou jednou z největších obcí oblasti známé jako Třeboňsko. V současnosti k ní dále patří místní části Kolence a Mláka a okolní samoty zvané Jednoty. Nynější administrativní uspořádání odpovídá tradičnímu spojení těchto vesnic do jednoho církevního obvodu kolem kostela v Novosedlech.

Do roku 1577 patřily vesnice Novosedly, Mláka, Kolence a Klec ke hradu Flukhaus. Ten však byl už roku 1450 opuštěn, posledním majitelem byl Václav ze Stráže. Právě roku 1577 připadlo celé zboží Rožmberkům a ti je připojili k panství třeboňskému.<sup>2)</sup> Tak se začaly Novosedly s okolními vesnicemi orientovat směrem na západ, na město Lomnice nad Lužnicí, jedno z významných center známé rybníkářské oblasti.

Sledovaná farnost je ze všech stran obklopena rybníky a řekami. Na severovýchodě protéká nedaleko Novosedel Nežárka, a tvoří tak v podstatě hranici novosedelského katastrálního území. Východní hranici katastrálního území Mláky vytváří Nová řeka. Stará řeka, spolu s nedalekým rybníkem Rožmberkem obtéká sledované území z jihu, jihozápadu a západu. Novosedly jsou především na severovýchodě a jihu obklopeny lesy. Zvláště na severovýchodě je dost rozsáhlá lesnatá oblast, jež zabírá v podstatě prostor mezi vesnicemi Novosedly, Kolence, Val, Mítovice, Kardašova Řečice, Mnich, Roseč, Hatín, Jemčina. Zde, směrem k Jindřichovu Hradci, už také začíná krajina postupně přecházet v předhůří Českomoravské vysočiny.

Tabulka č. 1 poskytuje údaje o počtu obyvatel a domů.

Tab. 1 Počet obyvatel a počet domů ve farnosti  
Novosedly nad Nežárkou

Obec	1/	1843	1850	1869	1880	1890	1900	1910
o b y v a t e l é								
Novosedly	.	769	856	917	851	883	939	938
Kolence	.	378	384	444	427	433	411	441
Mláka	.	228	236	265	254	306	303	282
Celkem	.	1375	1476	1626	1532	1622	1653	1661
d o m y								
Novosedly	60	70	.	86	90	90	91	106
Kolence	32	39	.	45	52	51	52	57
Mláka	17	20	.	27	31	34	36	38
Celkem	109	129	.	158	173	175	179	201

#### Frameny:

1/ Schaller, J.: Topographie des Königreiches Böhmen, XIII, Budweiser Kreis, Prag - Wien, 1789, s. 114.

1843: Palacký, F.: Popis Království českého. Praha 1848, s. 305-308.

1850-1910: Retrospektivní lexikon obcí ČSSR I/1, Praha 1978, s. 266-267.

## Sňatečnost

Sňatečnost je demografický jev, který je více než ostatní charakterizován sezónností, tj. rozvržením sňatků v jednom roce do jednotlivých měsíců. Sezónnost sňatků je při rozboru matricy patrná na první pohled. Souvisela s ekonomickými podmínkami života obyvatelstva a byla výrazně ovlivňována některými církevními regulacemi. Protože je průvodním aspektem sňatečnosti a je možné ji sledovat během celého období, bude věnována pozornost nejprve jí.

Některá roční období obsahovala maximum, jiná minimum sňatků. Jak už bylo uvedeno, velký podíl na tom měly ekonomické podmínky a spolu s tím "pracovní zaneprázdnění" lidí. Už od počátku sledovaného období se objevilo jedno zřetelné maximum v podzimních měsících, především v říjnu a listopadu, vzestup byl však patrný už v září. Toto maximum bylo nepochybně spjato jednak s ukončením polních prací, které přes léto zaměstnávaly obyvatele natolik, že byly svatby odkládány na příhodnější dobu, a jednak s charakterem naturálního hospodářství. Po sklizni byl většinou dostatek prostředků pro uspořádání svatební hostiny. Podzimní maximum si udržovalo primát téměř 100 let. Už v období josefínských reforem se objevila určitá tendence k přesunu sňatků z podzimních do letních měsíců, zejména na srpen. Tuto tendenci je zřejmě možné vysvětlit uvolněním závazků poddaných vůči vrchnosti po zrušení nevolnictví roku 1781. I když nastal určitý přesun sňatků do letních měsíců, ještě na konci 19. a na počátku 20. století představoval počet sňatků v říjnu a listopadu pravidelné maximum. Z celkového počtu sňatků ve sledovaném období byla v těchto dvou měsících uzavřena celá čtvrtina.

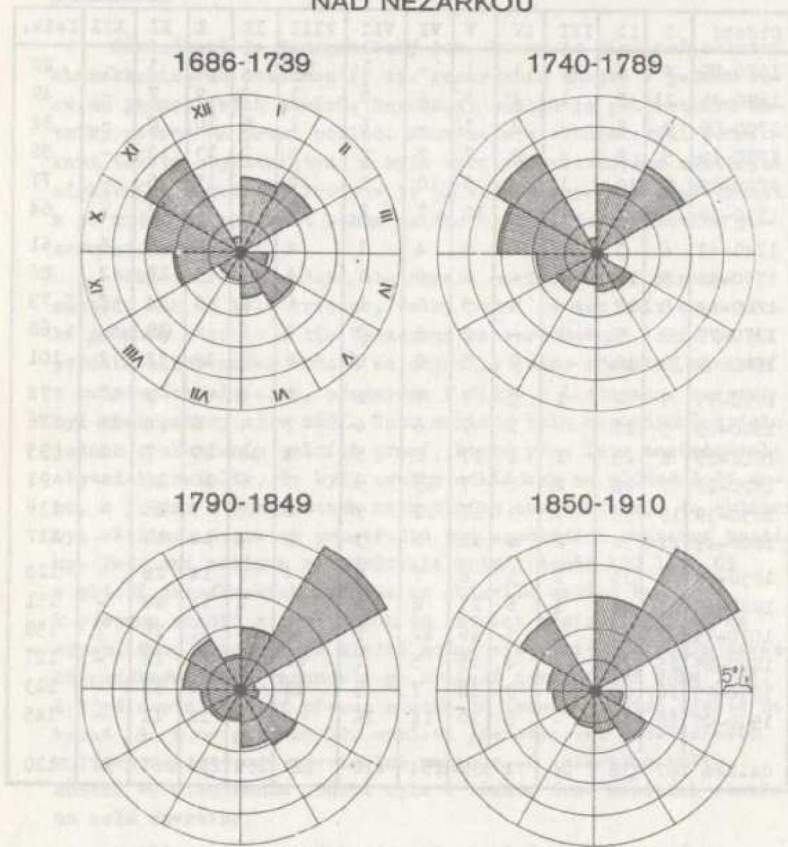
Další maximum tvořily dva zimní měsíce, leden a únor. Zpočátku nebyla jejich převaha příliš zřejmá, i když vzhledem k prosinci a březnu tvořily doslova vrchol. Postupně však

Tab. 2 Sňatky podle měsíců

Období	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Celk.
1686-89	4	5	-	1	1	-	1	1	2	2	3	-	20
1690-99	11	5	1	4	5	4	2	1	7	2	7	-	49
1700-09	9	5	-	2	3	-	6	1	8	10	8	-	52
1710-19	5	8	1	2	7	2	2	2	2	13	12	-	56
1720-29	7	10	1	4	5	10	1	2	7	15	15	-	77
1730-39	3	5	-	-	10	7	2	6	7	6	9	9	64
1740-49	6	5	-	1	8	4	3	4	6	13	6	5	61
1750-59	5	16	2	-	6	6	3	4	10	13	19	2	86
1760-69	8	12	-	4	5	2	3	6	8	9	14	2	73
1770-79	9	9	1	-	2	5	2	7	6	8	19	-	68
1780-89	16	16	-	2	5	7	8	8	6	19	12	2	101
1790-99	7	7	1	3	7	7	2	7	4	7	3	17	72
1800-09	3	17	-	1	7	6	4	7	4	8	4	15	76
1810-19	8	25	1	2	13	8	5	4	11	10	7	1	95
1820-29	7	22	2	1	7	13	6	7	6	10	10	-	91
1830-39	13	39	7	3	17	12	9	6	7	7	16	-	136
1840-49	21	34	2	6	11	8	3	3	4	12	13	-	117
1850-59	20	33	1	3	8	7	7	4	9	14	16	-	122
1860-69	24	44	1	6	17	8	8	7	4	12	20	-	151
1870-79	22	32	2	5	16	12	5	9	16	11	26	1	158
1880-89	25	24	2	4	15	5	7	11	9	3	22	-	127
1890-99	16	20	1	9	12	7	5	11	7	10	15	-	113
1900-09	18	44	-	8	10	14	16	3	9	12	11	-	145
Celkem	267	438	26	71	197	154	110	121	159	226	287	54	2110



## SEZONNOST SŇATKŮ VE FARNOSTI NOVOSEDLY NAD NEŽÁRKOU



Tab. 3 Sňatky v přepočtu na srovnatelně dlouhé měsíce

Měsíc	1686-1739	1740-1789	1790-1849	1850-1910
I	11,86	11,09	9,85	15,02
II	12,68	16,07	26,44	26,15
III	0,91	0,75	2,17	0,84
IV	4,26	1,82	2,77	4,34
V	9,42	6,55	10,36	9,37
VI	7,30	6,25	9,32	6,58
VII	4,26	4,78	4,84	5,77
VIII	3,95	7,31	5,68	5,40
IX	10,54	9,37	6,21	6,71
X	14,90	15,63	9,02	7,45
XI	17,32	18,23	9,15	13,66
XII	2,74	2,74	5,51	0,12

množství svateb zvláště v únoru stoupl natolik, že se únor stal i přes menší počet dní vzhledem k ostatním měsícům s absolutně největším počtem sňatků. Počet sňatků uzavřených v tomto měsíci tvořilo ve III. a IV. období celou čtvrtinu všech sňatků. Zřejmě to bylo spjato s celkovou atmosférou tohoto měsíce, který bývá spojován s veselím masopustu. Leden nedosahoval únorové úrovně, odpovídal však přibližně celkové úrovni podzimního maxima, i když s opačným trendem. Zde sňatků postupně slabě přibývalo.

Zajímavý je případ měsíce května. V I., III. a IV. období se pohyboval počet sňatků v něm uzavřených kolem 10 %. Pouze období II., za vlády Marie Terezie a Josefa II., vykazoval snížení na necelých sedm procent. Tato výjimka nebyla však natolik výrazná, a ani během zmíněného období pravidelná, aby nebylo možno hovořit o květnu jako o měsíci k uzavírání sňatků oblíbeném a poměrně často voleném.

Počet sňatků v letních měsících, tedy v červnu, červenci a srpnu, je možno označit už za minimum. Podíl 10 % na sňatečnosti překročil červen ve čtyřech, červenec ve dvou a srpen dokonce jen v jednom desetiletí. V těchto případech není možno nalézt žádnou zákonitost, zřejmě šlo o ojedinělé, nahodilé případy. Většinou se počet sňatků pohyboval kolem 5 - 6 %, v červnu 7 %.

Absolutní minima jsou zcela zřejmá, a to dvě. Jednak v březnu a dubnu, jednak v prosinci. Existovalo několik desetiletí, během nichž nebyl uzavřen ani jeden sňatek v některém z těchto měsíců. Zajímavé ale je, že pouze dvakrát, a to v letech 1686 - 1689 a 1700 - 1709 nastal případ, že nebyl uzavřen sňatek ani v jednom z těchto měsíců. Tato minima bezesporu souvisela s církevními předpisy, jež nepřipouštěly veselí spojené se svatebními obřady v době církevních svátků, a to před velikonocemi (postní období) a před vánoci (adventní období). V případě prosincových sňatků je možno zjistit poměr sňatků konaných před nepohyblivým svátkem a po něm. Počet sňatků po 25. prosinci představoval 25 % z celkového počtu prosincových sňatků. Je tedy zřejmé, že adventní sňatky nebyly jednotlivou výjimkou, a protože se kumulovaly do určitých let, lze předpokládat, že na jejich výskyt působily jiné okolnosti, než jen církevní předpisy a zvyklosti.<sup>3)</sup>

I když se tento příspěvek zabývá obdobím osmnáctého a devatenáctého století, nabízí se možnost srovnání se současnou situací v tomto směru. V současnosti klesá podíl ledna, února, srpna a prosince,<sup>4)</sup> což je v případě tohoto měsíce zajímavé, protože byl vždy minimální. V případě května, který vykazuje v současnosti absolutní minimum, je pokles způsoben pověrou "v máji máry", přesvědčením, že v květnu uzavřené sňatky bývají nešťastné, které se u nás rozšířilo ve větší míře teprve počátkem čtyřicátých let našeho století.<sup>5)</sup>

Naopak roste podíl března, dubna, června. Dubnové sňatky dokonce tvoří absolutní maximum. Počet březnových dnes převy-

šuje počet lednových a únorových sňatků. Stále trvá tendence k přesunu sňatků z podzimních na letní měsíce, které v současnosti představují maximum s 30 % podílem.<sup>6)</sup>

Nabízí se též srovnání s francouzskými výzkumy pro osmnácté a devatenácté století. Nejmarkantnější rozdíl je v únoru, květnu, červnu a červenci. Únorové maximum není tak výrazné a postupně klesá až pod průměr. Květen svým minimem odpovídá naší situaci spíše ve dvacátém století, a letní měsíce tvoří zvláště ve starší době výrazné maximum. Zcela shodná je situace března, dubna a prosince.<sup>7)</sup>

Zde je zřetelně vidět, že vliv ekonomických podmínek a církevních zvyklostí byl dříve rozhodujícím činitelem pro sezónnost sňatků. Dodnes se sice sezónnost zachovala, ale ve změněné podobě. Se změnou životního stylu a zvyklostí se tedy mění i vlivy na sňatečnost, a to nejen na její sezónnost. Odlišnosti jsou zřetelné i ze stejné doby, ale z rozdílného prostředí.

Jedním z údajů pravidelně evidovaných už od roku 1686 je rodinný stav snoubenců. Zkoumané období bylo rozděleno na sedm dílčích úseků. Do konce vlády Josefa II., do roku 1789, bylo období výraznějšího počtu sňatků, jež uzavíraly vdovy. V prvních dvou obdobích se jejich podíl na celkovém počtu nevěst pohyboval kolem 14 %. Mezi roky 1760 a 1789 dokonce stoupl na necelých 19 %. V obdobích po roce 1790 poměr znatelně klesl a ve všech se pohyboval kolem 7 %. To bylo způsobeno zřejmě jednak poklesem úmrtnosti mužů v produktivním věku, jednak postupující snahou mužů oženit se raději s mladou svobodnou dívkou. Nápadně vyšší podíl druhých a dalších sňatků žen v období před zrušením nevolnictví byl zřejmě důsledkem silnějšího tlaku ekonomického, tj. potřebou, aby rodina jako samostatná ekonomická jednotka byla úplná, než tlaku politického, tj. předpisy především Obnoveného zřízení zemského, který právě kategorií vdov znevýhodňoval při poskytování vrchnostenského souhlasu se sňatkem.<sup>8)</sup>



Tab. 4 Sňatky podle rodinného stavu snoubenců

Rodinný stav nevěsty	Rodinný stav ženicha					
	svob.	vdovec	celkem	svob.	vdovec	celkem
1686 - 1729			1730 - 1759			
Svobodná	199	19	218	147	34	181
Vdova	29	7	36	18	12	30
Celkem	228	26	254	165	46	211
Svobodná	78,35	7,48	85,83	69,67	16,11	85,78
Vdova	11,41	2,76	14,17	8,53	5,69	14,22
Celkem	89,76	10,24	100 %	78,20	21,80	100 %
1760 - 1789			1790 - 1819			
Svobodná	168	29	197	179	48	227
Vdova	32	13	45	7	9	16
Celkem	200	42	242	186	57	243
Svobodná	69,42	11,98	81,40	73,66	19,75	93,42
Vdova	13,22	5,37	18,59	2,88	3,70	6,58
Celkem	82,64	17,35	100 %	76,54	23,46	100 %
1820 - 1849			1850 - 1879			
Svobodná	275	44	319	346	56	402
Vdova	13	12	25	10	19	29
Celkem	288	56	344	356	75	431
Svobodná	79,94	12,79	92,73	80,28	12,99	93,27
Vdova	3,78	3,49	7,27	2,32	4,41	6,73
Celkem	83,72	16,28	100 %	82,60	17,40	100 %
1880 - 1910			Celkem			
Svobodná	331	28	359	1645	258	1903
Vdova	8	18	26	117	90	207
Celkem	339	46	385	1762	348	2110
Svobodná	85,98	7,27	93,25	77,96	12,23	90,19
Vdova	2,08	4,67	6,75	5,54	4,26	9,81
Celkem	88,05	11,95	100 %	83,51	16,49	100 %

Poměr počtu vdoveců vykazoval během celého období značné rozdíly. Zatímco na přelomu 17. a 18. století jich bylo 10 %, už v následujícím období stoupl poměr na téměř 22 %. Nepříliš velký pokles ve třetím období byl vystřídán novým zvýšením na přelomu 18. a 19. století, kdy vdovci tvořili téměř čtvrtinu všech ženichů. Devatenácté století pak přineslo poměrně vyrovnanou bilanci, poměr se pohyboval kolem 17 % a odpovídal tak nejlépe celkovému průměru. Až koncem století počet vdoveců stále klesal, a to na necelých 12 %.

Zajímavá je konfrontace zastoupení vdov a vdoveců. Pouze dvě období vykazovaly větší podíl vdov, a to mezi lety 1686 a 1729 a druhé 1760 a 1789. Během celé další doby převažovali vdovci, a to velmi výrazně, na přelomu 18. a 19. století jde dokonce o rozdíl 17 %.

Rozdíly vykazovaly také sňatky vdov se svobodnými a vdovci. Až do roku 1789 zřetelně převažovali svobodní ženichové, v prvním období až o 9 %. Tato tendence se objevila nepatrně i v období 1820 - 1849, ale v ostatních obdobích převažovali ve sňatcích vdov vdovci. Celkově o více než 1 % byly četnější druhé sňatky žen se svobodnými. Stejná tendence nastala i v případě vdoveců, byla však mnohem zřetelnější. Ani v jednom období se nevyskytl případ, že by počet vdov ve sňatcích s vdovci převyšoval počet svobodných nevěst. Vyjadřuje to i shrnutí: sňatků s vdovami je o 8 % méně.

Největším procentem byly samozřejmě zastoupeny sňatky protogamní. V průměru tvořily necelých 78 %, jednotlivá období se však zřetelně odlišovala. Nejmenšího zastoupení dosáhly tyto sňatky v letech 1730 - 1789, a to necelých 70 %. Naopak nejvíce byly zastoupeny v období posledním, a to 86 %. Jde o potvrzení přednostních zájmů při výběru partnera. Svobodný člověk dává přednost partnerovi svobodnému, neboť většinou mu bude odpovídat i věkem. Také vdovci a vdovy dávají přednost partnerovi svobodnému. Snad zde hrají roli okolnosti psychologické - například zkušenosti s nemocí bývalého partnera apod. V tomto případě je

ovšem odlišnost možností výběru, které zřejmě do značné míry určují potenciální okruh partnerů. Jde převážně o zástupce vyšších věkových kategorií. Žena pak může obtížněji volit mezi mladšími svobodnými muži než vdovec mezi dívkami.

Bylo by ale přílišným zjednodušením tvrdit, že tyto poměry jsou dány pouze psychickými faktory. Velice významnou roli při výběru partnera v 18. a 19. století hrála situace ekonomická, jak celková tak také individuální. Nemalou měrou ke zvýšení počtu vdov a vdovců, a tím i jejich dalších sňatků, přispěly také války, epidemie a podobné vnější podmínky.

Věk při vstupu do prvního manželství je zejména u žen důležitým faktorem, neboť ovlivňuje dobu prožitou v manželství v reprodukčním věku, a tím také ve společenských, jež nezasaňují plánovitě do koncepce, celkovou plodnost.

Věk je z oddacích matrik poměrně snadno zjistitelným údajem. Budeme-li vycházet z toho, že každý snoubenec udával tzv. dokončený věk, tj. věk při posledních narozeninách, snadno po připočítání 0,5 roku dojdeme k výpočtu průměrného věku.<sup>9)</sup> Nebudeme počítat s možnou tendencí zaokrouhlovat věk na sudý počet let, neboť je v individuálních případech neprokazatelná. Pro sňatkový věk je silně určující pohlaví a dosavadní rodinný stav, proto je k nim přihlíženo v tabulkách interpretujících sňatkový věk.

Věkové složení snoubenců ve farnosti Novosedly nad Nežárkou bylo zjišťováno v letech 1785 - 1910, přičemž toto období bylo rozděleno do čtyř dílčích úseků: 1785 - 1819, 1820 - 1849, 1850 - 1879, 1880 - 1910.

Příloha 1 - Sňatky podle věku snoubenců - udává ke každému roku věku počet případů v závislosti na pohlaví a na rozlišení pro první a další sňatky. Mladší kategorie jsou podle očekávání zastoupeny pouze svobodnými snoubenci, i když i zde se vyskytují výjimky. Například v kategorii do 25 let jsou vdovci zastoupeni 3 případy, a to po jednom ve třech obdobích od roku 1820. Vdov je v této kategorii 8, a to naopak rovnoměrně do roku 1879. V období 1880 - 1910 se vyskytla pouze 1 vdova ve věku

do 33 let, a to osmadvacetiletá. Ve stejném období a do stejného věku se objevili 4 vdovci, tedy také méně než v předchozích obdobích. Tuto situaci způsobil jednak určitý vzestup životní úrovně, který s sebou nese i snížení počtu úmrtí na následky epidemických chorob apod., dále bylo toto období klidné, co se týče válečných událostí, a také působí trend snižování podílu vdov v celkovém počtu nevěst.

Podíl druhých sňatků mužů i žen se vzrůstajícím věkem stoupá. I v nejvyšších věkových kategoriích se však objevují ne zcela výjimečně první sňatky.

Vzhledem ke zřetelnému posunu sňatkového věku z nejnižších věkových kategorií bylo třeba zjistit, zda tento posun postihl všechny věkové kategorie, nebo zda se sňatky odložené z nižšího věku koncentrovaly v generaci 25 - 29 let. Na přelomu 18. a 19. století činil podíl ženichů mladších 30 let 55,6 %. V období 1820 - 1849 stoupl na 61,3 %, aby už v následujícím období, do roku 1879 poklesl téměř na úroveň původní, na 56,3 %. Teprve poslední období přineslo silné zvýšení podílu ženichů mladších 30 let, kteří nyní tvořili téměř tři čtvrtiny celkového počtu, přesně 73,3 %. To znamená tedy silný pokles sňatkového věku ženichů. Vzhledem k poměrně rovnoměrnému stavu podílu v prvních třech obdobích, a dokonce zvýšení podílu na přelomu 19. a 20. století, je zřejmá koncentrace sňatků ženichů 25 - 29 letých. Ve spojení s tím je třeba vysvětlit, proč se přesouvaly sňatky z nejmladšího věku do následující generace. Podíl ženichů do 20 let postupně klesal z 10,9 % v prvním období na 8,9 % ve druhém období a až na 1,9 % ve třetím období. Na konci 19. století se už nevyskytl ani jediný případ tak mladého ženicha. Tento vývoj byl podpořen i administrativním nařízením. Od roku 1811 byla v občanském zákoníku uvedena pro plnoletost hranice 24 let, ta však nebyla překážkou ke vstupu do manželství v nižším věku, neboť stačil souhlas rodičů a nezletilý mladík, stejně jako dívka, mohl uzavřít sňatek. To se stávalo často tehdy, když bylo třeba rychle získat novou hospodyně při odchodu rodičů na výměnek, nebo před odjedy na vojnu, neboť ženatý muž byl



do armády povolán jen velmi zřídka. Této možnosti se využívalo natolik, že si toho všimly i úřady a zasáhly. Podle § 8 císařského patentu o doplňování vojska z 29. 9. 1858 č. 167 ř. z. bylo zakázáno uzavírat sňatky všem osobám podléhajícím branné povinnosti.<sup>10)</sup> V praxi to pak znamenalo, že se od tohoto roku nesměl oženit nikdo, kdo nepřekročil věk 22 let, ledaže by získal od místodržitelství mimořádné povolení.<sup>11)</sup> I zde je možné hledat příčiny poklesu počtu sňatků uzavíraných v nejnižších věkových kategoriích.

Obdobný trend přesumu sňatků z nejmladší kategorie, tedy do dvaceti let, je patrný i u nevěst. Na přelomu 18. a 19. století tvořily tak mladé dívky celou třetinu všech nevěst, přesně 33,6 %. V následujícím období jejich podíl poklesl na 28,9 %, a mezi lety 1850 a 1879 tvořily už jen 23,2 %. Koncem 19. a počátkem 20. století se jejich podíl slabě zvýšil, a to na 25,2 %, tedy na více než čtvrtinu. Je zajímavé, že v absolutních číslech se podíl udržoval na stejné úrovni, mezi 97 a 100 sňatky.

Pokud jde o průměrný sňatkový věk (tab. 5), ve farnosti Novosedly nad Nežárkou, odpovídal průměrný věk ženicha na počátku 19. století hodnotou 30,69 let průměru v Českých zemích. Průměrný věk nevěsty byl trochu nižší, dosahoval hodnoty 25,27 let.<sup>12)</sup> Tento údaj je nepatrně zkreslený, neboť jde o průměrný věk všech ženichů a nevěst. Je vhodné vedle tohoto ukazatele sledovat zároveň průměrný věk obojího pohlaví jen při prvních sňatech. Ten je samozřejmě nižší a vyazuje hodnoty 27,61 a 24,03 let. Hodnoty průměrného věku nedosahovaly ve všech obdobích stejné úrovně, naspak se poměrně dost lišily. Průměrný sňatkový věk všech mužů vykazoval rovnoměrný pokles. Výjimku tvoří třetí období s hodnotou 31,32, jež je zároveň maximem. U mužů svobodných je také zřetelný zlom mezi třetím a čtvrtým obdobím. Dosavadní rovnoměrný růst přibližně o rok od období k období je vystřídán mezi lety 1880 - 1910 poklesem dokonce pod úroveň druhého období. U žen je situace složitější. V podstatě jde také o protikladnost vývoje průměrného věku nevěst

Tab. 5 Průměrný věk při sňatku, sňatkový medián a modus

Období	Muži			Ženy		
	Pr. věk	$\bar{x}$	$\tilde{x}$	Pr. věk	$\bar{x}$	$\tilde{x}$
První sňatky						
1785-1819	26,78	25	24	23,94	21	20
1820-1849	27,65	26	23	24,02	23	20
1850-1879	28,41	27	26	24,22	23	23
1880-1910	27,28	26	26	23,92	22	20
Celkem	27,61	26	25	24,03	23	20
Všechny sňatky						
1785-1819	31,19	27	24	25,30	22	20
1820-1849	30,56	27	23	25,06	23	20
1850-1879	31,32	29	26	25,32	23	23
1880-1910	29,70	26	26	25,40	23	20
Celkem	30,69	28	25	25,27	23	20

v prvních a dalších sňatech.

Tab. 5 zaznamenává i hodnoty mediánu a modu v jednotlivých obdobích. Medián věku mužů vyazuje stejné tendence jako průměrný věk v obou sledovaných skupinách. U svobodných žen také medián odpovídá průměrnému věku. U všech sňatků žen se však vyskytují zřetelné odchylky v celém vývoji.

Hodnotu modu zvláště u mužů ukazují na skutečnou možnost určitého zaokrouhlování věku směrem k sudému číslu, u žen pak potvrzuje to, že 20. rok věku byl téměř v celém období nejoblíbenějším sňatkovým rokem, i když zde zřejmě také docházelo k určitému zaokrouhlování.

Tab. 6 a 7 zachycují průměrný věk ženichů v závislosti na věku nevěst a opačně. V obou případech jde pouze o svobodné snoubence. Průměrný věk ženichů vykazoval se stoupajícím věkem nevěst odpovídající nepřetržitý růst. Pouze v posledním období

Tab. 6 Průměrný věk ženichů podle věku nevěst,  
protogamní snatky

Věk nevěsty	1785 - 1819		1820 - 1849		1850 - 1879		1880 - 1910	
	Počet	Pr.věk	Počet	Pr.věk	Počet	Pr.věk	Počet	Pr.věk
15-19	62	23,11	65	23,68	54	26,17	58	25,50
20-24	88	25,49	125	26,35	179	27,81	209	27,02
25-29	40	26,80	48	30,33	81	29,67	43	26,45
30-34	15	35,50	26	35,38	21	30,26	12	28,58
35-39	7	39,36	7	39,21	8	33,25	7	31,54
40-44	1	37,50	3	34,83	2	47,50	1	60,50
45-49	-	-	-	-	1	47,50	1	52,50
50+	1	60,50	-	-	-	-	-	-
Celkem	214	26,78	274	27,69	346	28,44	331	27,10

Tab. 7 Průměrný věk nevěst podle věku ženichů,  
protogamní snatky

Věk ženicha	1785 - 1819		1820 - 1849		1850 - 1879		1880 - 1910	
	Počet	Pr.věk	Počet	Pr.věk	Počet	Pr.věk	Počet	Pr.věk
15-19	16	19,97	9	18,06	4	19,00	-	-
20-24	85	21,18	96	20,45	70	22,16	90	23,80
25-29	63	23,01	90	21,29	157	22,52	185	23,09
30-34	16	24,44	34	26,88	85	25,19	44	23,84
35-39	17	29,02	34	28,35	25	26,46	6	25,83
40-44	7	28,93	8	29,00	2	24,50	1	29,50
45-49	7	30,79	1	37,50	2	42,00	3	40,17
50+	3	33,17	2	34,00	1	42,50	2	45,00
Celkem	214	23,14	274	22,84	346	23,53	331	23,47

věk ženichů pro věkovou skupinu nevěst 25 až 29 let klesl pod úroveň předcházející hodnoty. Stejně je tomu i v případě věkové skupiny nevěst 45 - 49 let, zde ale jde o příliš malé počty.

Obdobné výkyvy se dají sledovat i pro průměrný věk nevěst. V letech 1785 - 1819 a 1850 - 1879 došlo shodně u věkové kategorie mužů 40 - 44 let k poklesu průměrného věku nevěst. V první případě jde o nepatrný pokles, ve druhém o zřetelnější snížení.

Co se týče rozdílu věku snoubenců, byl sledován pouze ve čtyřech desetiletích, a to vždy v prostředním ze sledovaných období, tj. 1800 - 1809, 1830 - 1839, 1860 - 1869, 1890 - 1899. Zřetelný je trend ke zvýšení podílu snatků, kde muž je starší. Tato tendence je shodná jak pro všechna, tak i pro protogamní manželství. Manželství staršího muže a mladší ženy původně netvořila ani 70 %, u svobodných dokonce jen 64 %, rychle se však zvýšila a v následujících třech obdobích se pohybovala kolem 80 %. Ve sňatcích vdovců s dívkami a hochů s vdovami je zřetelný trend k tomu, aby ten partner, který uzavírá druhý sňatek, byl starší, ať už je to vdovec nebo vdova. Nejčastější věkový rozdíl mezi starším mužem a mladší ženou jsou 4 roky, mezi mladším mužem a starší ženou 2 roky.

#### Migrace

Matriky svědčí o tom, že ekonomicko-sociální život šel trochu mimo normy vrchnostenských řádů a instrukcí, i když je uznával a ve vyhrocených, či spíše sporných případech z nezbytní respektoval.<sup>13)</sup> Co se týká schwarzenberského panství, jeho majitelé také nezůstávali pozadu se snahami regulovat poddanské snatky. Roku 1718 kníže Adam Schwarzenberg odňal vydáním generálie správcům pravomoci k povolování sňatku podruhá a neosvedlých osob, žijících z námezdní práce, a pro příště si vyhradil jejich povolování sám. Z toho se dá usuzovat, že snatky osob těchto so-



ciálních skupin byly soustavně zamítány mimo skutečně výjimečné případy.<sup>14)</sup> Zda byla skutečnost opravdu taková, lze rozborrem oddacích matrik zjistit jen velmi těžko, protože soustavná evidence sociálního prostředí nebo zaměstnání snoubenců nebyla prováděna. Objevují se ale jednotlivé poznámky jako "poddání knížete", "doera baštýře", "mlynář", "z pazderny", "podruh", "podruhyně", "myslivec" a podobně.

Co se však dá zjistit, je dosavadní bydliště snoubenců. Jen ve výjimečných případech by mělo jít o sňatek někoho, kdo z dané farnosti nepochází. Jak už bylo uvedeno, schwarzenberská nařízení ohledně sňatků poddaných byla nejméně tak tvrdá jako na jiných panstvích. Výsledkům tohoto průzkumu není tedy možno vytýkat zkreslení vůči ostatním krajům Čech vzhledem k eventuelním "lepším podmínkám nevolnického života".

Pokud se uskutečnil sňatek mezi snoubenci, kteří nežili v téže vesnici, zákonitě muselo dojít k přestěhování nejméně jednoho z nich, což je základním předpokladem společného života. Je ovšem třeba brát v úvahu, že ne všichni obyvatelé jiných vesnic, kteří uzavřeli sňatek ve sledované farnosti, museli zároveň s tím do této vesnice imigrovat. Pro udržení vyrovnaného stavu populace bylo třeba, aby odpovídající počet novomanželů z farnosti emigroval. Vyskytovaly se určitě také sňatky obyvatel farnosti, uzavřené ve farnosti jiné, které stejně tak vedly k oboustrannému pohybu. A dále je třeba uvažovat sňatky snoubenců, z nichž ani jeden nepocházel ze sledované farnosti, a přece měli sňatek právě zde, a také eventuelní sňatky obyvatel dané farnosti uzavřené mimo ni. Protože sňatky uzavřené mimo farnost není možno podchytit jinak než rozsáhlou excerpcí z matrik všech vesnic značně širokého okolí, bude tento průzkum zaměřen výhradně na sňatky uzavřené jen ve farnosti Novosedly nad Nežárkou. Bude třeba uvažovat s "migrací" obyvatelstva, nikoli pouze "imigrací" či "emigrací", které se při analýze oddací matriky nedají odlišit. Je však jasné, že pokud došlo ke sňatkům obyvatel odtud nepocházejících, zákonitě muse-

la přitom migrace vykazovat alespoň relativní stabilitu.

Při rozboru oddacích matrik v letech 1686 - 1910 ve farnosti Novosedly nad Nežárkou se dospělo k následujícím výsledkům. Z celkového počtu sňatků zde uzavřených, které dosahují čísla 2 110, pocházelo 1 461 mužů z farnosti, což představuje 69,23 %, a nepocházelo 649 mužů, kteří reprezentují 30,77 % všech ženichů. U žen je poměr poněkud jiný: "domácích" nevěst bylo 1 938, tedy 91,85 % a "přespolních" 172, tedy 8,15 %. Nižší podíl nevěst nepocházejících z dané farnosti než podíl ženichů je zřejmě dán zvyklostí uspořádat sňatek v místě bydliště nevěsty, nepředstavuje to zvýšenou migraci ženichů.

Celkově bylo zjištěno 157 vesnic a měst, z nichž pocházeli snoubenci. Z toho tři tvoří zkoumanou farnost - Novosedly nad Nežárkou, Kolence, Mláka, a k nim patří ještě samoty v jejich katastru, samostatně uváděné jako Jednoty. Dvě města ležela na Moravě, a to Telč a Třešť, a po jednom také v Dolním Štýrsku, Horním Rakousku a v Uhrách. Zbývající vesnice a města se nacházejí v Čechách, a to převážně v jižních. Jsou zde ovšem i příklady z Čech východních, severních a západních.

Z celkového počtu bylo 64 vesnic a měst součástí schwarzenberského treboňského panství, do něhož patřila i sledovaná farnost. Mimo toto panství leželo 89 míst, což představuje 58,17 %.

Celé sledované období bylo rozděleno do čtyř částí: 1686 - 1739, 1740 - 1789, 1790 - 1849, 1850 - 1910. První období tedy končí před nástupem Marie Terezie na trůn. Druhé období zasahuje vládu její a Josefa II. Třetí období je ukončeno spolu s potlačením revoluce koncem čtyřicátých let minulého století, a poslední období zachycuje v podstatě dobu mezi zrušením poddanství a I. světovou válkou, období rozmachu kapitalismu v našich zemích.

Srovnáním sumárních výsledků této analýzy dostaneme poměr ženichů a nevěst pocházejících z farnosti k narozeným jinde. V prvním období, kdy by měl výsledek odpovídat nejjednatelnejšímu



útisku nevolníků, pocházelo z dané farnosti 61,63 % ženichů, nepocházejících byly dvě třetiny tohoto počtu, a to 38,36 % z celkového počtu. Za vlády osvicenských panovníků stoupal počet "domácích" ženichů na 70,95 % na úkor "cizích", kteří tvořili 29,05 %, tedy stále téměř třetinu. V první polovině 19. století nebyla reakcí na josefínské reformy zvýšená migrace, jak by se dalo očekávat, ale v tomto období naopak počty ženichů nepocházejících ze sledované farnosti klesaly na absolutní minimum, a to na 23,85 %. Přesto tento počet stále představoval velkou část, téměř čtvrtinu všech ženichů. Uvolnění závazků obyvatelstva k vrchnostem zřejmě přineslo až zrušení poddanství v roce 1848, spolu se zrušením instituce výhostních listů, a také ohlašovacích lístků ke sňatku, pokud měly původ v poddanském nexu, na jejichž základě někdy byla žádost o sňatek zamítnuta.<sup>15)</sup> Zřejmě z tohoto důvodu znovu stoupl počet ženichů nepocházejících z farnosti, a to na celou třetinu, přesně na 33,58 % z celkového počtu. Zvýšená migrace je průvodním znakem kapitalistického výrobního způsobu, a také jeho životního stylu. Avšak ani v tomto období nebylo dosaženo maximálního počtu migrujících ženichů z prvního období.

Sledovat podíl počtu migrujících ženichů je zřejmě přesnější než sledovat poměr počtu nevěst, neboť ten je silně ovlivněn už zmíněným zvykem konat svatbu v bydlišti nevěsty. Přesto však zmínka i o něm. Počet nevěst nepocházejících z farnosti během celého období postupně klesal. Ze 16,93 % v letech 1686 - 1739 klesl na 12,34 % v letech 1740 - 1789. Dále pak poklesl na 5,45 % v první polovině 19. století a na 4,66 % ve druhé polovině 19. století.

Byl už uveden poměr vesnic patřících do schwarzenberského třeboňského panství a vesnic ležících mimo ně. Tento údaj sám nevytváří přesnou představu, pro doplnění ještě poměr migrujících snoubenců. Z vesnic a měst téhož panství, vyjma sledovanou farnost, pocházelo 71,38 %, z jiného panství 28,63 % migrujících snoubenců. Je zřejmé, že některé vesnice se podílely na

počtu snoubenců migrujících do farnosti Novosedly minimálně, některé více, a konečně několik vesnic se podílelo značně vysokým procentem. K vyjádření intenzity těchto svazků byly zvoleny zóny přitažlivosti. Za kritérium zařazení určité vesnice do té které zóny byla přijata procentuální stupnice vytvořená na základě podílu migrantů z té které vesnice k celkovému počtu sňatků, a to zvláště pro každé období. Stupnice ovšem zůstává neměnná, aby tímto výpočtem získané údaje byly srovnatelné.

Zóna silné přitažlivosti obsahuje vesnice s podílem více než 1,5 %. V prvním období to představuje 5, ve druhém 6, ve třetím 9 a ve čtvrtém 13 migrantů. V celkovém součtu pak 32 migrantů. Zóna střední přitažlivosti zahrnuje vesnice s podílem 1,00 % - 1,49 %, což představuje postupně 4, 4, 6, 9 a v celkovém součtu nejméně 23 migranty. Zóna slabé přitažlivosti je vymezena 0,35 % - 0,99 %, které vyjadřují počet nejméně 2, 2, 3, 3 a celkem 8 migrantů. Výjimečný výskyt už netvoří samostatnou zónu, protože se nejedná o přitažlivost, ale nahodilost. Ve všech čtyřech obdobích představují výjimečný výskyt vesnice s podílem do 0,34 %. V celkovém součtu se počítá s výjimečným výskytem až od 3 migrantů, tedy více než 0,10 %.

V prvním období je zřejmá orientace migrace směrem na západ, k městu Lomnice nad Lužnicí, jež bylo jedním z center panství. Ve druhém období se začíná projevovat přesun zájmu směrem k východu a k jihu, a to na města Stráž nad Nežárkou a Třeboň. Třetí období tuto tendenci potvrzuje. Třeboň se dostala do zóny silné přitažlivosti. V dalším období je patrný další přesun přitažlivosti ze západu směrem na východ, a dále na jih. O přesunech zájmu snoubenců svědčí i fakt, že pouze jedna vesnice, a to Hlína, se vyskytuje ve všech obdobích v zóně silné přitažlivosti. (Podrobnější tabulky a mapy v příloze.) Ne všechny okolní vesnice jsou zastoupeny v některé ze zón přitažlivosti, a naopak zóna silné přitažlivosti nezahrnuje jen sousední vsi: je zřetelná orientace buď na tradiční místa (např. Klec) nebo



postupně stále více na větší centra (nejprve Lomnice nad Lužnicí, která byla sídlem nadřízeného správního orgánu, později také Třeboň a Stráž nad Nežárkou). Tuto změnu způsobilo zrušení nevolnictví, neboť dříve byl téměř nemožný sňatek nevolníka se svobodným obyvatelem města. V případě Stráže jde navíc o případ, kdy mezi blízkými vesnicemi byly narušeny styky oddělením do různých panství, a tyto styky se pomaleji obnovují.

Vyskytly se také případy sousedních vesnic, které se na sňatcích ve sledované farnosti svými obyvateli podílely minimálně, například Hatín nebo Jemčina. Jednak jde o tentýž případ jako u Stráže, a navíc zde zřejmě silně působily přírodní překážky.

Co se týče závislosti původu manželů na jejich rodinném stavu, i zde jsou zřetelné určité trendy. V protogamních sňatcích se neustále snižoval podíl "přespolních" nevěst, a naopak po určité stagnaci došlo ke zvýšení podílu "přespolních" ženichů. Pokud jde o muže nepocházející z farnosti, jsou zcela opačné tendence mezi sňatky vdovců a vdov se svobodnými partnery. Zatímco v první skupině je zřetelný vzestup, druhá skupina vykazuje nepřetržitý sestup. Ostatní kategorie nevykazují výrazné změny, a protože navíc jde o poměrně malé vzorky, není možné z nich vyvozovat závěry.

#### Závěr

Po zpracování údajů excerpovaných z oddacích matrik farnosti Novosedly nad Nežárkou se dospělo k zajímavým závěrům.

Pokud se týče vlastní sňatečnosti, byl výzkumem potvrzen celkový trend k postupnému zvyšování průměrného sňatkového věku. Tím byla zkrácena doba trvání manželství během ženina reprodukčního věku, což se odrazilo v postupném snižování plodnosti. Protože v drtivě většině případů v 19. století ještě neexistovalo vědomé omezování plodnosti v manželství, jeví se zvyšování sňatkového věku jako výrazná příčina počátečního poklesu hrubé

míry porodnosti.<sup>16)</sup> Zároveň s tím se potvrzuje názor, že není možno nadále podceňovat význam studia sňatečnosti, jak celkově, tak v jejích jednotlivých aspektech.

Zajímavé výsledky přinesla část věnovaná migraci obyvatelstva. Zcela v rozporu se všeobecně uváděnými názory, že před zrušením nevolnictví musel prostý člověk ve snaze uzavřít sňatek překonávat veliké překážky a svazek s osobou pocházející z jiné vesnice nebo dokonce jiného panství byl téměř nemožný, se ukázala skutečnost, že podíl "přespolních" ženichů byl nejvyšší právě v nejtvrdějším období, a to ještě před vládou osvícenských panovníků, tedy v letech 1686 až 1739. A nejnižší naopak v období, kdy bychom očekávali jeho rapidní zvýšení jako reakci na zrušení nevolnictví, tedy v letech 1790 - 1849. U žen byl podíl "cizích" nevěst nejvyšší také v prvním období, a poté postupně klesal.

Důvody pro tento překvapivý vývoj je zřejmě třeba hledat v tom, že ani po zrušení nevolnictví nebyly zcela zrušeny závazky poddaných vůči šlechtě. Navíc systém ohlašovacích lístků spolu se stále diskutovanou otázkou, kterým sociálním skupinám povolovat sňatky, umožňoval už nejen šlechtě, ale i vzrůstající buržoazii zasahovat do soukromí pracujících mas. I když z oddacích matrik není možno vytvořit dostatečný obraz vlivu ekonomické a politické situace na sňatečnost, je zřejmé, že tyto vlivy hrály při uzavírání sňatků roli, a to ne bezvýznamnou. Protože nebylo v zájmu vládnoucích tříd podporovat nadměrný růst chudiny, situace se po josefínských reformách v tomto ohledu příliš nezlepšila.

Cílem práce bylo na základě analýzy oddací matriky zjistit poměry na české vesnici v 18. a 19. století co se týče mobility obyvatelstva spojené s uzavíráním sňatků a sňatečnosti. Protože je však tato sonda zatím ojedinělá, není možno její výsledky pokládat za reprezentativní pro celé Čechy, i když naznačila zajímavé skutečnosti. Výzkum bude třeba doplnit o sondy další, aby se dospělo k syntetičtějším závěrům.

Příloha 1 Sňatky podle věku snoubenců

Věk	Muži			Ženy			Muži			Ženy		
	Cel	1.s	2.s	Cel	1.s	2.s	Cel	1.s	2.s	Cel	1.s	2.s
	1785 - 1819						1820 - 1849					
15	-	-	-	3	3	-	-	-	-	2	2	-
16	-	-	-	7	7	-	-	-	-	3	3	-
17	3	3	-	12	12	-	-	-	-	12	12	-
18	7	7	-	18	18	-	4	4	-	23	23	-
19	6	6	-	21	21	-	6	6	-	28	28	-
20	16	16	-	38	38	-	17	17	-	31	31	-
21	10	10	-	16	16	-	12	12	-	23	23	-
22	20	20	-	19	17	2	22	22	-	30	30	-
23	18	18	-	22	21	1	29	29	-	21	21	-
24	24	24	-	15	15	-	24	24	-	30	28	2
25	20	20	-	20	20	-	21	20	1	15	14	1
26	19	19	-	16	16	-	26	26	-	15	14	1
27	11	9	2	12	12	-	18	16	2	18	16	2
28	9	9	-	12	10	2	24	22	2	13	12	1
29	10	9	1	1	1	-	8	7	1	6	5	1
30	13	12	1	17	15	2	8	6	2	11	9	2
31	-	-	-	7	7	-	10	8	2	7	7	-
32	6	5	1	3	3	-	12	10	2	8	8	-
33	5	2	3	-	-	-	3	3	-	2	2	-
34	3	2	1	2	2	-	9	8	1	9	7	2
35-9	32	18	14	11	5	6	44	35	9	11	11	-
40-4	16	8	8	10	7	3	15	9	6	11	7	4
45-9	20	7	13	8	2	6	9	1	8	7	3	4
50-4	9	-	9	5	1	4	4	2	2	7	2	5
55-9	8	1	7	-	-	-	4	-	4	-	-	-
60+	10	2	8	-	-	-	14	-	14	-	-	-
Cel- kem	295	227	68	295	269	26	343	287	56	343	318	25

Příloha 1

dokončení

Věk	Muži			Ženy			Muži			Ženy			
	Cel	1.s	2.s	Cel	1.s	2.s	Cel	1.s	2.s	Cel	1.s	2.s	
	1850 - 1879						1880 - 1910						
15	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	1	1	-
16	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	4	4	-
17	-	-	-	6	6	-	-	-	-	-	11	11	-
18	1	1	-	22	22	-	-	-	-	-	14	14	-
19	3	3	-	27	27	-	-	-	-	-	29	29	-
20	4	4	-	42	42	-	-	-	-	-	38	36	-
21	3	3	-	38	38	-	3	3	-	54	54	-	
22	19	19	-	42	41	1	14	14	-	40	40	-	
23	21	21	-	49	49	-	41	41	-	41	41	-	
24	29	28	1	25	25	-	32	32	-	45	45	-	
25	32	32	-	31	30	1	50	49	1	7	7	-	
26	42	42	-	28	28	-	61	60	1	13	13	-	
27	31	31	-	11	11	-	26	26	-	11	11	-	
28	29	27	2	20	18	2	30	30	-	13	12	1	
29	29	27	2	12	12	-	25	24	1	8	8	-	
30	23	22	1	9	9	-	12	12	-	4	4	-	
31	25	25	-	9	6	-	9	8	1	2	2	-	
32	24	23	1	5	5	-	11	11	-	6	6	-	
33	12	9	3	4	3	1	13	12	1	3	3	-	
34	11	8	3	9	9	-	4	3	1	2	1	1	
35-9	40	26	14	19	3	6	12	6	6	11	8	3	
40-4	16	2	14	4	2	2	9	1	8	9	5	4	
45-9	11	3	8	10	2	8	11	4	7	6	1	5	
50-4	10	-	10	7	2	5	5	2	3	13	1	12	
55-9	7	1	6	-	-	-	5	-	5	-	-	-	
60+	10	-	10	-	-	-	12	1	11	-	-	-	
Cel- kem	432	357	75	432	403	29	385	339	46	385	359	26	



Příloha 2 Původ manželů oddaných ve farnosti Novosedly nad Nežárkou

Místo	+	O.	KM	1686 1739	1740 1789	1790 1849	1850 1910	Celkem M. Ž.	
Novosedly n. N.	+	JH		107 126	138 185	230 260	314 432	789	1003
Jednoty	+	JH		14 24	26 24	42 40	8 8	90	96
Kolence	+	JH		56 92	79 99	102 167	131 203	368	561
Mláka	+	JH		19 22	33 33	73 88	89 135	214	278
Celkem				196 264	276 341	447 555	542 778	1461	1938
				M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.
Albrechtice	+	FI	42	.	.	.	1 2	1	2
Bor	+	JH	22	1	.	.	.	3	.
Bošilec	+	CB	15	4	1	.	.	5	.
Branná	+	JH	13	.	.	.	6	6	.
Braníšovice		CB	34	.	1	.	.	1	.
Břilice	+	JH	9	.	1	2	3	6	.
Buk		JH	12	.	1	.	.	1	.
Bukovsko	+	CB	21	.	1	.	.	1	.
Buková		CB	29	.	.	1	.	1	.
Bzí		CB	23	.	1	.	1	2	.
Cep	+	JH	18	1 1	2	.	.	3	1
Černá v Pošum.		CK	64	.	.	.	1	1	.
Černovice		PE	34	.	.	1	.	1	.
České Budějovice		CB	22	.	.	.	2	2	.
Dobrá Voča u N. H.		CB	38	.	.	.	1	1	.
Dolní Lhota		JH	9	.	.	.	1	1	.
Domanín	+	JH	13	.	.	3	4	7	.
Drahotěšice	+	CB	21	.	1 1	.	1	2	1
Dražič		FI	40	.	1	.	.	1	.
Dubičné		CB	23	.	.	.	1	1	.
Dunajovice	+	JH	10	.	.	1	5 1	6	1
Dvorce		JH	9	.	.	.	2 1	2	1
Dynín	+	CB	15	1	2	.	1	4	1
Frahelč	+	JH	7	9	9 1	4	3 1	25	2
Hamr	+	TA	10	.	2	3	3 1	8	1

Příloha 2 Původ manželů oddaných ve farnosti Novosedly nad Nežárkou

Místo	+	O.	KM	1686 1739	1740 1789	1790 1849	1850 1910	Celkem M. Ž.	
				M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.
Hamr	+	JH	16	.	.	.	.	.	1
Hartmanovice		CB	23	.	.	.	1	1	.
Hatín		JH	7	2	.	.	2 2	4	2
Hlína	+	JH	5	9 3	12 7	17 6	18 2	56	18
Horní Pěna		JH	16	.	.	.	1	1	.
Horusice	+	TA	15	2	.	2	2 2	6	2
Hosty		CB	37	.	.	.	1	1	.
Hrachoviště	+	JH	17	.	.	1	.	1	.
Hrdlořezy	+	JH	24	2	.	.	.	3	.
Hrušova Lhota		TA	18	.	.	.	1	1	.
Hvozdec	+	CB	13	.	.	.	1	1	.
Chlum		JH	15	.	.	.	2	2	.
Chýnov		TA	36	.	.	1	.	1	.
Jarošov		JH	22	.	.	.	1	1	.
Jemčina		JH	3	.	.	.	2	2	.
Jílovice	+	CB	22	4 1	.	.	.	4	1
Jindř. Hradec		JH	15	.	.	.	3 1	3	1
Kardaň. Řešice		JH	12	.	.	1	.	1	.
Kašperské Hory		KT	100	1	.	.	.	1	.
Klec	+	JH	6	19 28	16 20	3 2	14 1	52	51
Klenov		JH	14	.	.	.	1 1	1	1
Klobázná		TA	15	.	.	.	1	1	.
Kněžeklady		CB	22	.	.	.	1	1	.
Kojákovice	+	CB	18	.	1	.	2	2	1
Kramolín	+	CB	20	.	.	.	1	1	.
Krasíkov		CB	.	1	.	.	.	1	.
Krásná Lpa		CH	.	.	.	.	1	1	.
Kundratice	+	TA	16	.	.	1	.	1	.
Kunžak		JH	27	.	.	1	.	2	.
Lásenice		JH	11	.	1	.	2	3	.
Ledenice	+	CB	22	.	1	.	1	1	1
Leština	+	JH	29	.	1	.	.	2	.
Lhota	+	CB	13	5 1	2	2	1	10	1
Libín	+	CB	16	.	1	1	1	3	.
Libořezy		JH	10	.	.	2	4	6	.
Lísnice		CB	25	.	1 1	.	.	1	1
Lomnice n. Luž.	+	JH	7	3 1	2 2	15 2	17 3	37	8

Místo	+	O.	KM	1686	1740	1790	1850	Celkem
				1739	1789	1849	1910	
				M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.
Lutová		JH	12	.	.	.	2	2
Lučnice	+	JH	5	6	2	4	2	10
Lžín		TA	17	.	.	.	2	1
Majdalena	+	JH	13	.	.	.	1	1
Malovice		PT	43	.	.	.	1	1
Mazelov	+	CB	15	2	1	1	1	5
Mezimostí	+	TA	15	.	.	.	2	1
Mezná		TA	20	.	.	.	1	1
Miletín	+	CB	13	2	2	1	2	7
Milevsko		PI	52	.	.	.	1	1
Mirochov	+	JH	12	1	.	.	.	1
Mirovice		PI	75	.	.	.	1	1
Mladošovice	+	CB	18	.	.	.	1	1
Mnich		JH	10	.	.	1	1	2
Kníšek		JH	9	.	1	2	3	6
Mostecký		JH	19	.	.	.	1	1
Kemanice		CB	28	.	1	.	.	1
Němčice	+	CB	.	.	1	.	.	1
Nepřichov	+	CB	17	.	.	.	1	1
Nítovice		JH	10	.	1	.	.	1
N. Bozděchov		JH	25	.	.	.	1	1
Okr. Radouň		JH	22	1	1	.	.	1
Olešnice		CB	28	.	.	1	.	1
Pelajovice	+	CB	18	.	.	1	.	1
Petrovice		CB	19	.	.	.	1	1
Pístina		JH	7	2	1	1	2	5
Plasy u Král.		PS	.	.	.	.	1	1
Plavsko		JH	7	1	1	2	3	14
Plěše		JH	13	1	.	.	1	3
Ponědraž	+	JH	9	8	1	3	6	7
Ponědražka	+	JH	10	.	.	1	.	1
Poněšice	+	CB	25	.	.	1	.	1
Přeseka	+	JH	8	3	1	5	3	13
Příbraz		JH	9	.	.	.	3	6
Purkarec	+	CB	27	.	.	1	.	1
Radostice	+	CB	25	1	.	1	.	2
Radouň (D.)		JH	18	2	.	.	.	2
Ronov		FU	.	.	.	.	1	1

Místo	+	O.	KM	1686	1740	1790	1850	Celkem
				1739	1789	1849	1910	
				M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.	M. Ž.
Roseč		JH	8	.	.	1	.	1
Rožmberk		CK	58	1	.	.	.	2
Rudolfov		CB	23	.	1	.	.	1
Římov		CB	35	1	.	.	.	1
Řípec	+	TA	16	1	1	.	.	2
Sádky u Slověnic	+	CB	12	.	.	1	.	1
Sedlíkovice		CB	18	.	.	1	.	1
Skrýchov		JH	17	1	.	.	.	1
Slověnice	+	CB	12	4	3	3	1	4
Smržov	+	JH	10	3	2	2	.	7
Soběslav		TA	21	1	.	.	1	1
Spolí	+	CB	14	.	.	.	1	2
Stajka		JH	8	1	.	.	2	.
Stankov		JH	15	.	.	.	1	1
Šalmanovice	+	CB	22	.	.	1	.	.
Štěpánovice	+	CB	15	.	.	1	.	1
Stráž		JH	7	1	.	6	7	19
Stříbrná Huť		CK	53	.	.	.	.	1
Stříbrlec		JH	7	.	.	.	3	1
Suchdol	+	JH	21	2	.	.	.	1
Sviny	+	TA	16	1	.	2	.	.
Tábor		TA	37	.	.	.	1	1
Telč		JH	70	.	.	1	.	.
Tuchonice		CB	24	.	.	.	.	1
Trhové Sviny		CB	30	.	.	2	.	.
Třebeč		CB	25	.	.	.	.	1
Třeboň	+	JH	10	1	.	2	1	7
Třešť		JH	65	1	.	.	.	.
Val	+	TA	8	2	.	.	2	5
Včelná		CB	33	.	.	.	.	1
Veselí n. Luž.	+	TA	15	.	.	.	2	1
Veselíčko		PI	48	.	.	.	.	1
Věžná		PE	39	1	1	.	.	.
Višňová	+	JH	15	.	.	1	.	.
Vitějovice		PT	74	.	.	.	.	1
Vlkov	+	TA	11	.	.	1	2	2
Vlkovice	+	CB	18	.	.	.	.	1
Vydří		JH	9	.	.	.	.	2



Místo	+	O.	KM	1686	1740	1790	1850	Celkem		
				1739	1789	1849	1910	M. Ž.	M. Ž.	
Vyšné		CB	33	.	.	.	1	1	1	1
Záblatí	+	JH	10	3	1	.	3	1	9	2
Záhoří		JH	15	.	1	.	.	.	.	1
Zaliny	+	CB	21	1	.	.	3	1	4	1
Záluží		TA	22	.	.	.	1	.	1	.
Zborov	+	CB	25	.	.	1	1	.	1	1
Zbytiny		PT	63	.	.	1	.	.	1	.
Zlonice u Slan.		.	.	.	.	.	.	1	.	1
Zlukov		TA	14	.	.	.	2	1	2	1
Zvíkov	+	CB	18	1	.	1	.	.	3	.
Žitěš		CB	11	.	.	.	2	.	2	.
Žiře u Tř.		JH	.	.	.	.	1	.	1	.
Uhry				.	.	.	1	.	1	.
Horní Štýrsko				.	.	.	1	.	1	.
Dolní Rakousy				.	.	.	1	.	1	.
"z hor"				.	.	.	.	.	.	.
+ "z rožumberskéj bašty"				2	.	.	.	.	2	.

+ : vesnice patří do schwarzenberského třebonžského panství

Období	Oba svobodní				vdovec-svobodná				svobodný-vdova				vdovec-vdova			
	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D
1686-1689	8	3	-	2	-	-	-	-	4	2	-	1	-	-	-	-
1690-99	19	13	5	3	3	-	-	-	3	2	-	-	-	1	-	-
1700-09	23	10	2	8	2	-	-	2	-	1	-	-	2	1	1	-
1710-19	25	13	3	3	2	-	-	2	4	2	-	-	1	-	-	1
1720-29	39	12	2	6	4	3	-	1	2	4	-	4	-	-	-	-
1730-39	29	12	2	3	6	1	1	-	3	4	-	-	1	-	-	2
Celkem	143	63	14	25	17	4	1	5	16	15	-	5	4	2	1	3
1740-49	29	14	-	3	5	2	1	-	1	1	1	-	4	-	-	-
1750-59	31	13	6	6	12	3	2	1	3	3	-	1	2	1	2	-
1760-69	28	19	2	3	3	3	2	1	6	4	1	-	-	-	-	1
1770-79	36	6	4	1	4	2	-	1	8	1	1	-	2	-	2	-
1780-89	49	15	3	2	11	2	-	-	8	3	-	-	6	1	1	-
Celkem	173	57	15	15	35	12	5	3	26	12	3	1	14	2	5	1
1790-99	30	14	1	1	11	4	5	-	1	-	-	-	4	-	-	-
1800-09	48	5	1	-	12	4	-	1	2	1	-	-	2	-	-	-
1810-19	51	17	10	2	7	1	2	-	2	1	-	-	2	-	-	-
1820-29	54	19	1	1	5	6	-	-	-	2	-	-	2	-	-	-
1830-39	75	28	3	-	14	2	1	-	4	2	-	-	3	4	-	-
1840-49	75	18	1	-	12	4	-	-	2	2	-	-	3	-	-	-
Celkem	333	101	17	4	61	21	8	1	11	6	1	-	16	4	-	1
1850-59	54	34	4	1	14	6	2	1	2	-	-	-	1	3	-	-
1860-69	67	44	4	2	9	11	-	-	4	-	-	-	6	4	-	-
1870-79	95	36	2	3	7	6	-	-	4	1	-	-	4	1	-	-
1880-89	78	26	9	-	2	3	-	-	1	2	-	1	4	1	-	-
1890-99	68	17	1	1	5	7	-	-	-	2	-	-	7	5	-	-
1900-10	82	43	1	4	3	8	-	-	1	-	-	1	1	-	1	-
Celkem	444	200	21	11	40	41	2	1	11	5	-	2	23	14	1	-
Úhrnem	1093	431	67	55	153	78	10	16	64	40	4	8	75	22	7	5

Období	A	B	C	D	a	b	c	d	Cel.
1686-1689	12	5	-	3	13	-	7	-	20
1690-1699	25	16	5	3	40	3	5	1	49
1700-1709	27	12	3	10	43	4	1	4	52
1710-1719	32	15	3	6	44	4	6	2	56
1720-1729	45	19	2	11	55	8	10	-	77
1730-1739	39	17	3	5	46	8	7	3	64
1740-1749	37	17	2	3	46	8	3	4	61
1750-1759	48	20	10	8	56	18	7	5	86
1760-1769	37	26	5	5	52	9	11	1	73
1770-1779	50	9	7	2	47	7	10	4	68
1780-1789	74	21	4	2	69	13	11	8	101
1790-1799	46	18	6	2	46	20	1	3	72
1800-1809	64	10	1	1	54	17	3	2	76
1810-1819	62	19	12	2	80	10	3	2	95
1820-1829	61	27	2	1	75	11	3	2	91
1830-1839	96	36	4	-	106	17	6	7	136
1840-1849	92	24	1	-	94	16	4	3	117
1850-1859	71	43	6	2	93	23	2	4	122
1860-1869	86	59	4	2	117	20	4	10	151
1870-1879	109	44	2	3	136	13	45	5	158
1880-1889	85	32	9	1	113	5	4	5	127
1890-1899	80	31	1	1	87	12	2	12	113
1900-1910	87	51	2	5	130	11	2	2	145
<b>Celkem</b>	<b>1367</b>	<b>571</b>	<b>94</b>	<b>78</b>	<b>1646</b>	<b>257</b>	<b>116</b>	<b>91</b>	<b>2110</b>

Form. A = oba snoubenci z farnosti

a = oba svobodní

B = muž odjinud

b = vdovec - svobodná

C = žena odjinud

c = svobodný - vdova

D = oba odjinud

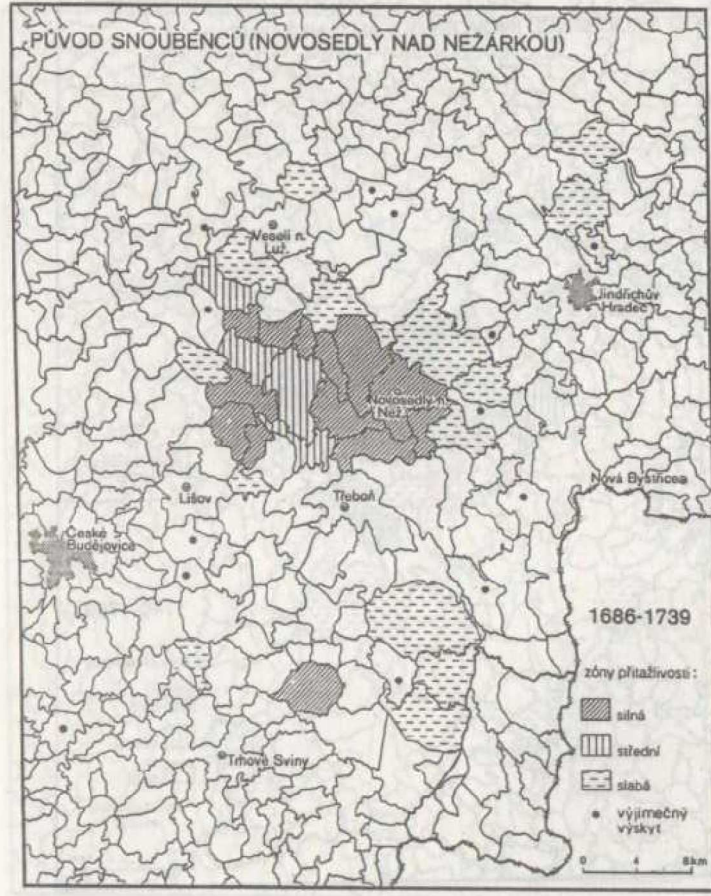
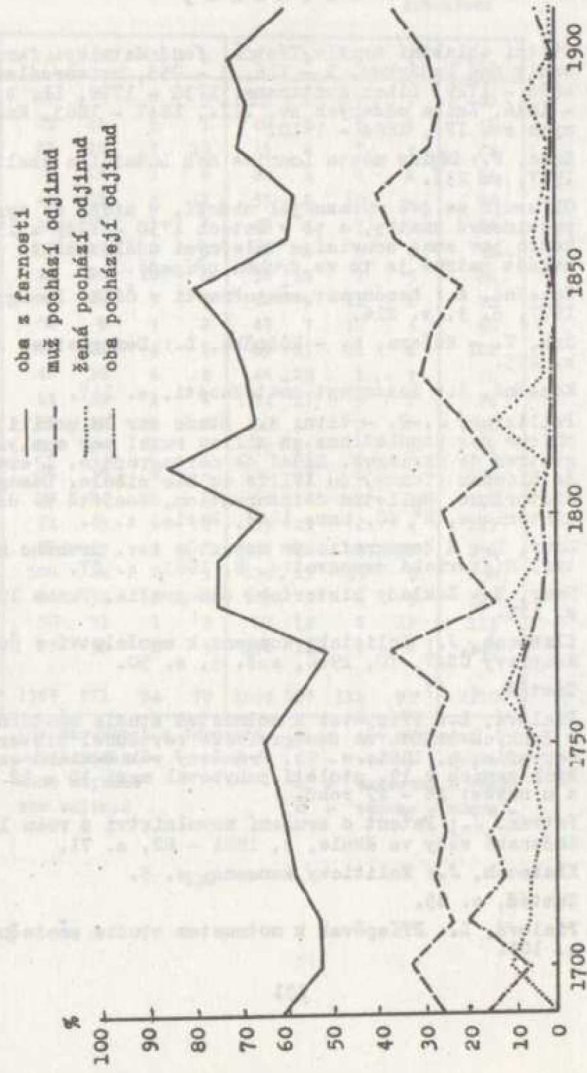
d = vdovec - vdova

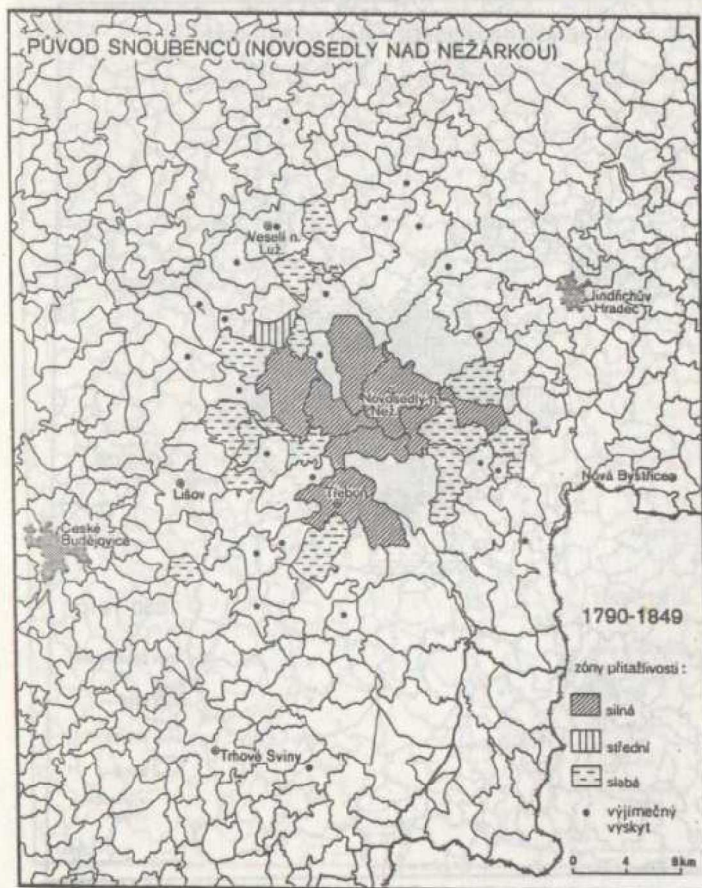
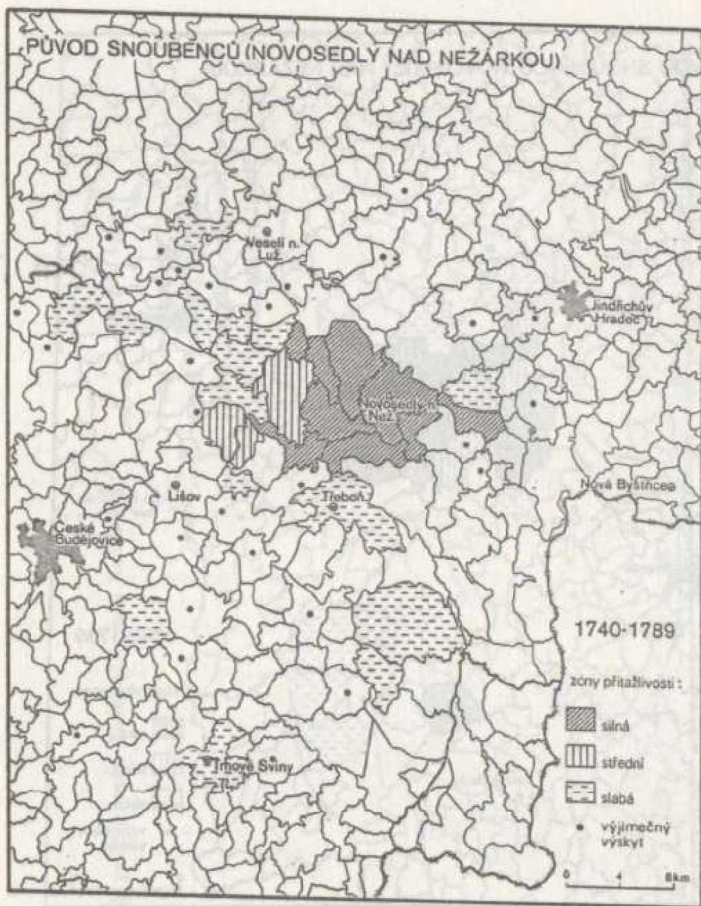
## Poznámky

- 1) Státní oblastní archiv Třeboň, fond Matriky: farnost Novosedly nad Nežárkou, I - 118, 1 - 255, univerzální matrika 1686 - 1729, Liber continens, 1730 - 1778, II. b, 1779 - 1846, kniha oddaných sv. III., 1847 - 1883, kniha oddaných sv. IV., 1884 - 1910.
- 2) Kuna, F.: Dějiny města Lomnice nad Lužnicí a okolí. Třeboň, 1937, s. 233.
- 3) Objevují se dvě výraznější období, v nichž se vyskytují prosincové snatky, a to v letech 1730 - 1749 a 1790 - 1809. Tento jev snad souvisí s válečnými událostmi té doby, zvláště patrné je to ve druhém případě.
- 4) Konečná, A.: Sezónnost sňatečnosti v ČSSR. Demografie, 19, 1977, č. 3, s. 216.
- 5) Srb, V. - Kučera, M. - Růžička, L.: Demografie, Praha 1971, s. 225.
- 6) Konečná, A.: Sezónnost sňatečnosti, s. 217.
- 7) Pellissier, J.-P. - Vitu, A.: Etude sur la mobilité géographique des populations en milieu rural par analyse des registres de mariages. Essai de cartographie. L'exemple de Biéneau (Yonne) du XVIIIe au XXe siècle. Démographie historique, Bulletin d'information, Société de démographie historique, N. 40, Mars 1984, Paris, s. 8.
- 8) Maur, E.: K demografickým aspektům tzv. Druhého nevolnictví. Historická demografie, 6, 1983, s. 27.
- 9) Maur, E.: Základy historické demografie. Praha 1983, s. 122.
- 10) Klabouch, J.: Politický konsens k manželství v Čechách. Rozpravy ČSAV, 70, 1960, seš. 5, s. 50.
- 11) Tamtéž, s. 57.
- 12) Píalová, L.: Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce. Historická demografie, 9, 1985, s. 93. Průměrný věk ženichů se v českých zemích v 19. století pohyboval mezi 30 - 32 roky, a u nevěst 26 - 27 roků.
- 13) Petráň, J.: Patent o zrušení nevolnictví z roku 1781. Společenské vědy ve škole, 3, 1981 - 82, s. 71.
- 14) Klabouch, J.: Politický konsens, s. 5.
- 15) Tamtéž, s. 45.
- 16) Píalová, L.: Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti, s. 109.

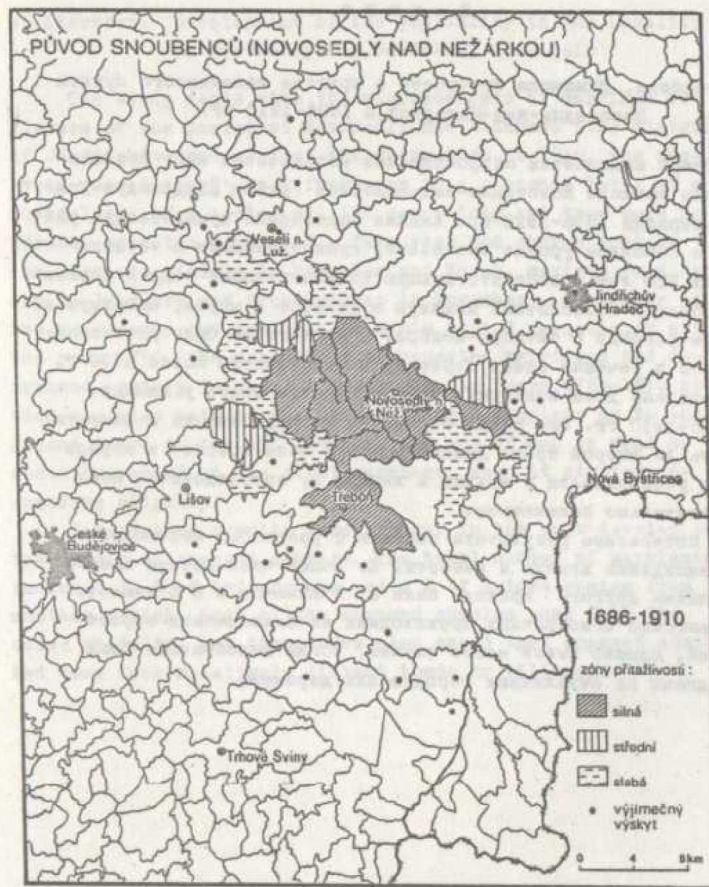
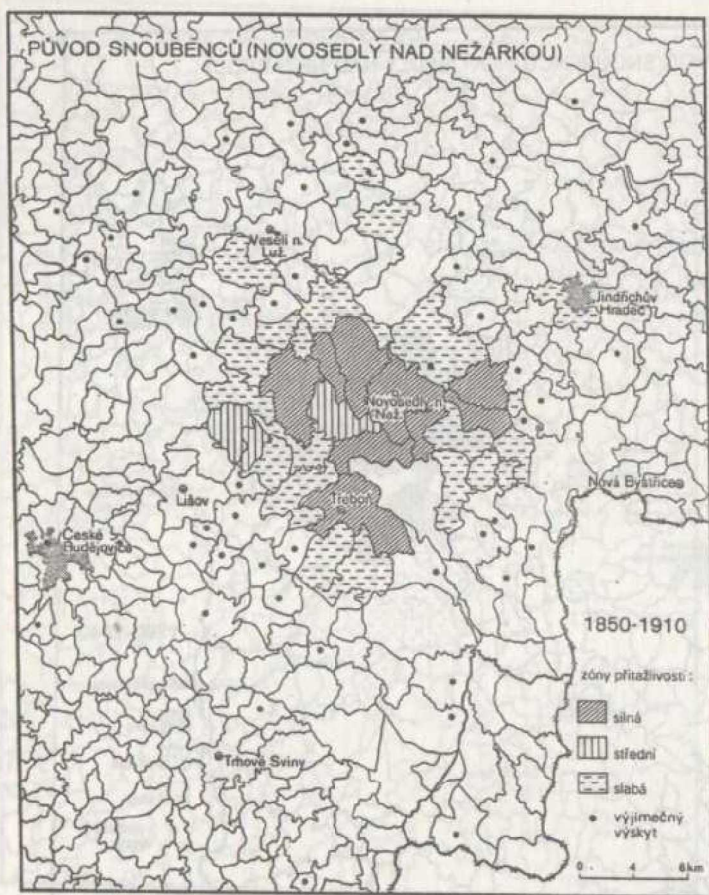


Původ manželů ve farnosti Novosedly nad Nežárkou









## Резюме

В. Штербова, Динамика брачности в приходе населенного пункта Новоседлы-над-Нежаркой в 1686-1910 гг.

Очерк занимается микроанализом метрических книг бракосочетания прихода Новоседлы-над-Нежаркой (район Йиндрихов-Градец) периода 1686-1910 гг. Анализ подтвердил существенную разницу в сезонном уровне брачности, существовавшую в течение полных 220 лет и соответствующую хозяйственному году и церковным обычаям (абсолютный минимум в декабре и марте, максимум в январе-феврале и октябре-ноябре). Аналогично было установлено, что в течение всего периода, в особенности после 1790 г. уменьшалась доля повторных браков, прежде всего у женщин.

В 1785-1910 гг. был также определен возраст жениха и невесты: вплоть до второй трети девятнадцатого века возраст в первом браке увеличивался у мужчин и женщин и, впоследствии, стал незначительно понижаться.

Интересные результаты связаны с разделом, посвященным происхождению жениха и невесты. Из общей численности браков выходцами другого прихода были 31 % женихов и 8 % невест. Большинство новобрачных происходили из близлежащих окрестностей, однако имели место случаи, когда новобрачные были выходцами из отдаленных городов или деревень.

B. Štěrbová, Development of the Nuptiality in the Locality of Novosedly nad Nežárkou, 1686-1910

The study deals with the microanalysis of marriage registers of the parish of Novosedly nad Nežárkou (the district of Jindřichův Hradec) from the years 1686 to 1910. The analysis proved important differences in a seasonal level of a nuptiality; they lasted all 220 years long and they were in harmony with the course of a farm year and church customs (an absolute minimum in December and March, maximum from January to February and from October to November). Similarly it has been found out that in the whole period, especially after the year 1790, the percentage of repeated marriages had decreased, mainly in case of women. In the years 1785-1910 attention was also paid to the age of engaged couples: up to the second third of the 19<sup>th</sup> century the age of men as well as women increased at the first marriage, then it started decreasing slightly.

Interesting results were brought in the part devoted to the origin of engaged couples. The total number of marriages included 31 % of bridegrooms and 8 % of brides coming from another parish. Most of the engaged couples came from the close vicinity, but there were also cases that engaged couples had come from relatively distant towns or villages.



Lumír Dokoupil, Ludmila Nesládková

ÚMRTNOST KOJENCŮ A MLADŠÍCH DĚTÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH  
NA SKLONKU FEUDALISMU

V historikodemografických pracích je rozpracována téze o katastrofickém populačním vývoji v epoše feudalismu, příslušující mimořádnou roli demografickým krizím. V návaznosti na tuto tézi se výzkum orientoval k široce pojaté problematice úmrtnosti. Možnosti analytického zpracování byly však v minulosti limitovány nedostatečnou znalostí početního stavu zkoumaných populací. Proto jeho výsledkem bylo zpravidla jen velmi hrubé určení podílu zemřelých podle věku. Rozbory nicméně potvrdzovaly oprávněnost soudu, že "křivka všeobecné úmrtnosti téměř přesně sledovala křivku kojenecké úmrtnosti".<sup>1)</sup> První rok života byl z hlediska jakýchkoliv životních perspektiv fází nejistotou a kritickou.<sup>2)</sup> Z podílů vyplývalo, že počet zemřelých v dětském věku kolísal kolem poloviny všech úmrtí, přičemž kvóty zemřelých kojenců se blížily až 2/3 této hodnoty.

Dochovaný pramenný materiál - i bez znalosti přesného početního stavu zkoumaných populací - dovoluje rekonstruovat i jemnější míru, objektivněji porovnatelnou. Východiskem se stává soubor dobře vedených a kriticky posouzených rodných a úmrtních církevních matrik. Nejčastějším problémem při excerpaci matrik jsou zejména pro 2. polovinu 17. a počátek 18. století chybějící nebo neúplné záznamy v církevních matrikách, pří-

padně časové cézury. Obtíže rovněž vyplývají z nepřesných záznamů o nouzově křtěných nebo mrtvorozených dětech. Přesnou evidenci ztěžují scházející údaje o pohlaví, rodičích, datu narození v rodných matrikách, v úmrtních matrikách pak zvláště údaje o věku zemřelých. Komplikace vznikají v okamžiku, kdy je třeba zařadit zemřelého do věkové skupiny, zvláště v nejnižších kategoriích 0 - 6, 0 - 27 dní, kde většinou schází rozlišení na dny (obvykle užito hrubší označení - týden, měsíc).

Při rozboru úmrtnosti kojenců do 1 roku a mladších dětí do 5 let používáme materiál publikovaných ve sborníku "Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)"<sup>3)</sup> a výsledků výzkumu některých lokalit na území současného Severomoravského kraje. Přestože časové řady pro dlouhou etapu od poloviny 17. do poloviny 19. století nejsou ve všech případech úplné a omezují poněkud možnosti komparace, poskytují dostatečný základ pro všestranné studium tohoto problému na teritoriu Českých zemí. Můžeme sledovat a vyhodnotit rozdíly z hlediska pohlaví i prostředí (městské a venkovské populace), stranou zatím zůstává jen sociálně diferenciací přístup.

Zaměříme nejprve pozornost k úloze kojenecké úmrtnosti, již je v demografii věnována mimořádná pozornost,<sup>4)</sup> protože obráží celkovou úroveň populace, zejména dosažený stav zdravotní péče. Srovnání dat v tabulce v příloze nasvědčuje, že až do nástupu demografické revoluce nepostihujeme významnější změnu její úlohy. Nízké hodnoty kojenecké úmrtnosti před rokem 1700, které nacházíme u populací Hrabyně, Oslavan i Poruby, můžeme vysvětlit neúplností evidence zemřelých malých dětí v církevních matrikách. Je známou skutečností, že právě této kategorii byla věnována v počátečních matriční evidenci nejmenší péče. Výsledky výzkumu ukazují, že teprve v 18. století můžeme počítat s přesnějším základem pro studium této problematiky.

Sondy z 18. století prokazují ve většině studovaných lokalit vysokou úmrtnost kojenců v rozmezí čtvrtiny až třetiny narozených dětí. Zřetelně vyšší kojeneckou úmrtností jsou po-

stihovány městské populace ve srovnání s venkovskými.<sup>5)</sup> Nejvyšší úroveň kojenecké úmrtnosti zaznamenal M. Bělohlávek při studiu plzeňské populace ve druhé polovině 18. století - 388,0 ‰, ale také v populaci Domažlic a Moravské Ostravy umíralo více než 300 narozených z tisíce do dovršení prvního roku života. U venkovských populací s výjimkou Kralic se úroveň kojenecké úmrtnosti v první polovině 18. století udržovala na nižší úrovni v rozmezí 200 až 250 zemřelých kojenců na tisíc narozených.

Ani první polovina 19. století neznamenal podstatnější zásah do výsoké úrovně kojenecké úmrtnosti. Přestože se hlavně ve městech zvyšoval počet lékařů a jsou doloženy i počátky lékařské prevence se zaváděním očkování proti neštovicím,<sup>6)</sup> úmrtnost nejmenších dětí se nezměnila. Pouze u populace Domažlic dochází ve srovnání s druhou polovinou 18. století k podstatnějším snížení úrovně úmrtnosti kojenců (z 354,5 na 220,0 ‰), mírnější pokles z 312,4 na 289,9 ‰ zaznamenala i populace Moravské Ostravy, v ostatních případech se úroveň kojenecké úmrtnosti udržela na srovnatelné úrovni, nebo dokonce, jak ukazuje příklad populací Doudlevoč a Hrabyně, citelně vzrostla.

Sledování výše kojenecké úmrtnosti podle podílu pohlaví prokazuje běžnou nadúmrtnost hochů v nejnižším věku. Jen výjimečně se v průměrných hodnotách kojenecké úmrtnosti za padesátileté období vyskytne u poměrně malých populací převaha úmrtí dívek (příklad Doudlevoč ve druhé polovině 18. století). V průměru přibližně o desetinu převažují úmrtí chlapců. Největší nepoměr pohlaví s výraznou nadúmrtností hochů zaznamenáváme v první polovině 19. století u populace Budyně nad Ohří (rozdíl 74,1 ‰) a Moravské Ostravy (66,5 ‰).

Nerovnoměrnost rozložení úmrtí v prvním roce života, známá skutečnost, že při špatných hygienických podmínkách a nízké vzdělanosti úrovní studovaných historických populací zejména porod a první dny života novorozence znamenaly největší ohrože-



ní jeho další existence, je příčinou, proč právě k této problematice se zaměřuje speciální pozornost při výzkumu. Zjišťujeme proto, jak velký podíl kojenců připadá na tuto etapu a vydělujeme zvláště časnou úmrtnost (0 - 6 dní) a novorozeneckou úmrtnost (0 - 27 dní).<sup>7)</sup>

Také u časné úmrtnosti velmi nízké hodnoty, zkrácené zřejmě neúplností registrace, nacházíme ve všech sondách ze závěru 17. století. Od počátku 18. století se situace mění, úroveň časné úmrtnosti ve třech následujících padesátiletých fázích do poloviny 19. století zůstává na srovnatelné úrovni a jak nejlépe dokládá příklad populace Domažlic, pohybuje se kolem hodnoty 50 ‰. Podrobnější analýza časné úmrtnosti podle jednotlivých desetiletí napovídá, že mírný růst úrovně časné úmrtnosti, který pozorujeme např. u populace Poruby, Hrabyně, Budyně nad Ohří i Doudlevců, je spíše výsledkem postupného zpřesňování evidence úmrtí nejmenších dětí než skutečného vzestupu časné úmrtnosti, přestože v některých krizových etapách, např. v období napoleonských válek i během tzv. hladových let v závěru první poloviny 19. století, hodnoty časné úmrtnosti v některých sondách dosti podstatně vzrostly.

I pro časnou úmrtnost je typická z hlediska podílu pohlaví převaha chlapců. Pouze příklad malé populace Poruby výjimečně narušuje naprostou homogennost celého souboru. Časné úmrtnost v kategorii hochů ve všech ostatních případech je vždy vyšší až do maximálního rozdílu 31,2 ‰ v první polovině 19. století u Doudlevců.

Novorozenecká úmrtnost byla samostatně zpracována jen v části sond, proto možnost komparace je v tomto případě nejmenší. Jestliže srovnáme vypočtená data s celkovou kojeneckou úmrtností, zjišťujeme, že se většinou přibližují polovině její hodnoty. Téměř polovina zemřelých kojenců umírala tady již v průběhu prvního měsíce života, z nich však, jak vyplývá z předchozí části, bezmála opět polovina již v prvním týdnu po narození. Vedle populace Doudlevců (v první polovině 19. stole-

tí 174,5 ‰) nejvyšší úroveň novorozenecké úmrtnosti vykazala opět populace Plzně (158,5 ‰), u níž však byl studován vývoj jen ve druhé polovině 18. století. Velmi nízké hodnoty poskytli výzkum porubské populace, teprve další studium problému, hlavně dosud nedostatečně objasněného vývoje venkovského obyvatelstva, umožní vyvodit dostatečně zdůvodněný závěr, zda jde o specifický rys této kategorie, či nedostatečnou registraci v konkrétním případě.

Na vysoké úrovni úmrtnosti až do závěrečných desetiletí 19. století se vedle kojenecké úmrtnosti podílela významnou měrou také úmrtnost mladších dětí (1 - 4). V dlouhých časových sondách za padesát let úmrtnost kojenců a mladších dětí do dovršení pátého roku stále až do poloviny 19. století poměrně často převyšovala hranici 400 ‰, jak ukazují hodnoty populace Domažlic, Budyně nad Ohří i pražského židovského města. Ve výjimečných případech při zásazích epidemií způsobujících demografické krize s drastickým postižením dětské složky populace - podíl dětí umírajících do dovršení pátého roku se přibližoval až k polovině všech narozených. V uvedeném souboru to potvrzuje příklad moravskoostravské populace s hodnotou zhruba 494 zemřelých dětí do pěti let věku na tisíc narozených v průměru první poloviny 19. století.

Jak bylo poukázáno,<sup>8)</sup> získaná data v jednotlivých sondách dokládají v Českých zemích v dlouhodobých průměrech shodně s kojeneckou úmrtností vyšší úroveň úmrtnosti ve městech (s hodnotami většinou překračujícími 400 ‰) ve srovnání s převážně venkovskými populacemi, kde se hodnoty udržovaly v průměru kolem 350 ‰ - např. u populace Hrabyně, Poruby i Velkých Heraltic. Dosavadní výzkum demografických krizí nasvědčuje, že soustředěnější městské obyvatelstvo bývalo epidemiemi zasahováno citelněji než méně početné a rozptýlenější obyvatelstvo venkovských lokalit. K potvrzení obecné platnosti tohoto závěru bude však nezbytné další rozšíření dosud provedených sond ve venkovských farnostech.

Data tabulky potvrzují, že i v souhrnu skupin 0 - 4 pravidelně postihujeme ač na nečetné výjimky výraznou nadúmrtnost hochů. Vydělíme-li však zvláště skupiny 1 - 4, zjistíme zpravidla vyrovnanost podílu obou pohlaví, v některých případech však i převahu dívek. V období 1750 - 1799 byl např. podíl u populace Plzně 137,3 : 128,0 ‰, v Porubě 158,7 : 156,0 ‰, v Jablonci nad Nisou však 126,6 : 130,7 ‰ a v Domažlicích dokonce 149,5 : 161,3 ‰, podobně v periodě 1800 - 1849 v Budyni nad Ohří 146,9 : 129,0 ‰, v pražském židovském městě 127,8 : 125,0 ‰, ale v Moravské Ostravě 199,5 : 208,9 ‰. Je tedy zřejmé, že rozhodující podíl v nadúmrtnosti chlapců připadal na kojeneckou úmrtnost, zatímco v mladším dětském věku dochází k postupnému vyrovnání podílu obou pohlaví.

Publikování výsledků v tabulkách v průměrech za deset let neumožňuje přesněji postihnout, jak se do vývoje úmrtnosti kojenců a mladších dětí zapsalo působení jednotlivých demografických krizí. Právě kojenci a mladší děti byli nejvíce z celé populace zasahováni lokálně působícími krátkodobými výkyvy vysoké úmrtnosti i demografickými krizemi, jejichž účinky průměrné hodnoty za desetiletí stírají. Tyto údaje můžeme však doplnit pouze několika konkrétními daty pro oblast severovýchodní a severní Moravy.

Pro počátek 18. století poskytují provedené sondy málo srovnatelného materiálu. Mortalitní otřes v polovině druhého desetiletí postihl větší měrou i vyšší skupiny věku, dílčí sondy ze severovýchodní Moravy doložily růst úmrtnosti kojenců a mladších dětí ve druhé polovině roku 1719 a na počátku roku 1720. Vzestup úmrtnosti v nejnižších skupinách věku prokazují některé sondy, např. populace Domažlic v Čechách a Kralic na Moravě, ve 30. letech. Úroveň úmrtnosti vzrostla zejména ve druhé polovině desetiletí, kdy jsme např. v severomoravské sobotínské farnosti zaznamenali v roce 1737 úroveň kojenecké úmrtnosti 390,2 ‰, úmrtnost mladších dětí do 5 let dosáhla dokonce hodnoty 792,7 ‰.

Jestliže období slezských válek na severní a severovýchodní Moravě nezpůsobilo hlubší zásah do populačních poměrů,<sup>9)</sup> v jiných oblastech byl růst úmrtnosti prokázán. Např. kojenecká úmrtnost domažlické populace dosáhla v 50. letech katastrofické hodnoty 434,6 ‰, pro skupiny 0 - 4 dokonce 575,3 ‰, podobně v Budyni nad Ohří při poněkud nižší úrovni kojenecké úmrtnosti (263,0 ‰) celková úmrtnost mladších dětí měla hodnotu 533,9 ‰.

V 60. letech 18. století většina sond potvrzuje pokles úrovně úmrtnosti. Výjimkou je plzeňská populace, kde ve srovnání s předcházejícím desetiletím hlavně úroveň kojenecké úmrtnosti vzrostla až na 457,3 ‰, spolu s kategorií 1 - 4 dokonce na 559,3 ‰.

Počátkem 70. let 18. století byly české země postiženy jednou z nejničivějších demografických krizí. Z východočeské oblasti, která byla zasažena nejtěživěji, máme k dispozici pouze údaje E. Čaňové pro Broumov, které ukazují pro 70. léta ve srovnání s předcházejícím desetiletím poměrně nevýrazný růst celkově ovšem značně vysoké úmrtnosti (z 457,5 na 485,1 ‰). Nemůžeme však stanovit, nakolik byl vzestup úrovně úmrtnosti v dětské kategorii přímým důsledkem zmíněné demografické krize. Značný byl růst úrovně úmrtnosti kojenců a mladších dětí i u populace Milevska (z 317,2 na 429,1 ‰) a Oslavan (z 367,2 na 522,8 ‰), jediné významnější zvýšení v dlouhodobé řadě je typické i pro venkovskou populaci Poruby (z 334,4 na 419,0 ‰). Na severní a severovýchodní Moravě se však do vysokých hodnot promítá hlavně zvýšení úmrtnosti dětí v závěru 70. let, kdy např. v roce 1779 v sobotínské farnosti činila úmrtnost mladších dětí 568,4 ‰. V ostatních případech výše úmrtnosti stagnuje, v některých lokalitách byl v průměru za deset let zaznamenán i pokles (Domažlice, Doudlevice).

Značný vzestup úmrtnosti kojenců i mladších dětí nastal v tíživém období napoleonských válek. Hlavní příčinou byly opakující se ničivé epidemie, zejména rychle se střídající vlny neštovic. Jak uvádí L. Kárníková, "...v letech 1799 až 1800 řá-



dily neštovice v našich zemích v rozsahu, v jakém se již nikdy neopakovaly",<sup>10)</sup> a v prvním desetiletí 19. století se znovu objevily s vřocholy v letech 1806 a 1809 - 1810. Obecným rysem byl růst hodnot úmrtnosti kojenců a mladších dětí, která v některých případech opětně převýšila polovinu všech narozených. V závěrečném desetiletí 18. století tomu tak bylo např. v Plzni (575,6 ‰), či v pražském židovském městě (504,9 ‰), v prvním decenniu nového století pak v Jablonci nad Nisou (501,7 ‰), v pražském židovském městě (511,2 ‰), i u populace Moravské Ostravy (539,4 ‰). Konkrétní údaje pro jednotlivá léta demografických krizí však ukazují úmrtnost dětí do pěti let ještě v mnohem nepříznivější podobě. V Moravské Ostravě např. již v roce 1796 dosáhla hodnoty 853,3 ‰, v roce 1799 676,9 ‰, v roce 1808 pouze kojenecká úmrtnost 516,1 ‰ a celková úmrtnost mladších dětí dokonce 946,2 ‰. V severomoravské sobotínské farnosti vzrostla úmrtnost mladších dětí v letech epidemií neštovic nejprve v roce 1798 na 614,7 ‰, v následujícím roce se snížila jen na 555,5 ‰, v roce 1806 i vzhledem k malému počtu narozených přesáhla absolutní hranici hodnotou 1 371,4 ‰, což je nejvyšší úroveň ze všech zásahů demografických krizí, pro něž máme k dispozici dochovaný pramenný materiál.

Od druhého desetiletí 19. století se u zkoumaných populací prosazuje většinou tendence postupného snižování neobyčejně vysokých hodnot úmrtnosti. V některých případech však i ve druhém desetiletí byl pokles jen nevýrazný (populace Frenštátu pod Radhoštěm 411,4 ‰ ve srovnání se 420,0 ‰ v prvním desetiletí), jinde bylo snížení značné (v hrabýnské farnosti ze 455,1 ‰ na 315,2 ‰). Tato obecná tendence byla v některých případech narušena zvýšením úrovně úmrtnosti v průběhu 30. let, např. u populace hrabýnské farnosti (470,2 ‰), Budyně nad Ohří (449,7 ‰). Na severovýchodní Moravě do vývoje negativně zasáhl vzestup úmrtnosti v souvislosti s šířením epidemie cholery v roce 1831; v Moravské Ostravě např. kojenecká úmrtnost zachovala průměrné

hodnoty 30. let (264,2 ‰), nadúmrtnost mladších dětí mezi prvním a pátým rokem života však způsobila, že celková úmrtnost dětí do pěti let dosáhla obrovské výše 811,3 ‰.

Vzhledem k délce trvání ještě nepříznivější důsledky na severovýchodní Moravě měla demografická krize v závěrečném desetiletí v souvislosti s epidemiemi tzv. "hladových let". Úroveň kojenecké úmrtnosti populace Moravské Ostravy v průměru 40. let se přiblížila ke třetině všech narozených (335,9 a 336,6 ‰), společně se skupinou mladších dětí 1 - 4 dosáhla hodnoty 585,3 ‰. Ve vysoké hodnotě průměru za desetiletí se projevil zejména důsledek demografické krize z let 1847 a 1848, při níž sice kojenecká úmrtnost vzrostla poměrně málo (335,9 a 336,6 ‰), vysoká úmrtnost mladších dětí však způsobila vzestup celkové úmrtnosti kategorie dětí do 5 let na 695,3 ‰ a 901,0 ‰. Mimo beskydskou oblast a utvářející se průmyslová střediska na Ostravsku byl růst mnohem menší (např. Poruba z 289,0 ‰ ve 30. letech na 363,4 ‰ v následujícím desetiletí), v odlehlejších částech můžeme zaznamenat i snížení úrovně (např. v hrabýnské farnosti, Velkých Heralticích aj.).

Dlouhodobé sledování vývoje úmrtnosti kojenců a mladších dětí do 5 let od závěrečných desetiletí 17. až do poloviny 19. století na vcelku reprezentativním souboru sond potvrzuje správnost závěru, že až do druhé poloviny 19. století nedošlo k podstatnějšímu snížení její úrovně. Jak bylo zdůrazněno, "vysokou kojeneckou úmrtnost v českých zemích je nutno považovat za závažný fakt, svědčící o nízké úrovni obecně hygienických opatření a nedostatečné zdravotnické preventivní péči".<sup>11)</sup> Toto tvrzení si udržuje platnost ještě i v průběhu první poloviny 19. století, kdy stále poměrně vysoká úmrtnost kojenců a mladších dětí si udržovala tradiční úlohu regulátoru vysoké přirozené plodnosti a omezovala dynamiku populačního růstu českých zemí.

Poznámky

- 1) L. Kárníková, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914. Praha 1965, s. 70.
- 2) L. Dokoupil, L. Nesládková, Vývoj přirozené měny obyvatelstva severní a severovýchodní Moravy v protostatistickém období. In: Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě, 66, C-14, 1979, s. 23.
- 3) Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období). Acta demographica IV, Praha 1981 (dále jen Acta...). Pro srovnání používáme jen tabulky na s. 85-87, 105-107, 111-112, 127-129, 142-144, 159-161, 171-173, 199-201, 220-222, 230-232. Na tabulky v dalším textu již v citacích neodkazujeme.
- 4) Z. Pavlík, J. Rychtaříková, A. Šubrtová, Základy demografie. Praha 1986, s. 141.
- 5) Výjimku v souboru představuje populace Frenštátu pod Radhoštěm.
- 6) L. Kárníková, c.d., s. 71.
- 7) Vzhledem k nepřesnostem pramene úmrtí do týdne a do měsíce.
- 8) Acta, s. 31.
- 9) L. Dokoupil, L. Nesládková, c.d., s. 14.
- 10) L. Kárníková, c.d., s. 71.
- 11) Acta, s. 38.

Příloha: Úmrtnost kojenců a mladších dětí ve vybraných sondách na území Českých zemí

Období	Budyň nad Ohří		Domažlice		Jablonec nad Nisou	
	chlapci	dívky	chlapci	dívky	chlapci	dívky
	celkem		celkem		celkem	
			0 - 6 dní			
-1699	..	..	56,4	48,3	70,8 <sup>2</sup>	55,7 <sup>2</sup>
1700-1749	52,8	44,4	63,3	51,4	40,1	35,0
1750-1799	81,5	63,4	62,1 <sup>4</sup>	46,5 <sup>4</sup>	54,1	42,1
1800-1849						
			0 - 27 dní			
-1699	..	..	103,7	99,5	..	..
1700-1749	112,2	93,5	145,1 <sup>4</sup>	152,4	..	..
1750-1799	142,7	121,2	136,0	100,3	..	..
1800-1849						
			0 - 1 rok			
-1699	..	..	303,3	308,0	238,8 <sup>2</sup>	231,6 <sup>2</sup>
1700-1749	280,5	255,9	357,3	331,4	255,9	208,5
1750-1799	315,5	241,4	318,1 <sup>4</sup>	262,8	293,8	253,2
1800-1849						
			0 - 4 roky			
-1699	..	..	413,9	429,0	391,1 <sup>2</sup>	334,3 <sup>2</sup>
1700-1749	517,1	481,3	507,7 <sup>4</sup>	512,8	386,6	360,7
1750-1799	462,4	370,4	443,5	399,5	419,2	363,9
1800-1849						

- 1) 1800-1829
- 2) 1730-1749



Období	Kralice <sup>3</sup>			Milevsko			Oslavany		
	chlapani	dívky	celkem	chlapani	dívky	celkem	chlapani	dívky	celkem
	0 - 6 dní								
-1699	57,0	36,2	46,7	.	.	.	20,5 <sup>4</sup>	14,0 <sup>4</sup>	17,4 <sup>4</sup>
1700-1749	.	.	.	36,9	30,7	33,9	43,6	30,9	37,4
1750-1799	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1800-1849	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	0 - 27 dní								
-1699	144,1	104,6	124,6	.	.	.	43,5 <sup>4</sup>	33,7 <sup>4</sup>	38,8 <sup>4</sup>
1700-1749	.	.	.	.	.	.	98,1	78,5	86,5
1750-1799	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1800-1849	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	0 - 1 rok								
-1699	379,4	320,8	350,4	.	.	.	107,4 <sup>4</sup>	140,4 <sup>4</sup>	123,2 <sup>4</sup>
1700-1749	.	.	.	218,0	192,9	205,9	239,3	193,6	216,9
1750-1799	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1800-1849	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	0 - 4 roky								
-1699	545,2	501,0	523,3	.	.	.	168,8 <sup>4</sup>	224,7 <sup>4</sup>	195,4 <sup>4</sup>
1700-1749	.	.	.	370,0	343,7	357,2	454,8	406,6	431,2
1750-1799	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1800-1849	.	.	.	.	.	.	.	.	.

3) 1710-1759

4) 1670-1689

Období	Tlaseň			Poruba			Třeboň		
	chlapani	dívky	celkem	chlapani	dívky	celkem	chlapani	dívky	celkem
	0 - 6 dní								
-1699	.	.	.	15,9 <sup>5</sup>	24,2 <sup>5</sup>	20,2 <sup>5</sup>	.	.	.
1700-1749	.	.	.	31,6	19,7	27,0	.	.	.
1750-1799	74,9	58,1	66,6	21,1	31,7	31,4	48,0	30,1 <sup>6</sup>	39,4 <sup>6</sup>
1800-1849	.	.	.	55,3	49,0	52,2	49,1 <sup>6</sup>	39,0 <sup>6</sup>	44,3 <sup>6</sup>
	0 - 27 dní								
-1699	.	.	.	42,3 <sup>5</sup>	33,8 <sup>5</sup>	37,9 <sup>5</sup>	.	.	.
1700-1749	.	.	.	71,1	28,2	65,1	.	.	.
1750-1799	171,3	145,2	158,5	62,1	66,6	64,2	.	.	.
1800-1849	.	.	.	88,1	75,6	82,1	.	.	.
	0 - 1 rok								
-1699	.	.	.	158,7 <sup>5</sup>	36,6 <sup>5</sup>	126,3 <sup>5</sup>	.	.	.
1700-1749	.	.	.	190,2	144,3	168,6	.	.	.
1750-1799	403,8	373,7	388,0	212,3	185,2	199,5	276,4 <sup>6</sup>	225,6 <sup>6</sup>	251,8 <sup>6</sup>
1800-1849	.	.	.	219,9	187,1	204,0	261,1 <sup>6</sup>	219,3 <sup>6</sup>	241,0 <sup>6</sup>
	0 - 4 roky								
-1699	.	.	.	232,8 <sup>5</sup>	169,1 <sup>5</sup>	199,5 <sup>5</sup>	.	.	.
1700-1749	.	.	.	314,9	242,8	280,9	.	.	.
1750-1799	539,1	501,7	520,7	371,0	341,2	356,9	424,0 <sup>6</sup>	386,5 <sup>6</sup>	405,9 <sup>6</sup>
1800-1849	.	.	.	360,0	305,9	333,8	397,0 <sup>6</sup>	345,0 <sup>6</sup>	372,1 <sup>6</sup>

5) 1690-1699

6) 1800-1829

Období	Židovské město v Praze		Frenštátek pod Radhoštěm		Doudlevice	
	chlapci	dívky	chlapci	dívky	chlapci	dívky
-1699	..	..	..	..	..	..
1700-1749	..	..	43,7 <sup>9</sup>	32,0 <sup>8</sup>	43,2	25,3
1750-1799	..	..	41,6	31,0	101,2	70,0
1800-1849	37,1	30,3	..	..	..	..
	celkem		celkem		celkem	
	33,5	33,5	..	..	..	..
	0 - 6 dní					
-1699	..	..	..	..	..	..
1700-1749	..	..	..	..	..	..
1750-1799	..	..	..	..	104,9	88,6
1800-1849	100,1	88,8	..	..	202,4	140,0
	celkem		celkem		celkem	
	94,7	94,7	..	..	..	..
	0 - 27 dní					
-1699	..	..	..	..	..	..
1700-1749	..	..	..	..	..	..
1750-1799	..	..	171,4 <sup>9</sup>	167,1 <sup>7</sup>	234,6	253,2
1800-1849	309,2	287,5	179,3	150,6	336,0	285,0
	celkem		celkem		celkem	
	428,0	428,0	368,2 <sup>7</sup>	371,4 <sup>7</sup>	376,5	379,8
	0 - 1 rok					
-1699	..	..	..	..	..	..
1700-1749	..	..	..	..	..	..
1750-1799	..	..	368,2 <sup>7</sup>	360,6	421,0	375,0
1800-1849	437,0	428,0	375,5	360,6	421,0	375,0
	celkem		celkem		celkem	
	423,1	423,1	..	..	..	..
	0 - 4 roky					
-1699	..	..	..	..	..	..
1700-1749	..	..	..	..	..	..
1750-1799	..	..	..	..	..	..
1800-1849	..	..	..	..	..	..
	celkem		celkem		celkem	
	..	..	..	..	..	..

7) 1770-1799

Období	Hrabyně		Velké Heraldice		Moravská Ostrava	
	chlapci	dívky	chlapci	dívky	chlapci	dívky
-1699	..	..	..	..	..	..
1700-1749	..	..	..	..	..	..
1750-1799	..	..	..	..	..	..
1800-1849	..	..	..	..	83,4	62,1
	celkem		celkem		celkem	
	17,0	17,0	..	..	..	..
	30,9	30,9	..	..	..	..
	30,8	30,8	..	..	..	..
	55,6	55,6	..	..	..	..
	0 - 6 dní					
-1699	..	..	..	..	..	..
1700-1749	..	..	..	..	..	..
1750-1799	..	..	..	..	..	..
1800-1849	..	..	..	..	..	..
	celkem		celkem		celkem	
	..	..	..	..	..	..
	0 - 27 dní					
-1699	..	..	..	..	..	..
1700-1749	..	..	..	..	..	..
1750-1799	..	..	..	..	..	..
1800-1849	..	..	..	..	..	..
	celkem		celkem		celkem	
	..	..	..	..	..	..
	0 - 1 rok					
-1699	..	..	..	..	..	..
1700-1749	..	..	..	..	..	..
1750-1799	..	..	..	..	..	..
1800-1849	..	..	..	..	..	..
	celkem		celkem		celkem	
	..	..	..	..	..	..
	0 - 4 roky					
-1699	..	..	..	..	..	..
1700-1749	..	..	..	..	..	..
1750-1799	..	..	..	..	..	..
1800-1849	..	..	..	..	..	..
	celkem		celkem		celkem	
	..	..	..	..	..	..

8) 1721-1749  
9) 1774-1799



## Резюме

Л. Докoupил, Л. Несладкова, Смертность младенцев и детей младшего возраста в Чешских землях в конце феодализма

Долгосрочные исследования развития смертности младенцев и детей до 5 лет с конца десятилетия 17 до половины 19 вв. на основе репрезентативных совокупностей показали, что до второй половины 19 века не наблюдалось существенное понижение его уровня. В большинстве мест уровень смертности младенцев достигал  $1/4 - 1/3$  рожденных детей, в некоторых городах показатели были существенно больше. В сельской местности по сравнению с городами достигала смертность новорожденных более низкого уровня. Более  $1/10$  новорожденных детей скончалась в течение первого месяца жизни, из них на  $1/2$  на первой неделе после рождения.

Смертность детей младшего возраста была значительной. Из 1000 рожденных детей скончались до пятилетнего возраста нередко 400 детей, в период эпидемии и войны - гораздо больше. Сверхсмертность мальчиков, характерная для первого года жизни, была в последующие четыре года заменена сверхсмертностью девочек или уравновешенной долей обоих полов. Высокая смертность детей препятствовала динамике роста популяции Чешских земель в течение всего исследуемого периода.

L. Dokoupil, L. Nesladková, Mortality of Sucklings and Younger Children in Czech Countries at the End of Feodalism

The long-term paying attention to the infant mortality and to the mortality of younger children up to the age of five years from the final decades of the 17<sup>th</sup> century to the mid 19<sup>th</sup> century on a quite a representative set of probes proved that there had not been any significant decreasing of its level up to the second half of the 19<sup>th</sup> century. In most localities the level of infant mortality concerned a quarter or even one third of born children; however, in some towns it was much higher. In the country the level of the infant mortality was slightly lower than in towns. More than one tenth of born children died reaching hardly the first month of their life, half of them dying even in the first week after having been born.

The mortality of younger children was considerable too: it often happened that 400 children out of 1000 live-born ones died before reaching the fifth years of life; the given number was higher during epidemics and wars. The male excess mortality which was typical for the first year of life, was replaced by that of girls or an equalized level of both sexes in the next four years. The high mortality of children restricted the dynamic development of population growing in Czech countries during the whole mentioned period.

Jaroslav L á n í k

VYBRANÉ DEMOGRAFICKÉ CHARAKTERISTIKY NĚKTERÝCH  
ČESKÝCH MĚST VE DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ

Rozvoj měst a vznik průmyslových oblastí vyvolal rozsáhlé vnitřní migrace obyvatelstva. Pod jejich vlivem se ve věkové struktuře obyvatelstva vytvořily regionální a místní odchylky. Přesuny obyvatelstva se týkaly zejména věkových skupin 15 - 39 let. Nahromadění osob v reprodukčním věku mělo vliv i na demografické ukazatele ovlivňované věkovým složením populace. V emigračních oblastech dosahovala hrubá míra porodnosti větších hodnot, naopak hrubá míra úmrtnosti (málo lidí v postreprodukčním věku) nižších. Tyto skutečnosti vedly k vyššímu přírůstnému přírůstku oproti oblastem imigračním.<sup>1)</sup>

Jak ve městech, tak i na vesnici se vytvářela jiná věková struktura obyvatelstva, než zde byla před industrializací a urbanizací. Tato skutečnost byla známa již současníkům, kteří velkou pozornost věnovali městům. Již od 90. let 19. století vznikaly četné statistické práce věnované populační a migrační statistice, které na rodinné, věkové a jiné struktury dokazovaly neschopnost či naopak životaschopnost městského obyvatelstva.<sup>2)</sup> Problém mechanismu migrací ožil v souvislosti s velkou hospodářskou krizí, kdy byl studován objem a skladba migrantů



v souvislosti s hospodářským vývojem.<sup>3)</sup> V současné době je věnována pozornost vývoji nejen jednotlivých měst, ale stále více jsou základní demografické ukazatele zkoumány pro jednotlivé typy měst,<sup>4)</sup> a vliv dalších faktorů na systémy měst (koncentrace a dekoncentrace funkcí, vývoj hierarchie uvnitř systému).<sup>5)</sup> Rozdílná tempa růstu a sociální skladba populace ovlivnila věkovou strukturu obyvatelstva i v jednotlivých částech velkých měst.<sup>6)</sup>

Československá historiografie nevěnovala zatím výzkumu věkové struktury městského obyvatelstva velkou pozornost. Podrobně byla zatím zpracována pouze Praha a pražská aglomerace,<sup>7)</sup> údaje o jiných městech jsou zatím ojedinělé.<sup>8)</sup> Zásadní vliv na tento stav má rozsah publikovaných údajů z jednotlivých sčítání lidu v období 1857 až 1910, neúplný přehled o zachovalých sčítacích aparátech a jejich zatím mizivé využití.<sup>9)</sup> Z těchto důvodů se příspěvek soustředil na soubor dostupných údajů za větší česká města. Nebyl hodnocen vývoj v Praze a v pražské aglomeraci.

Otázky týkající se věku, pohlaví a rodinného stavu patřily k základním otázkám při sčítáních lidu. Výsledky však byly v rámci pramenných děl publikovány za větší územní celky (soudní a politické okresy). Z menších územních celků pouze za tzv. statutární města, v rámci Čech pouze pro Prahu a Liberec. Až zveřejnění výsledků sčítání lidu z roku 1890 umožnilo sledovat věkovou strukturu v kombinaci s rodinným stavem v jednotlivých velikostních kategoriích obcí.<sup>10)</sup> Rozbor těchto výsledků v rámci celé monarchie provedl Rauchberg. Ten také publikoval údaje o věkové struktuře v jednotlivých velikostních kategoriích obcí ze sčítání v roce 1900 a pro 6 největších českých měst (Praha a předměstí, Liberec a předměstí, Plzeň, České Budějovice, Ústí nad Labem a Teplice-Šanov spolu s Trnovany) v textové části podle 20ti letých věkových skupin, v tabulkové části podle desetiletých, na základě písemného sdělení Ústřední statistické komise.<sup>11)</sup> Výsledky sčítání 1910 byly publiková-

ny pro všechna česká města s 20 000 a více obyvateli a pro 6 dalších měst podle jednotlivých let narození, ale bez rozlišení pohlaví a rodinného stavu.<sup>12)</sup> Některá česká města zveřejnila výsledky sčítání 1869, 1880 a 1890 v dosud málo využitých ročencech rakouských měst. Zde údaje o věkové struktuře zveřejnily podle jednotlivých let narození s rozdělením podle pohlaví Jičín a Most, údaje o rodinném stavu byly uvedeny pouze сумárně podle pohlaví. Údaje z 1880 v kombinaci s rodinným stavem publikoval Liberec a České Budějovice a Mariánské Lázně podle jednotlivých let narození. Údaje ze sčítání 1869, 1880 a 1890 publikovaly Ústí nad Labem a Karlovy Vary, v tabulkách zpracovaných již podle pětiletých věkových skupin, od 41. roku věku podle 10 letých skupin (Karlovy Vary).<sup>13)</sup> I když počet měst, která údaje publikovala, je dosti omezen, shodou okolností každé z nich představuje určitý typ. Jsou zde zastoupena správní centra s vysoce rozvinutým průmyslem (Liberec) i nepříliš rozvinutým průmyslem (České Budějovice), moderní průmyslová, rychle rostoucí centra (Most, Ústí nad Labem), města vyhraněného rekreačního charakteru (Karlovy Vary, Mariánské Lázně) i města stagnující s řemeslným charakterem, s rozvinutým školstvím (Jičín). Zastoupena nejsou pouze stagnující řemeslnicko-zemědělská města a textilní monoprámyslová a monofunkční města (Varnsdorf, Aš).

Specifický vývoj každého z uvedených měst našel vyjádření i ve struktuře obyvatelstva dle věku, pohlaví a rodinného stavu. Při analýze údajů je nutno poukázat na některá omezení. Sčítání od roku 1869 včetně byla prováděna vždy 31. XII. Sčítání tak nezachytila osoby, které se podílely na některém z typů časově omezené migrace (jedná se zejména o sezónní migraci, dále o etapovitou /stupňovitou/ migraci apod.), konala se v době školních prázdnin, mimo lázeňskou sezónu.

Věkové struktury byly ovlivněny předchozím vývojem lokality, podílem přírůstků přirozenou měnou a podílem z migrací, odvětvovou strukturou průmyslu apod. Výše uvedená města se v ob-

dobí 1857 - 1910 vyvíjela velmi diferencovaně. Nejvyšší přírůstkové indexy zaznamenaly v období 1857 - 1869 Ústí nad Labem a Karlovy Vary, v období 1869 - 1880 Most, Ústí nad Labem a Karlovy Vary, nejnižší za první i druhé období Jičín a Liberec.

Tab. 1 Vývoj počtu obyvatel ve vybraných městech v období 1850 - 1910

Město	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910
absolutní čísla							
České Budějovice	10592	14811	17413	23845	28491	39328	44538
Jičín	4377	5717	6570	8071	8457	9759	10192
Karlovy Vary	3733	4805	7291	10579	12033	14637	17446
Liberec	13822	18854	22394	28090	30890	34099	36350
Mariánské Lázně	466	1291	1566	2009	2119	4617	6279
Most	4082	4984	6308	10136	14894	21516	25692
Ústí nad Labem	2885	6958	10933	16524	23646	29078	29605
relativní čísla (1869 = 100)							
České Budějovice	60,8	85,1	100	136,9	163,6	225,8	255,7
Jičín	66,6	87,0	100	122,8	128,7	148,5	155,1
Karlovy Vary	51,2	65,9	100	145,1	165,0	200,7	239,3
Liberec	61,7	84,2	100	125,4	137,9	152,2	162,3
Mariánské Lázně	29,8	82,4	100	128,3	135,3	294,8	400,1
Most	64,7	79,0	100	160,7	236,1	341,1	407,3
Ústí nad Labem	26,4	63,6	100	151,1	216,2	266,0	270,8

Určit podíl migrantů a podíl přírůstku přirozenou měnou na růstu jednotlivých měst je pro toto období velmi obtížné. Určitou náhradou přesné migrační statistiky mohou být údaje o příslušnosti obyvatelstva, která byla zjišťována jak v roce 1869 tak v roce 1880.

Tab. 2 Podíl příslušných do města z přítomného obyvatelstva

Město	1869			1880		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
České Budějovice	.	.	.	30,0	32,6	31,3
Jičín	53,3	62,3	57,9	38,6	45,6	42,0
Karlovy Vary	48,9	47,1	47,9	34,3	33,2	33,7
Liberec	58,3	61,8	60,1	47,8	49,5	48,6
Mariánské Lázně	.	.	.	21,5	23,2	22,4
Most	42,6	48,4	45,6	24,9	29,8	27,3
Ústí nad Labem	25,7	27,4	26,6	17,4	18,7	18,0

Z tabulky vyplývá, že nejmenší podíl příslušných do města připadá právě na nejrychleji rostoucí města, největší podíl na města s nejnižšími růstovými indexy. V Ústí nad Labem příslušela do města méně než pětina obyvatelstva, naproti tomu v Liberci takřka polovina.<sup>15)</sup>

Údaje o přirozené změně obyvatelstva (počet narozených a zemřelých v jednotlivých letech) nejsou dostupné pro všechna města. Počet narozených publikovala jednotlivá města v ročence takto - České Budějovice od roku 1881, a to odděleně živé a mrtvé narozené, Jičín od roku 1877, Karlovy Vary od roku 1882, Liberec od roku 1877 (údaje o mrtvé a živě narozených dohromady od roku 1837), Most od roku 1876, Ústí nad Labem od roku 1880 (údaje o mrtvé a živě narozených dohromady od roku 1860). Počty



zemřelých publikovaly České Budějovice od roku 1877 (s rozlišením zemřelých "v místě cizích" od roku 1892), Jičín od roku 1877 (s rozlišením od roku 1891), Karlovy Vary od roku 1878 (s rozlišením od roku 1886), Liberec od roku 1837 (s rozlišením od roku 1891), Most od roku 1877 (s rozlišením od roku 1891) a Ústí nad Labem od roku 1880 (s rozlišením od roku 1887). Z výše uvedeného vyplývá, že pro sledované období 1857 až 1880 nelze stanovit počet narozených ani počet zemřelých, tím méně přirozený přírůstek. Bližší údaje (vyjma Liberce a Ústí nad Labem)<sup>16)</sup> máme až pro druhou polovinu 70. let; i zde je však možné přirozený přírůstek stanovit pouze přibližně (počet zemřelých v místě cizích se podle pozdějších údajů značně lišil a dosahoval vysokých hodnot právě u Liberce a Karlových Varů, u Liberce se pohyboval okolo 25 % všech zemřelých, u Karlových Varů okolo jedné třetiny). Určité srovnání je možno učinit pouze použitím hrubých měr porodnosti a úmrtnosti (hmp a hmú).

Tab. 3 Hmp a hmú ve vybraných českých městech

Město	1861 - 1865	1866 - 1870	1871 - 1875	1876 - 1880
h m p				
Liberec	35,0	34,5	37,5	34,2
Ústí nad Labem	45,4	39,4	44,3	45,4
Jičín	.	.	.	33,4 <sup>1)</sup>
Most	.	.	.	36,1
h m ú				
České Budějovice	.	.	.	27,2 <sup>1)</sup>
Jičín	.	.	.	.
Karlovy Vary	.	.	.	32,0 <sup>2)</sup>
Liberec	34,2	35,0	37,5	40,4
Most	.	.	.	32,0
Ústí nad Labem	35,9	34,3	40,0	33,9

1) 1877 - 1880

2) 1878 - 1880

Vyšší hodnota hmp v pětiletí 1871-1875 byla způsobena epidemií eholery v roce 1873. Vzhledem k tomu, že nelze oddělit od zemřelých zemřelé "v místě cizí", byl Liberec již v tomto období populačně pasivní. Ve městě se za období 1870 - 1880 narodilo 10373 dětí a zemřelo 10628 obyvatel, což znamenalo úbytek 255 obyvatel.<sup>17)</sup> Ústí nad Labem bylo ve stejném období populačně aktivní. Narodilo se 6905 dětí a zemřelo 5462 obyvatel, což představuje přírůstek 1443 obyvatel a 26 % přírůstku obyvatel města v období 1870 - 1880. 74 % obyvatel tedy získalo město migrací.

Rozvoj města, podíl migrantů, věkovou strukturu apod. ovlivňovala v první řadě hospodářská struktura města.

Tab. 4 Počet osob činných v jednotlivých sektorech hospodářství v roce 1869 a 1880.

Sektor	Liberec		Ústí nad Labem		Most		Karlovy Vary	
	1869	1880	1869	1880	1869	1880	1869	1880
zemědělství lesnictví	41	93	183	166	333	508	158	47
průmysl	8185	8666	2337	3418	1030	2537	2278	2023
obchod	1105	1311	322	608	185	370	321	484
doprava	284	361	640	925	36	219	81	166
vlastníci domů a rent	390	410	245	302	223	186	383	547
celkem	10005	10841	3727	5419	1807	3820	3221	3267

I když nelze údaje ze sčítání 1869 a 1880 zcela srovnávat (obě obsahovala značně neurčitě kategorizované "vlastníci domů a rent", rozdílně byla zřejmě zařazena kategorie nádeníků aj.) jsou základní tendence zcela zřejmé. Hlavní měrou se na růstu výše uvedených měst podílel průmysl.<sup>18)</sup>

Věkovou strukturu mužského obyvatelstva města významně ovlivňovala přítomnost vojenské posádky.

Tab. 5 Počet aktivního vojska v letech 1869 a 1880

Město	1869		1880	
	abs.	v % měst.obyv.	abs.	v % měst.obyv.
České Budějovice	781	4,5	A 482 B 781	3,5 3,3
Jičín	.	.	612	7,6
Liberec			345	1,2
Most			37	0,4

A - údaje ze sčítání obyvatelstva

B - údaje publikované ročenkou rakouských měst

Největší význam měla vojenská posádka v Jičíně a ovlivnila publikované údaje o věkové struktuře obyvatelstva, neboť věková struktura byla uvedena za civilní i vojenské obyvatelstvo dohromady, zatímco pro České Budějovice odděleně. Z těchto údajů je patrné nejsilnější zastoupení ve věkové kategorii 20 - 25 let 63,4 % posádky a ve věkové kategorii 15 - 20 let 30,5 % posádky.<sup>19)</sup>

Vnitřní stěhování bylo způsobeno zejména hospodářskými a sociálními důvody. Převážná část migrujícího obyvatelstva připadala na obyvatelstvo v produktivním věku. Tato migrace měla vliv na deformaci věkových struktur v emigračních a imigračních oblastech (viz tab. 6 na s. 167).

Srovnání byl desetiletých věkových skupin jasně prokázalo převahu skupin v produktivním věku (zejména však ve skupině 21 - 30 let) v obcích nad 5 000 obyvatel, která maxima dosáhla v obcích nad 20 000 obyvatel. Podíl nejnižších (0 - 10 let) a nejvyšších věkových skupin (51 let a více) byl největší naopak v nejmenších velikostních kategoriích obcí. Čím zřetelnější byl městský charakter obcí, tím vykazovala věková struktura

větší odchylky od průměrné věkové struktury. Nižší zastoupení věkové skupiny 0 - 10 let mohlo být ve větších velikostních kategoriích obcí způsobeno nižší porodností (v této době již Praha a předměstí, nižší porodnost v Liberci, Jablonci, Českých Budějovicích apod.) i vyšší dětskou úmrtností zejména na epidemie, které ve městech měly ještě v této době těžší průběh než na venkově. Převaha právě věkové struktury 21 - 30 let dle mého názoru svědčí i o první větší migrační vlně probíhající v 80. letech, neboť ve velikostní kategorii 501 - 2000 obyvatel byla zastoupena 140,1 %, ve velikostní kategorii 10 001 - 20 000 185,3 % a v obcích nad 20 000 obyvatel dokonce 207,3 %. Věková skupina 31 - 40 let byla v těchto velikostních kategoriích zastoupena 127,6 %, 141,1 % a 151,7 %. Rozdíly mezi velikostními kategoriemi v zastoupení věkových skupin 31 - 40 let byly tedy značně nižší.<sup>20)</sup>

Tab. 6 Struktura obyvatelstva podle věku podle velikostních kategorií obcí v Čechách v roce 1890 (v %).

Věková skupina	Velikostní kategorie obcí						Celkem
	500	501- 2000	2001- 5000	5001- 10000	10001- 20000	20001+	
0-10	271,5	264,2	245,4	229,0	225,2	196,8	255,2
11-20	197,8	194,2	194,4	192,6	201,7	202,1	196,5
21-30	134,7	140,1	156,2	186,1	185,3	207,4	150,5
31-40	125,1	127,6	134,1	135,6	141,1	151,7	130,6
41-50	105,0	107,0	105,1	102,5	103,1	108,6	105,7
51-60	83,4	83,9	82,7	76,3	73,7	68,8	81,5
61-70	55,1	56,1	54,5	51,4	47,1	44,1	53,9
71-80	20,7	23,2	23,4	22,4	19,5	17,7	22,6
81-	3,8	3,4	3,8	4,0	3,0	2,7	3,6
celkem	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000

pramen: ŮS Bd. XXXIII H.3 s. 114-115



Tab. 7 Struktura obyvatelstva podle věku ve vybraných městech 1869, 1880, 1890 (v ‰)

Věková skupina	Karlovy Vary		Ústí nad Labem		Most		Liberec		České Budějovice	Marján-ské Lázně
	1869	1890	1869	1890	1868	1880	1869	1880	1880	1880
0-10	226,5	220,3	228,9	246,7	205,6	224,8	208,8	216,1	232,2	198,6
11-20	183,5	197,0	179,8	174,3	210,2	185,7	221,7	206,5	212,0	213,5
21-30	176,8	192,7	165,8	183,9	160,1	205,9	187,4	189,4	171,8	210,1
31-40	142,5	133,4	161,2	153,3	136,9	147,3	138,7	139,2	129,5	141,3
41-50	114,0	109,4	122,2	108,3	114,9	102,1	113,9	107,0	99,9	102,0
51-60	79,5	75,5	86,8	71,9	94,8	70,7	78,4	74,9	79,4	72,2
61-70	54,5	45,8	41,7	44,5	52,3	43,6	35,4	48,5	51,1	42,3
71-80	19,2	21,7	11,2	14,6	21,2	17,2	13,2	15,9	20,1	16,9

Z tabulky č. 7 vyplývá, že přes určité odchylky u jednotlivých měst nelze u českých měst zjistit větší odlišnosti ve struktuře obyvatelstva podle věku. Obecně lze pozorovat zvýšení podílu skupiny 21 - 30 let (nejvýrazněji u Mostu) a vysoký podíl skupiny 0 - 10 let. K větší diferenciaci mezi městy došlo až v průběhu 80. let, jak to dokumentují údaje pro Karlovy Vary, Ústí nad Labem a Liberec a další města za léta 1900 a 1910 (viz tab. 8). Na první pohled zřetelné rozdíly v zastoupení věkové skupiny 0 - 10 let lze vysvětlit rozdílnými hrubými mírami porodnosti v jednotlivých městech. Jestliže hmp u Mostu a Ústí nad Labem na počátku 90. let převyšovala 42 ‰, u Českých Budějovic se pohybovala kolem 30 ‰, pak u Liberce a Teplic-Šanova nedosahovala ani 25 ‰. Do roku 1910 klesla hmp v Ústí nad Labem na cca 22 ‰, u Mostu se pohybovala okolo 28 - 30 ‰, v Teplicích-Šanově dosahovala cca 18 - 19 ‰. Nejnižších hodnot dosahovala hmp v Karlových Varech (cca 16 ‰) a zejména v Liberci (cca 13 ‰). Proto v roce 1900 tvořila věková skupina 0 - 10 let u Ústí nad Labem více jak čtvrtinu obyvatelstva a částečně se k této hodnotě přibližovala Plzeň, u které výraznější pokles hmp můžeme datovat až od přelomu století, zatímco v Teplicích-Šanově a Trnovanech tvořila jen pětinu obyvatelstva a v Liberci již jen šestinu obyvatelstva. V souladu s poklesem hmp se podíl této věkové skupiny ve všech městech snížil. Pokles hmp v prvním desetiletí 20. století měl jistě vliv i na samotný početní růst měst. Pouze u Liberce došlo k výraznějšímu zestárnutí městské populace, grovnáme-li podíly základních věkových skupin (0 - 15, 16 - 50, 51 + ) na populaci města. U ostatních došlo k přesunutím pouze mezi první a druhou věkovou skupinou.

Tab. 8 Obyvatelstvo podle věku ve vybraných městech v letech 1900 a 1910 (v ‰).

Věková skupina	Karlovy Vary		Liberec		Ústí nad Labem		České Budějovice		Plzeň		Teplice-Šanov	
	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1910	1900	1910	1900	1910
0-10	186	169	138	264	216	214	196	233	206	209	168	
11-20	220	198	209	193	221	210	218	216	216	197	213	
21-30	174	220	206	189	172	211	194	220	209	206	181	
31-40	158	139	147	143	150	124	136	122	149	147	152	
41-50	118	113	123	100	112	101	101	95	79	107	119	
51-60	79	84	90	61	73	73	79	65	84	73	87	
61-70	42	51	56	35	38	43	49	33	40	42	56	
71-80	20	21	25	13	15	20	22	13	14	16	21	
80+	3	5	6	2	3	4	5	3	3	3	3	
Celkem	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	

+ Ústí nad Labem v roce 1910 včetně obcí Klíše a Krásné Březno

++ Teplice-Šanov v roce 1900 včetně obce Trnovan

pramen: Raueberg, H.: Der nationale Besitztand, Bd. II s. 151-153  
 OS, NF Bd. 1, H. 3

Tab. 9 Podíl hlavních věkových skupin ve vybraných městech v letech 1869 - 1910 (v ‰)

Věková skupina	1869	1880	1890	1900 <sup>+</sup>	1910
Ústí nad Labem					
0-15	323	332	327	457	324 <sup>++</sup>
16-50	535	535	548	432	547
51+	142	133	125	111	129
Karlovy Vary					
0-15	315	313	276	.	288
16-50	530	540	568	.	569
51+	155	147	156	.	143
Liberec					
0-15	308	313	.	367	231
16-50	562	545	.	472	592
51+	130	142	.	161	177
České Budějovice					
0-15	.	329	.	424	307
16-50	.	521	.	436	539
51+	.	149	.	140	154
Most					
0-15	316	304	.	.	340 <sup>+++</sup>
16-50	512	562	.	.	532
51+	172	134	.	.	127

+ údaje pro rok 1900 jsou rozděleny dle věkových skupin 0 - 20, 21 - 50, 51+

++ údaje za Ústí nad Labem včetně obcí Klíše a Krásné Březno (tyto obce měly 9696 obyvatel)

+++ včetně obce Zahražany (115 obyvatel)



Na zastoupení jednotlivých věkových skupin se obě pohlaví podílela značně nerovnoměrně. Přiblížení se rovnovážnému stavu mezi muži a ženami ve městech je důkazem stabilizace v urbanizačním procesu. Vyrovnanost skladby však do značné míry závisí na funkci městských sídel a na hospodářské základně. Obecně platí, že ve městech s výrazně správní funkcí a ve městech lehkého průmyslu bývá více žen než mužů. Naopak tomu bývá ve městech těžkého průmyslu a ve městech hornických. Odchytky od vyrovnané skladby jsou, jak z výše uvedeného vyplývá, výrazně závislé na migraci.

Tab. 10 Index maskulinity podle věku podle velikostních kategorií obcí v roce 1890, v Čechách

Věková skupina	Velikostní skupina obcí						Obyvatelstvo celkem
	500	501-2000	2001-5000	5001-10000	10001-20000	20001+	
0-10	100,7	100,6	97,2	101,1	99,4	97,5	100,05
11-20	93,1	94,0	98,4	97,5	103,6	102,3	95,6
21-30	85,9	86,2	87,1	119,5	98,2	101,7	90,6
31-40	95,2	93,9	93,4	91,1	99,1	89,1	94,1
41-50	93,8	87,9	88,1	89,3	91,6	90,0	90,1
51-60	91,3	83,8	79,9	78,8	82,4	79,2	85,3
61-70	90,4	82,1	74,8	71,5	76,7	71,5	82,5
71-80	104,7	91,8	81,4	79,4	71,8	55,6	90,4
81-90	103,6	82,1	82,4	64,1	86,6	65,1	87,7
celkem	94,4	92,2	91,0	96,5	96,0	93,4	93,4

pramen: OS Bd, XXXII, H. 3

Z tabulky vyplývá, že nadprůměrné množství mužů připadalo ve velikostních kategoriích obcí od 5000 obyvatel na věkové skupiny 21 - 30 let. V obcích nad 2000 obyvatel se poměr mužů a žen pohyboval okolo průměru za Čechy ve věkových skupinách 31 - 40 a 41 - 50. Podobná situace byla i v obcích s méně než 2000 obyvateli. Ve vyšších věkových skupinách (tj. 51 let a výše) převyšoval ve velikostních kategoriích obcí nad 2000 tisíce podíl žen nad celozemský průměr a tato diference se stále prohlubovala.

Publikované údaje umožňují sledovat maskulinitu městského obyvatelstva ve výše uvedených městech v roce 1869, 1880, 1890 a 1900 v kombinaci s věkovými skupinami. Pro většinu měst je charakteristické zvyšování maskulinity obyvatelstva a to celkově, především však v produktivním věku. Mezi městy však existovaly obrovské rozdíly. Nejvýraznější se zvyšování maskulinity projevilo u Mostu v letech 1869 až 1880, v průmyslovém městě se stále se zvyšujícím podílem hornictví. Méně výrazně se maskulinita projevila u Ústí nad Labem, i když zde došlo ke zvratu v poměru mužů a žen v produktivním věku ve prospěch mužů. Ve městech s převážně či výlučně lehkým průmyslem a správními funkcemi se převaha žen zmenšila, nadále však připadalo na 100 mužů v produktivním věku více žen. Zcela opačně probíhal tento proces ve městech lázeňských. Specifika jejich funkce vedla ke značným deformacím v poměru obyvatelstva dle pohlaví. Maskulinitu obyvatelstva značně ovlivňovala přítomnost vojenské posádky i lokalizace středních škol (viz tab. 11 na s. ).

Počet žen v produktivním věku byl ovlivněn zaměstnaností žen jak celkovou, tak v jednotlivých sektorech hospodářství. Publikované údaje dovoluují sledovat situaci pouze v roce 1880. Výhodou tohoto sčítání je, že poprvé bylo rozděleno veškeré obyvatelstvo podle zaměstnání (povolání) živitele.

Tab. 11 Index maskulinity ve vybraných městech podle věkových skupin

Věková skupina	Most			Ústí nad Labem		
	1869	1880	1869	1880	1890	1900 <sup>+</sup>
0-15	1100	1039	909	1009	975	1002
16-50	876	1096	948	983	1035	1030
51+	939	898	1034	902	815	769
celkem	953	1050	947	980	985	985
	Liberec			České Budějovice		
	1869	1880	1900 <sup>+</sup>	1880 A	1880 B	1900 <sup>+</sup> B
0-15	1067	1066	1088	1120	1120	1010
16-50	954	970	989	836	956	972
51+	1001	881	785	758	758	675
celkem	995	986	987	906	974	939 <sup>++</sup>
	Karlovy Vary			Mariánské Lázně	Jičín	
	1869	1880	1890	1880	1869 A	1880 B
0-15	865	954	981	1122	1315	1071
16-50	832	771	807	754	825	1107
51+	877	774	768	752	970	767
celkem	849	825	845	845	994	1035 <sup>++</sup>

+ věková skupina 0 - 20, 21 - 50, 51 +

++ index maskulinity civilního obyvatelstva činil v roce 1900 u Českých Budějovic 833, u Jičína roku 1880 881.

A civilní obyvatelstvo (bylo-li možno odlišit)

B včetně vojska .

Tab. 12 Ženy podle ekonomické aktivity ve vybraných městech

Město	Samostatné a úřednice, vedoucí dílen		Dělnice		Rodinné příslušnice a jiné bez výdělku		Služky	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
České Budějovice <sup>+</sup>	1176	9,5	1696	13,9	7314	60,0	1767	14,5
Karlovy Vary	432	7,5	449	7,7	4061	70,1	855	14,7
Liberec	782	5,5	2141	15,1	9644	68,2	1581	11,2
Most	1064	21,5	512	10,3	2935	59,4	433	8,8
Ústí n/L.	360	4,3	674	8,1	6620	79,3	690	8,3

+ počet žen rozepsaný podle povolání a příslušnosti k povolání převyšuje o cca jednu desetinu počet žen zjištěných sčítáním

Maskulinita obyvatelstva jednotlivých měst, hospodářský typ města a stupeň zaměstnanosti žen měl rozhodující vliv na rodinný stav obyvatelstva. Ze sledovaných měst publikovaly údaje o rodinném stavu v kombinaci s věkem pro rok 1880 pouze České Budějovice, Karlovy Vary a Liberec, ostatní města pouze sumárně podle pohlaví. V jednotlivých velikostních kategoriích obcí je možné rodinný stav v kombinaci s věkem sledovat opět od roku 1890 (viz tab. 13 na s. 176).

Z tabulky vyplývá, že jak muži tak ženy vstupovali ve větších obcích do manželství později, mnohem více mužů a žen zůstávalo ve větších obcích svobodnými a ve vyšších věkových skupinách byl také větší počet vdovělých a rozvedených. Byl to důsledek vyšší úmrtnosti ve městech v produktivním věku a také struktury migrace.



Tab. 13 Obyvatelstvo ve věku 10 - 60 let podle rodinného stavu a podle velikostních skupin obcí v letech 1890 (us 1000 obyv. příslušné věkové skupiny)

věková skupina	Velikostní kategorie obcí																			
	500		501-1000		2001-5000		5001-10000		10001-20000		20001 a více									
	svob.	žen. ovd. roz.	svob.	žen. ovd. roz.	svob.	žen. ovd. roz.	svob.	žen. ovd. roz.	svob.	žen. ovd. roz.	svob.	žen. ovd. roz.								
11-20	1000	-	1000	-	1000	-	1000	-	1000	-	1000	-	1000	-	-	-	-			
21-30	616	380	4	590	405	5	616	377	7	742	254	4	701	294	5	745	250	5		
31-40	139	848	13	123	862	15	159	820	21	167	812	21	193	787	20	229	750	21		
41-50	66	904	30	57	901	32	87	875	38	85	875	40	99	862	39	138	822	40		
51-60	53	877	70	50	870	80	66	845	89	58	859	83	77	830	93	82	832	86		
11-20	982	18	-	980	20	-	980	20	-	980	20	-	983	17	-	980	20	-	980	20
21-30	444	546	10	455	534	11	475	512	13	498	486	16	514	474	12	508	399	13	508	399
31-40	124	837	39	134	818	48	159	781	60	179	759	62	185	757	56	260	677	63	260	677
41-50	89	800	111	94	785	121	112	735	153	133	710	157	121	704	175	183	641	176	183	641
51-60	89	666	245	98	537	265	112	574	314	127	554	319	116	562	322	168	493	339	168	493

Přesně: ČS Bd. XXXII, č. 3, s. 114-115.

Tab. 14 Rodinný stav obyvatel v obcích nad 5 000 obyvatel v roce 1890 (v %)

Velikostní kategorie	Muži			Ženy		
	svob.	žen.	ovd. roz.	svob.	vd.	ovd. roz.
5001-10000	61,9	35,1	3,0	55,5	34,0	10,5
10001-20000	61,8	35,3	2,9	56,4	33,6	10,0
20001 a více	63,2	34,3	2,5	58,4	31,4	10,1

pramen: ČS Bd. XXXII, H. 3

Tab. 15 Rodinný stav obyvatel v Mostě a v Ústí nad Labem v letech 1869 a 1880 (v %)

Město	Rok	Muži			Ženy		
		svob.	žen.	ovd. roz.	svob.	vd.	ovd. roz.
Most	1869	62,1	33,6	4,3	58,1	31,4	10,5
	1880	62,6	34,2	3,2	55,8	35,4	8,8
Ústí n/L	1869	59,1	37,5	3,4	57,3	35,2	7,5
	1880	59,9	36,8	3,3	55,1	35,9	9,0

Srovnání údajů publikovaných za Česká Budějovice, Karlovy Vary a Liberec (tab. 16 na s.178) umožnilo tyto závěry: Nejdříve vstupovaly do manželství ženy i muži v Liberci, u mužů však rozdíly oproti druhým městům nebyly tak velké. Nejpozději vstupovaly do manželství ženy v Karlových Varech, ve věkové skupině 25 - 30 let jich byla více jak polovina svobodných.

Tab. 16 Obyvatelstvo podle rodinného stavu v roce 1890  
v Karlových Varech, Českých Budějovicích a v Liberci  
(na 1000 obyvatel příslušné věkové skupiny)

Věková skupina	Karlovy Vary			České Budějovice			Liberec		
	svob.	žen.	ovd.	svob.	žen.	ovd.	svob.	žen.	ovd.
M U Ž I									
0-20	1000	-	-	1000	-	-	1000	-	-
21-25	940	60	-	915	85	-	902	98	-
26-30	576	419	5	466	529	5	471	514	15
31-35	302	684	14	197	793	10	256	726	18
36-40	149	833	18	112	868	20	158	816	26
41-45	111	864	25	90	880	30	116	844	40
46-50	107	821	72	85	884	31	79	876	45
51-55	61	765	173	72	878	50	96	820	84
56-60				47	884	69	76	844	80
61-65				49	801	150	59	773	168
66-70				65	726	209	85	651	264
Ž E N Y									
0-15	1000	-	-	1000	-	-	1000	-	-
16-20	999	1	-	971	28	1	975	25	-
21-25	817	179	4	739	255	6	714	279	7
26-30	540	454	6	426	540	34	366	603	31
31-35	301	660	39	255	689	56	215	745	40
36-40	163	784	53	215	696	89	145	769	86
41-45	180	665	155	202	664	134	123	736	141
46-50	193	576	231	165	638	197	153	663	184
51-55				148	561	291	124	634	242
56-60				137	469	394	114	522	364
61-65				163	372	465	113	428	459
66-70				105	345	550	93	288	619

Ženy z okolních městeček a vesnic přicházely do Karlových Varů a zde byly zaměstnány jako služebné, lázeňské apod. Po získání určitého majetku svobodné opět odcházely. V Liberci bylo podstatně větší procento žen zaměstnáno v průmyslu, dopravě a obchodu. Zaměstnané ženy se zřejmě mohly dříve osamostatnit a vstoupit do manželství. Nejvíce ženatých ve věkové skupině 31 - 35 let bylo v Českých Budějovicích, ve věkové skupině 36 - 40 let v Liberci a zde bylo také ve všech věkových skupinách nejvíce vdovů.

Rozbor skladby obyvatelstva některých českých měst ve druhé polovině 19. století ukázal značnou rozmanitost mezi jednotlivými městy. Všechna výše uvedená města se do roku 1880 rychle rozvíjela, k větším rozdílům v tempích růstu došlo až v 80. letech. V souvislosti s tím, ale také s postupným vyhrančováním jednotlivých typů měst, změnami v sociální struktuře měst a s rozdílným tempem přijímání nových životních postojů (zejména omezování porodnosti s časovým posunem v jednotlivých sociálních vrstvách) se začala diferencovat věková struktura obyvatel jednotlivých měst, prohloubily se rozdíly ve struktuře podle rodinného stavu a ve struktuře obyvatelstva podle pohlaví. Rozbor také ukázal, že veškeré generalizace týkající se výše uvedených demografických ukazatelů vzniklé interpretací souhrnných údajů (např. k jednotlivým velikostním kategoriím obcí) mohou být v určitém konkrétním případě nepřesné nebo vůbec nesprávné.



## P o z n á m k y

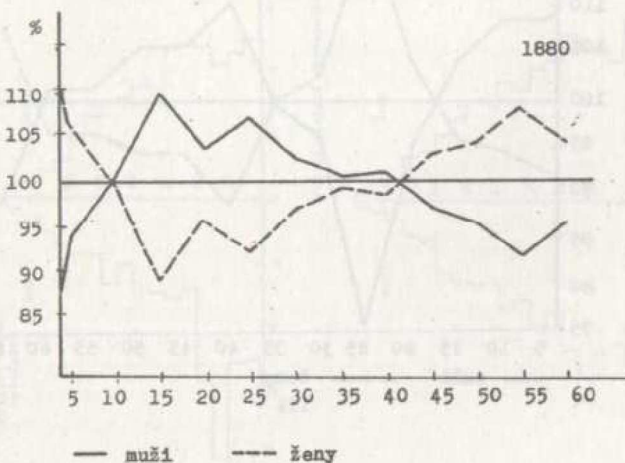
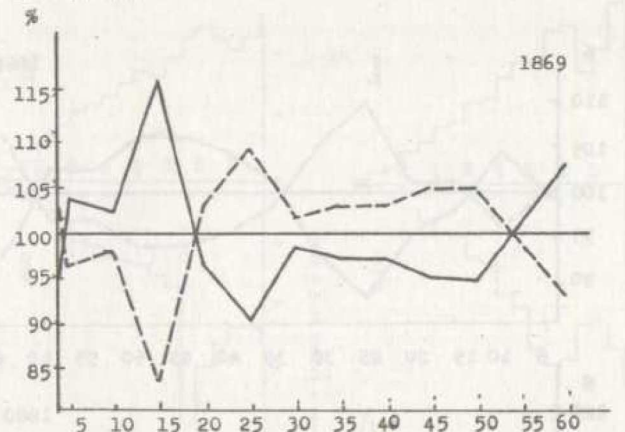
- 1) Srv. např. K. Tenfelde, Grossstadtjugend in Deutschland vor 1914. Eine historisch - demographische Annäherung. VSWG 69, 1982, s. 182-218. J. Korčák, Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze. Praha 1973. Vývojem obyvatelstva v oblastech rozdílného typu hospodářského vývoje a vymezením těchto oblastí se zabývala L. Kárníková, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 - 1914. Praha 1965. Autorka se však věkovou strukturou nezabývala.
- 2) Z množství titulů uvedme G. Hanssen, Die drei Bevölkerungsstufen. Mnichov 1889, R. Kucsynski, Der Zug nach der Stadt. Stuttgart 1897, C. Balloq, Die Lebensfähigkeit der städtischen und ländlichen Bevölkerung. Lipsko 1897, N. Brückner, Die Entwicklung der grossstädtischen Bevölkerung im Gebiet des Deutschen Reiches. In : ASA I, 1899, zejm. s. 649-666.
- 3) R. Heberle - P. Meyer, Die Grossstädte im Strome der Binnenwanderung. Wirtschafts- und bevölkerungswissenschaftliche Untersuchungen über Wanderung und Mobilität in deutschen Städten. Lipsko 1937.
- 4) H.-D. Laux, Dimensionen und Determinanten der Bevölkerungsentwicklung preussischer Städte in der Periode der Hochindustrialisierung. In : Die Städte Mitteleuropas im 20. Jahrhundert. Hg. W. Rausch. Linec Dqnu 1984, s. 87-112. Týž, Demographische Folgen des Verstädterungsprozesses. Zur Bevölkerungsstruktur und natürlichen Bevölkerungsentwicklung deutscher Stadttypen 1871 - 1914. In : Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert. Historische und geographische Aspekte. Hg. H.J. Teutsberg. Köln, Wien 1983. Stadteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster. Reihe A.: Darstellungen. Bd. 16, s. 65-93. W. Kollmann, Zur Bevölkerungsentwicklung ausgewählter deutscher Grossstädte in der Hochindustrialisierungsperiode. In : W. Kollmann, Bevölkerung in der industriellen Revolution. Göttingen 1974, s. 140-156.
- 5) H.H. Blotevogel, Kulturelle Stadtfunktionen und Urbanisierung. Interdependente Beziehungen in Rahmen der Entwicklung des deutschen Stadtesystems im Industriezeitalter. In : Urbanisierung, s. 143-185.
- 6) J. Musil, Sociologie soudobého města. Praha, Svoboda 1967 s. 92-109, 154-170.
- 7) Např. P. Horáká, On the Problem of Urbanisation in the Czech Lands at the Turn of the 19th and 20th Centuries. Hospodářské dějiny - Economic History 2, s. 286-297, kde nalezneme i grafické znázornění věkové struktury Nového Města, Libně, Žižkova a Vinohrad dle výsledků sčítání z roku 1900. J. Havránek, Demografický vývoj Prahy v druhé polovině 19. století. PSH 1969 - 1970. Praha 1970, s. 70-105.
- 8) P. Mužík, Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1631 - 1830. SAP XXXVI, s. 103-207, zejm. s. 167. M. Vojtíšková, Dělnická úmrtnost v České Lípě v období manufaktur a průmyslové revoluce. Ústecký sborník historický ÚSH 1983, s. 245-300.
- 9) Zvláště zpracování sčítacích operátů moderní výpočetní technikou vede k velmi kvalitním výsledkům, které značně rozšiřují naše poznání o situaci ve městech v druhé polovině 19. století. Srv. např. výzkum provedený na sčítacích operátech z let 1857 a 1869 ze Stýrského Krajece. W. H. Hubbard, Binnenwanderung und berufliche Mobilität in Graz um die Mitte des 19. Jahrhunderts. In : Urbanisierung, s. 117-129.
- 10) OS Bd. XXXII, H. 3, s. XXV-XXVIII, tab. VIII, s. 92-127, s. údaji pro Čechy na s. 114-115.
- 11) OS Bd. LXIII, H. 3. H. Rauchberg, Die Bevölkerung Österreichs auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezebr 1890, s. 187-190. Týž, Der nationale Besitzstand in Böhmen Bd. II. Tab. 36-39, s. 138-153.
- 12) OS N. F. Bd. I, H. 3.
- 13) OSb I, Wien 1887, Jičín, s. 7, Ústí nad Labem s. 6, Most s. 3, Karlovy Vary s. 13, České Budějovice s. 29-30, Liberec s. 8. OSb II, Wien 1888, Mariánské Lázně s. 8. První dva ročníky neměly průběžné stránkování, každé město bylo stránkováno zvlášť. OSb IV, Wien 1891 s. 269, OSb V, Wien 1893 s. 495. Vzhledem k tomu, že údaje za Ústí nad Labem a Karlovy Vary byly uveřejněny pouze za 5ti leté, resp. 6ti leté skupiny, bylo nutné v rámci srovnání upustit od dnes obvyklých věkových skupin 0 - 4 roky, 5 - 9 atd. Údaje za uvedená města byly zpracovány do těchto skupin : 0 - 1 tj. narozené v roce 1869, v následujícím sčítání v roce 1880 resp. 1890, 1 - 5 let, tj. narozené od 1.1. 1864 do 31.12. 1868, v následujícím sčítání od 1.1. 1875 do 31. 12. 1879 a analogicky dále. Věkové skupiny uvedené v ročence znemají v dnešním pojetí demografické statistiky skupiny 0, 1 - 5, 5 - 10 atd. Vzhledem k tomu, že i souhrnné údaje publikované v pramenných dílech jsou takto rozděleny (např. pro rok 1900 je výslovně uvedeno 0 - 10 let včetně) by odlišné výpočty u měst, kde to publikované údaje dovoluji, nevedly k žádným výsledkům a proto je nutno tyto rozdělení přijmout. Obecně srv. Srb, V. - Kučera, M. - Růžička, L., Demografie. Praha, Svoboda 1971, s. 154-170.
- 14) O rozdělení měst podle jednotlivých typů a možných přístupů J. Musil, o.č., s. 65-74. Někteří autoři vyčleňují lázeňská města jako samostatný typ (Král, Rosler).
- 15) OSb I, Liberec s. 7, Jičín s. 6, Ústí nad Labem s. 8, Most s. 2, České Budějovice s. 27, OSb II, Mariánské Lázně s. 8.

- 16) Jedná se o publikace Reichenberg in der Zeit der Selbstverwaltung vom Jahre 1850 bis 1900. Reichenberg 1902 a Statistisches Handbuch der königl. Freistadt Aussig, Ústí nad Labem 1883, kde vedle mnoha jiných údajů jsou otištěna i data o pohybu obyvatelstva měst.
- 17) S vyčleněním "v místě cizích" z celkového počtu zemědělných se Liberec stal trvale populačně pasivním až od roku 1904. Úbytek přirozenou měnou činil v pětiletí 1901 - 1905 49 obyvatel, v pětiletí 1906 - 1910 96 obyvatel.
- 18) Ůsb I, Ústí nad Labem s. 7, Liberec s. 6, Karlovy Vary s. 14, Most s. 4-5.
- 19) Posádka v Českých Budějovicích svým věkovým složením zcela odpovídala složení rakouské armády. V roce 1880 (bez vojenských invalidů a osob v administrativě) tvořili vojáci narození v roce 1860 tj. 20ti leti 19,3 % stavu, narození v roce 1859 28,5 % stavu, narození v roce 1858 25,6 % stavu a narození v roce 1857 9,3 % stavu. Z Čech bylo v armádě 45 754 mužů. Die Zahlung der k.k. activen Armees. SM VII 1861 s. 75-77.
- 20) Pro česká města nemáme k dispozici podrobnější migrační statistiku, Pro ilustraci je možno uvést některé německé údaje. Podle údajů pro Královec za rok 1932 činila věková skupina mužů ve věku 20 - 25 let 32,8 % všech mužských migrantů, na věkovou skupinu 15 - 20 let připadalo 13,4 %. Věková skupina žen 20 - 25 let tvořila 29,3 % ženských migrantů, skupina 15 - 20 15,6 %. Šetření ve Zhořelci v roce 1933 sledovalo věk migrantů v okamžiku příchodu do města. Na osoby v době příchodu 21 - 25 let připadalo 21,5 % migrantů, na osoby 26 - 30 let 16,4 % a na osoby 16 - 20 let 13,2 %. Heberle, R. - Meyer, F., Die Grossstädte im Strome der Binnenwanderung. Lipsko 1937, s. 22, 25.

Seznam skratek:

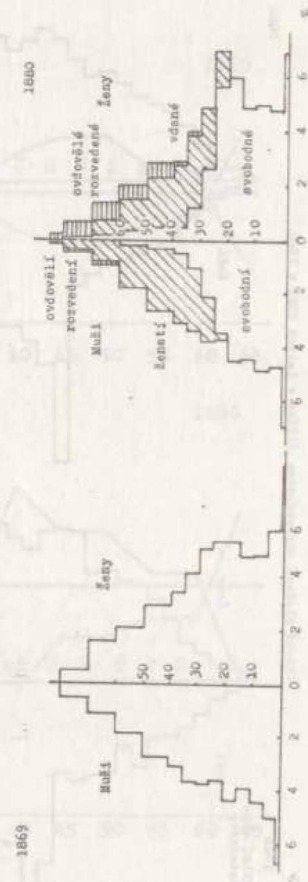
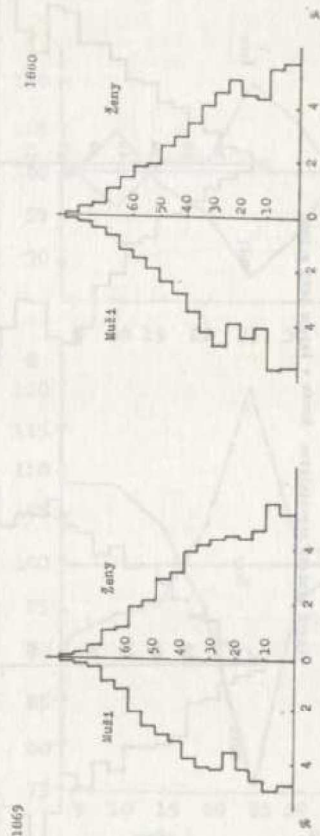
- ASA - Allgemeines statistische Archiv  
 ŮS - Oesterreichische Statistik  
 Ůsb - Oesterreichisches Städtebuch  
 SM - Statistische Monatschrift  
 VSWG - Vierteljahrschrift für Wirtschaftsgeschichte

Obr. 1 Poměr pohlaví obyvatelstva Mostu podle věku v letech 1869 a 1880









Резюме

Я. Ланик, Избранные демографические характеристики некоторых чешских городов второй половиной девятнадцатого века

Автор исследует основные демографические показатели (возрастную структуру населения, семейное состояние, долю мужчин в общей численности населения и т.д.) в избранных чешских городах и в отдельных категориях населенных пунктов. Автором были использованы результаты переписей населения, опубликованные в альманахах австрийских городов (выпуски 1, П, У), в источнике Эстеррейхские Статистики (том XIII, тетрадь 3, N.P. том 1, тетрадь 3). Были использованы также некоторые данные Раухберга. Основное внимание уделяется развитию в период 1869-1890 гг.

Автор пришел к следующим выводам:

- сравнение представительства отдельных возрастных категорий выявило преобладание групп производственного возраста (в особенности 21-30 лет) в населенных пунктах с численностью более 5000 человек ;
- для периода 1869-1880 гг. у исследуемых городов нельзя выявить большого различия в структуре населения по возрастному признаку. Более существенная дифференция наблюдается в течение 80 лет ;
- для большинства городов характерно увеличение доли мужчин, главным образом, в продуктивном возрасте. В противовес этому, в курортных городах их доля понижается ;
- в более крупных населенных пунктах мужчины и женщины заключали брак позже, гораздо большее количество оставалось холостыми. Влияние на структуру населения по ее семейному состоянию оказывала также степень экономической активности женщин ;
- вышеприведенные изменения и возрастная разница между отдельными городами были связаны с кристаллизацией типов городов (курортные центры, шахтерские города и т.д.) .



J. Láník, Representative Demographic Characteristics of Some  
Czech Towns in the Second Half of the 19<sup>th</sup> Century

The author pays attention to basic demographic indices (the age structure of inhabitants, a family state, the masculinity of inhabitants etc.) in representative Czech towns and in individual categories of communities according to their size. The author used census results as they were published in the yearbook of Austrian towns (volumes I,II,V), in the work Österreichische Statistik (Bd. XXXIII, H.3, N.F. Bd. 1,H.3) and then he used some data by Rauchberg. The main stress is laid on the development in the years 1869-1890.

The author arrives to these conclusions:

- comparing the representation of individual age categories proved the prevalence of groups in a productive age (especially 21-30 years) in the village with more than 5000 inhabitants;
- the years 1869-1880 in the representative towns do not represent a period of greater differences in the structure of inhabitants according to their age. No great differentiation occurred before the 80's;
- most of the towns are characterized by increasing the masculinity of inhabitants especially in a productive age. On the other hand, in case of spa towns we can see masculinity decreasing in the mentioned age groups;
- in larger communities both men and women married later and much more of them remained single. The structure of inhabitants according to a family state was also influenced by the economic activity of women;
- the mentioned changes and increasing differences among individual towns went hand in hand with the establishing of the types of towns (spa towns, mining towns etc.).

Historická demografie, 11/1967, s. 189 - 206  
Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1967

Vladimír S r b

SOUPISY A SČÍTÁNÍ CIKÁNŮ - ROMŮ V ČESKOSLOVENSKU V LETECH  
1947-1980 A ODHADY JEJICH POČTU DO ROKU 2000 RESP. 2020 <sup>x)</sup>

První poválečný soupis Cikánů-Romů v Československu byl proveden v roce 1947. Provedly ho orgány ministerstva vnitra v srpnu 1947 v Českých zemích a v září až prosinci na Slovensku. Bylo při něm zjištěno 101 190 Cikánů-Romů, z nich 16 752 (16,6 %) v Českých zemích. Další soupisy byly uskutečněny v letech 1966-1968. Tyto soupisy se opíraly o seznamy cikánských obyvatelů vedené národními výbory a byly provedeny z podnětu Vládního výboru pro otázky cikánského obyvatelstva jednak po linii ministerstva vnitra (1966), jednak po linii ústředních statistických orgánů (1966-1968).

V souvislosti se sčítáními lidu v roce 1970 a 1980 byl soupis Cikánů-Romů spojen s populačními cenzy a to tak, že příslušníci cikánského etnika byli pro účely zjištění počtu a demografických, sociálních a kulturních charakteristik označeni ve sčítacích arších sčítacími komisaři písmenem "A" a za tyto osoby bylo provedeno navíc samostatné zpracování většiny charakteristik zjišťovaných při sčítání lidu, domů a bytů v příslušném roce. Jinak bylo pochopitelně zpracování dat za Cikány-Romy provedeno v rámci veškerého obyvatelstva bez rozlišování od

x) Referát přednesený na semináři Ústavu etnografie a folkloristiky 16.-17. dubna 1966 v Praze.

ostatních obyvatelů. Při sčítání 1980 bylo zjištěno 288 440 Cikánů-Romů, z nich 88 587 v České socialistické republice (30,7 %).

Náš referát se zabývá hlavními výsledky jednotlivých soupisů, jejichž předmět sčítání ani metodika nebyly vždy totožné a vždy se v té či oné míře lišily od skutečnosti.

#### Soupis 1947

Prvý poválečný soupis Cikánů-Romů provedly v roce 1947 kriminální úřadovny. V Česku bylo sečteno 16 752 Cikánů-Romů, na Slovensku 84 438. Celkový počet byl zřejmě podceňen nejen pro úniky jednotlivých osob ze soupisu, ale proto, že na Slovensku nebyly již podchyceni Cikáni, kteří se v září až prosinci přestěhovali do Českých zemí, kde v srpnu nebyli pochopitelně ještě sepsáni. Uvážíme-li, že pro České země činil odhad počtu cikánských obyvatelů pro rok 1945 pouze 1 000 jedinců, vidíme, že přesun do Českých zemí byl poměrně rychlý.

Soupis zjistil jednak celkový počet Cikánů-Romů, jednak počet dětí mladších 6 let, ve věku 6-14 let, dále počet mužů a žen starších 14 let, a z nich - podle pohlaví - počet práce schopných, počet pracujících, počet nenapravitelných asociálů a počet Cikánů v pásmu 30 km od státních hranic do vnitrozemí (v pohraničí; oba poslední údaje bez rozlišení pohlaví). V "pohraničí" takto vymezeném žilo v Česku 25 % a na Slovensku 26 % Cikánů-Romů z úhrnu Českých zemí resp. Slovenska.

Že šlo o obyvatelstvo v migračním pohybu, o tom svědčí např. nepoměr pohlaví Cikánů-Romů v Česku a na Slovensku, a také podíl dětí na úhrnu cikánské populace. V Českých zemích bylo z obyvatelstva staršího 14 let celkem 6 226 mužů, ale pouze 4 955 žen. Podíl dětí mladších 14 let zde byl 33,2 %. Na Slovensku bylo z osob starších 14 let 24 032 mužů, ale 27 246 žen; dětí mladších 14 let bylo 39,3 %. Jako nenapravitelných asociá-

lů bylo v Česku označeno pouze 214 jedinců, na Slovensku však 2 884 (tj. 5,6 % z 51 278 dospělých).

Soupis z roku 1947 se stal východiskem pro první úvahy o cikánském problému v našich zemích po válce.

#### Soupisy 1966 - 1968

Další soupis Cikánů-Romů byl proveden až po téměř dvaceti letech v roce 1966. Stalo se tak z podnětu Vládního výboru pro otázky cikánského obyvatelstva, který měl připravit pro stranické a státní orgány zprávu, jak je plněno usnesení vlády č. 502/1965 k cikánskému problému. Data byla shromážděna jednak po linii ministerstva vnitra, jednak Státním statistickým úřadem prostřednictvím okresních oddělení tohoto úřadu. Zjišťování SSÚ mělo doplňkový charakter. Vládní výbor zjistil v Československu 217 669 Cikánů-Romů, SSÚ 221 525 (po připočtení chybějících dat za hl. m. Prahu a provedení drobných oprav). Data zjištěná Vládním výborem, zřízeným v roce 1965, byla velmi bohatá. Tabulkové zpracování obsahuje kromě počtu cikánského obyvatelstva podle pohlaví počet pracujících mužů a žen ve věku 15-18 let, dále u mužů ve věku do 60 let a u žen ve věku do 55 let, v témže členění počet nepracujících, dále počet důchodců, z toho invalidních, počet školních dětí a to: počet školou povinných dětí, z toho kolik chodí do školy pravidelně, "částečně", "vůbec ne", počet osob do 40 let vhodných ke školení a totéž za osoby mladší 18 let. Data byla zpracována podle krajů. Doplňkem byly údaje SSÚ o územním rozdělení podle okresů. Soupis zjistil dále počet rodin s rozdělením na tři kategorie: I. nejvyspělejší (30,4 % rodin, v Česku 29,8 %, na Slovensku 30,7 %), II. adaptabilní (47,5 % rodin, Česko 51,1 %, na Slovensku 46,0 %), a III. nejzaostalejší, celkem asi 7 000 rodin (22,1 %, Česko 19,1 %, Slovensko 23,5 %). Data Vládního výboru byla zpracována podle stavu v srpnu 1966, data SSÚ podle stavu k 31. 12. 1966.



Soupis k 31. 12. 1967 byl již plně v režii Státního statistického úřadu, i když byl proveden ve spolupráci s Vládním výborem pro otázky cikánského obyvatelstva jako v předešlém roce.

Výkaz SSÚ obsahoval nejen otázky na okamžikový stav různých charakteristik, ale také údaje o přirozeném a migračním pohybu Cikánů-Romů v roce 1967. Soubor ukázal jen malý vzrůst počtu Cikánů (1,1 %, v Česku však 5,1 % proti úbytku na Slovensku 2,9 %), což svědčilo pro nedostatky evidence u národních výborů jak v roce 1966, tak v roce 1967. Vždyť jen přirozený přírůstek za rok 1967 byl 6 376 Cikánů. Nemohlo se počítat s tak rychlou integrací ev. asimilací. Proti předešlému roku byli Cikáni zařazováni do tří kulturních skupin nikoli v rámci celých rodin, ale jako jednotlivci. V I. kategorii bylo tentokrát zařazeno 31,1 % Romů (40,6 % a 27,7 %), v II. kategorii 36,6 % (41,4 %, 34,9 %) a v III. kategorii 32,3 % (18,0 %, 37,4 %). Zpracování podle věku potvrdilo mladý charakter cikánské populace: 46,1 % Cikánů bylo ve věku mladším 15 let (Česko 48,1 %, Slovensko 45,3 %). V poprodukčním věku bylo 5,8 % Cikánů (4,1 %, 6,4 %).

Prvně byla zjištěna přirozená reprodukce romského obyvatelstva a to alespoň v hrubých ukazatelích v přepočtu na 1000 obyvatelů. Živorodnost činila 33,3 promile (33,6 a 33,2), úmrtnost pouze 4,7 promile (3,9 a 4,9) a míra přirozeného přírůstu 28,6 promile (29,7 a 28,2). Tyto míry se staly základem pro možnost odhadů perspektivního počtu Cikánů-Romů v našich zemích. Jejich přirozená reprodukce byla na úrovni populací rozvojových zemí a přispívala ke zvyšování podílu cikánského etnika na úhrnu našeho obyvatelstva. Protože analýza výsledků soupisu z roku 1967 je dostupná v literatuře, uvedeme zde jen nejdůležitější ukazatele, např. míru negramotnosti (18,7 negramotných ve věku 15-59 let na 100 žijících ve věku 15-59 let u mužů a 15-54 let u žen), kojeneckou úmrtnost ve věku 0-4 let na 1000 živě narozených (čili 2,2 krát více než v úhrnu obyvatelstva) a úhrnný počet stěhujících se Cikánů-Romů mezi okresy ve

věku 6 668 osob v roce 1967 (29,9 na 1000 obyvatelů; u úhrnu obyvatelstva pouze 15,9 promile).

Ze Slovenska se v roce 1967 přistěhovalo 3 178 Cikánů-Romů, na Slovensko se vystěhovalo z Česka 1 043 jedinců. Zisk Českých zemí registrovaný národními výbory byl 2 135 osob (3,6 % stavu na počátku roku). Kromě údajů o obyvatelstvu byly získány další informace o bytech a bydlení Cikánů-Romů.

Třetí soupis ve spolupráci SSÚ resp. již Federálního statistického úřadu s Vládním výborem pro otázky cikánského obyvatelstva uskutečněný k 31. 12. 1968 přinesl nové údaje do řady zavedených ukazatelů. Také on ukázal, že evidence Cikánů u národních výborů poskytují ne zcela přesný přehled o tomto etniku, avšak nicméně zůstal cenným zdrojem informací pro eventuelní rozhodování, jak dále v cikánské problematice.

Rozbor dat za rok 1968 uváděl, že časová řada počtu Cikánů-Romů svědčí pro to, že se jejich počet, na nějž se soupisy vztahují, zužuje. Ze srovnání absolutního počtu Romů posledních let a z jejich přirozené měny usuzovala analýza výsledků uvedených censů, že dochází k asimilaci resp. integraci přibližně 1,5 % Cikánů ročně. V Českých zemích je patrně o něco rychlejší než na Slovensku. Podobně jako v roce 1967, i tentokrát převažovaly mezi Cikány-Romy ženy, avšak ukazatel sex-ratio byl proti úhrnu obyvatelstva odlišný: převaha žen byla u Cikánů výrazně nižší. Ve složení podle kategorií kulturní úrovně přibylo osob zařazených do I. kategorie. Představovaly již 39,7 % Cikánů (v Česku dokonce 57,6 %, na Slovensku 33,0 %). Největší pokles absolutního počtu i snížení podílu byl u III. kategorie, kde v roce 1968 bylo jen 24,9 % Cikánů-Romů (12,0 %, 29,8 %). Byl však zachován zřejmě subjektivní charakter zařazování. Vysoká natalita Romů vedla během jediného roku ke zvýšení podílu dětí mladších 15 let na 47,1 % romského etnika (48,4 %, 46,6 %). Romské etnikum v Česku bylo "mladší" než na Slovensku. Ukazatele přirozené měny byly tentokrát v obou zemích totožné: živorodnost 32,0 promile, úmrtnost 5,8 promile,

přirozený přírůstek 26,2 promile; kojenecká úmrtnost klesla na 46,4 zemřelých na 1000 živě narozených a byla 2,1 krát vyšší než v úhrnu obyvatelstva. Průměrná velikost rodiny o 5,8 členech zůstala stejná jako v roce 1967. Ekonomické zapojení Cikánů-Romů se zhoršilo, a to jak u mužů, tak u žen. Přesnost těchto dat nelze však přeceňovat. Migrací mezi Českem a Slovenskem získaly České země pouze 1059 obyvatelů. Mírně se zlepšilo - díky vývoji na Slovensku - bydlení Cikánů: na 1 byt připadlo 6,8 osob proti 7,1 v předešlém roce. Podíl hygienicky nevyhovujících bytů vzrostl z 39 % na 40 %. Bylo vykoupeno 768 chatrčí (v roce 1967 jich bylo vykoupeno 1 931), Cikánům bylo přiděleno 1 453 bytů (před rokem 2 473). Cikáni-Romové žili v 3 152 obcích (29,7 % ze všech obcí). V Česku žili Cikáni-Romové ve 20,7 % obcí, na Slovensku v 51,5 % všech obcí.

Další soupis podobného typu již nebyl konán, protože se předpokládalo, že příští sčítání - v roce 1970 - zahrne v sobě i zjištění o Cikánech. Tento záměr byl skutečně realizován.

#### Sčítání 1970 a 1980

Sčítání lidu, domů a bytů 1970 mělo ve svém programu zjistit v jeho rámci nové údaje o Cikánech. Stalo se tak samostatným zpracováním dat za obyvatele, kteří byli sčítacími orgány označeni ve sčítacích arších jako Cikáni, cikánští občané (označením sčítaného písmenem "A"). Tak byl vytvořen zvláštní podsoubor, který kromě zahrnutí v úhrnu obyvatelstva byl navíc zpracován ještě samostatně pro účely řízení cikánské politiky.

Výsledky zpracování ukázaly, že proti předešlým letům byl zjištěný soubor Cikánů menší, proti roku 1968 o 6 913 jedinců (ČSR - 806, SSR - 6 107). Sčítání zřejmě nepodchytilo ani všechny ty Cikány, kteří jsou vedeni v evidencích národních výborů. Analýza sčítání 1970 ukázala na úbytek žen ve výši 5 450 osob, kdežto mužů ubylo pouze 1 463. Počet žen klesl pod počet mužů,

takže v cikánské populaci bylo na 1000 mužů pouze 974 žen (v roce 1968 ještě 1010 žen). Děti mladších 15 let bylo 48,7 %, v ČSR 49,6 %, v SSR 48,4 %. Na jednu vdanou ženu připadalo ve věku ukončené reprodukce 45-49 let v celostátním průměru 6,3 živě narozených dětí, v Česku 5,9, na Slovensku 6,4, takže realizovaná plodnost těchto vdaných žen byla na Slovensku o 6,5 % vyšší než v Česku.

Průměrná velikost úplné cikánské rodiny s dětmi do 15 let byla 3,48 členů, v Česku 3,35, na Slovensku 3,53. V roce 1970 bylo v ČSSR 69,6 % cikánských bytů v rodinných domech: v SSR 82,5 %, v ČSR však pouze 39,4 %. Naopak v bytových domech bylo pouze 26,6 % cikánských bytů; přitom v ČSR 58,3 %, ale na Slovensku pouze 13,0 %. Bytů IV. kategorie měli Cikáni-Romové v Česku 63,2 %, ale na Slovensku 88,2 %.

Pro intercenzální období se předpokládalo provést v roce 1972 podobný soupis jaký se prováděl v letech 1966 až 1968. Sčítání lidu 1970 sice přineslo prohloubení mnoha informací, ale neposkytlo podklady pro analýzu ani přirozené měny obyvatelstva (sňatečnost, rozvodovost, porodnost, úmrtnost), ani migrace Romů. Myšlenka soupisu se však neuskutečnila.

Nové informace přineslo až sčítání lidu, domů a bytů 1980. Bylo provedeno touž metodikou jako census 1970, takže poskytlo data téměř 100 % srovnatelná. Proti roku 1970 se počet Cikánů-Romů zvýšil o 31,4 % na 288 440 jedinců, v ČSR došlo ke vzrůstu o 47,0 %, v SSR se počet zvýšil o 25,5 %. Přírůstek v ČSR ve výši 28 308 osob byl analyticky rozložen 18 929 přirozeného a 9 379 migračního přírůstku (33,1 % celkového přírůstku Cikánů-Romů v ČSR 1970-1980). V obyvatelstvu se dále snížil podíl žen, takže na 1000 mužů bylo už jen 967 žen. Procento žen tedy kleslo ze 49,3 % na 49,2 %.

K důležitým změnám - v důsledku mírně klesající porodnosti - došlo ve věkovém složení. Podíl dětí mladších 15 let klesl ze 48,7 % na 43,0 %, v ČSR ze 49,6 % na 42,5 % a v SSR ze 48,4 % na 43,4 %. Intenzita ekonomického zapojení Cikánů vzrostla u mu-



žů z 87,0 % na 87,7 % (počet ekonomicky činných na 100 mužů ve věku 15-59 let), u žen bylo zvýšení výraznější: z 35,1 na 54,9 činných na 100 žen ve věku 15-54 let. Tento posun možno hodnotit velmi kladně. Počet let školního vzdělání romského obyvatelstva činil v roce 1980 u mužů v ČSR 9,02 roku a v SSR 8,80 roku, u žen byl ukazatel 8,58 roku v ČSR a 8,24 roku v SSR.

Realizovaná plodnost se snížila v Česku i na Slovensku. Počet živě narozených dětí připadající na jednu vdanou ženu z nynějšího manželství ve věku 45-49 let klesl za deset let v ČSR z 6,3 dětí na 5,5 dětí, tedy o 6,3 %, v SSR klesl z 6,8 dětí na 6,2 tedy o 8,2 %. Rozdíl v počtu živě narozených dětí připadající na jednu romskou vdanou ženu v ČSR a SSR (z nynějšího manželství) činil v roce 1980 13 % ve prospěch žen na Slovensku. Reprodukční chování romských žen v Česku a na Slovensku se začíná, jak je vidět, vzájemně lišit.

Úplné rodiny s dětmi do 15 let se zmenšily jak v Česku, tak na Slovensku a to ze 3,35 členů na 2,76 členů v ČSR a z 3,53 na 2,94 v SSR. Před deseti lety byly rodiny na Slovensku o 5 % větší než rodiny v Česku, v roce 1980 byly větší o 6 %. V rodinných domech bylo v roce 1980 23,3 % cikánských bytů, podíl bytů v bytových domech se zvýšil na 47,5 %. V Česku bylo v bytových domech 75,4 % cikánských bytů, na Slovenskou pouze 30,8 %. Tyto rozdíly jsou důsledkem různého stupně urbanizace Romů v Česku a na Slovensku.

Nedopočet Cikánů při sčítání 1980 vyplývá alespoň v hrubých rysech z tohoto srovnání: v evidencích národních výborů bylo v době sčítání vedeno 306 200 Cikánů, sečteno bylo 288 400 Cikánů. V ČSR bylo v evidenci 107 200 Cikánů, sečteno bylo 88 600 Cikánů. V SSR bylo v evidenci 199 000 Cikánů, sečteno bylo 199 800 Cikánů. Jak v evidenci, tak při sčítání chyběli především Cikáni-Romové natolik integrovaní resp. asimilovaní, že je ani národní výbory ani orgány sčítání nepovažovaly za Cikány ve smyslu příslušných pokynů k evidenci a ke sčítání lidu,

i když snaha organizátorů sčítání lidu byla podchytit i integrované jedince a rodiny cikánského původu. I když jde o několik tisíc jedinců, nesnižuje to význam výsledků sčítání lidu ani v roce 1970, ani v roce 1980.

#### Odhad vývoje počtu Cikánů-Romů do roku 2000 a 2020

Ačkoli soupisy z let 1966 až 1968 i výsledky sčítání 1970 mluvily ve prospěch názorů, že cikánské etnikum neroste, srovnání jeho počtu v roce 1947 a 1970 tento názor vyvrátilo. Také ukazatel natality a přirozené přírůstkivosti v letech 1967 a 1968 svědčily o progresivním růstu romského etnika.

Vyčíslit pravděpodobný vývoj počtu Cikánů-Romů jsme se pokusili několikrát již v sedmdesátých letech, resp. na jejich přelomu. Prvé odhady jsme publikovali v č. 1 Demografie v roce 1971. Nebylo přitom možno využít ještě ani výsledků sčítání 1970, ale pouze soupisů z let 1966-1968. Nebylo možno použít klasické projekční metody komponentů (tj. ukazatelů plodnosti a úmrtnosti podle věku), ale prostě extrapoláční metody s měnícími se ukazateli míry ročního přírůstku. Byly vypočteny dvě varianty vývoje počtu Cikánů-Romů, a to bez asimilace a s asimilací, v obou případech bez migrace. Srovnání odhadu počtu Romů bez migrace a bez asimilace pro konec roku 1980 a sčítání lidu 1980 ukazuje, že pro rok 1980 došlo při odhadu k převýšení počtu za ČSSR o 8 717 jedinců (3,0 %). Asimilace ev. integrace byla v odhadu naopak přeceněna; proti sčítání činil rozdíl - 25 588 osob.

Další odhady byly připravovány v souvislosti s připravovanou a neuskutečněnou I. konferencí ČSAV o Romech v Československu v roce 1972, a vypočteny v roce 1973. Ani zde nebylo možno použít metody komponent založených na empirické znalosti reprodukce romského etnika, nýbrž bylo nutno je odhadnout (výsledky sčítání 1970 nebyly ještě zpracovány). Projekce vycházela z od-

hadovaného počtu 300 000 Romů ke konci roku 1970, v tom 147 000 mužů a 153 000 žen. Byla provedena rekonstrukce věkového složení romské populace a variantně odhadnuty věkově-specifické míry plodnosti žen a věkově-specifické míry úmrtnosti pro období 1970 až 2020. Oba ukazatele byly vypracovány vždy ve třech variantách a to s aplikací na celé padesátileté období. Pro výpočet bylo vybráno z kombinovaných ukazatelů celkem 6 variant, umožňujících úvahu, jak by se mohl vyvíjet počet a věkové složení Romů v letech 1970 až 2020 za různě se vyvíjejících ukazatelů reprodukce. Data byla vypočítána pouze za ČSSR a to v pětiletých časových odstupech na počítači CDC 3300. Výsledky zpracování jsou ve výběru v tabulce 4. Při porovnávání počtu Romů v roce 1980 podle projekcí a podle sčítání 1980 musíme vycházet z toho, že pro odhady bylo použito pro rok 1970 výchozího počtu 300 000 Romů, na něž jsme odhadli skutečný jejich počet. Jak vidíme, počet k roku 2000 se pohybuje od 450 000 do 672 000 jedinců podle toho, z jaké fertility a mortality se vycházelo. Podrobnější uvedení metodiky výpočtu není na tomto místě možné.

V roce 1973 jsme však provedli ještě druhou projekci. Stalo se tak v návaznosti na požadavek OSN vypracovat pro Světový rok populace (1974) nové variantní projekce za všechny státy světa s časovým horizontem roku 2000. Tyto projekce za úhrn obyvatelstva ČSSR vypracoval v roce 1973 Federální statistický úřad. Uvedeného podnětu jsme využili pro zkušební výpočet projekcí za romské obyvatelstvo v ČSSR a časový horizont jsme prodloužili do roku 2020. Výpočty byly provedeny na základě extrapolace různě velikých přírůstků obyvatelstva mezi jednotlivými kalendářními roky ve třech variantách: I. nízká varianta vycházela z přírůstku 25,0 promile v roce 1970 a snižovala se ročně o 0,5 promile, takže v roce 2020 byla míra nulová (zero-growth). II. varianta - tzv. střední předpokládala zachování každoročního přírůstku 25,0 promile v celém projektovém období padesáti let. III. varianta - tzv. vysoká předpokládala růst

míry přírůstkivosti od 25,0 promile ročně o 0,2 promile (do roku 1995) a později (1996-2020) o 0,1 promile ročně; v roce 2020 byla míra 32,5 promile čili stejná jako u autochtonního obyvatelstva v zemích západní Afriky v sedmdesátých letech (32,1 promile).

Výsledky třívariantní projekce vycházející z 300 000 jedinců v roce 1970 jsou v tabulce 5. V roce 1980 by počet Romů - ve srovnání s rokem 1970 - byl podle jednotlivých variant vyšší o 24,6 %, 28,0 % a 29,4 %. Skutečný vývoj podle sčítání lidu 1970 a 1980 ukázal vzrůst počtu Romů v ČSSR o 31,4 % (porovnání skutečných výsledků sčítání).

Praktická potřeba znát intercenzální počty cikánského obyvatelstva vedla v roce 1979 k výpočtu resp. odhadu počtu Cikánů-Romů v letech 1971 až 1980. Vyšli jsme se sčítání 1970, tj. z počtu 220 000 Cikánů-Romů, v tom 60 400 v ČSR a 159 600 v SSR, a aplikovali jsme mírně se snižující přirozenou přírůstkivost v ČSR i v SSR a mírně klesající migrační saldo českých zemí ze Slovenska. Ke konci roku 1980 byla získána odhadovaná data, která srovnána se sčítáním 1980 ukazují tyto rozdíly:

	ČSSR	ČSR	SSR
odhad	284 300	87 100	197 200
sčítání	288 440	88 587	199 853
rozdíl	- 4 140	- 1 487	- 2 653
tj. v % sčítání lidu	- 1,4	- 1,7	- 1,3

Domníváme se, že odchylka odhadu od skutečnosti vzniklá během deseti let ve výši 1,3 až 1,7 % není příliš velkou chybou odhadu. Projekce úhrnného počtu obyvatelstva našich zemí vykazují za stejně dlouhá období odchylky obvykle značně vyšší. Relativní přesnost např. právě posledních odhadů počtu Romů byla způsobena zatím poměrně pravidelným vývojem romského etnika v našich zemích. To umožňuje alespoň pro nejbližší příští roky takové prognózy vývoje počtu Cikánů-Romů v našich zemích nadále provádět.



Tab. 1 Počet Cikánů-Romů podle sčítání 1947 - 1980

Datum	ČSSR	ČSR	SSR	Ze 1000 obyvatelů		
				ČSSR	ČSR	SSR
VIII.-XII.1947	101 190	16 752	84 438	0,83	0,19	2,47
31.XII.1966	221 525	56 519	165 006	1,55	0,57	3,72
31.XII.1967	223 993	59 467	164 526	1,56	0,60	3,68
31.XII.1968	226 467	61 085	165 382	1,57	0,62	3,67
1.XII.1970	219 554	60 279	159 275	1,53	0,61	3,51
1.XI. 1980	288 440	88 587	199 853	1,89	0,86	4,00

Framen: Demografická příručka (1981). Praha, 1982, a sčítání lidí, domů a bytů 1980.

Tab. 2 Odhad počtu Cikánů-Romů podle projekce (1970)  
(Bez migrace a bez asimilace)

Datum 31.XII.	ČSSR	ČSR	SSR	Za 100 obyvatelů		
				ČSSR	ČSR	SSR
1970	237 785	64 115	173 670	1,64	0,65	3,80
1975	266 911	71 835	195 076	1,78	0,71	4,03
1980	297 157	79 465	217 692	1,93	0,77	4,27
1985	327 983	87 092	240 891	2,09	0,84	4,52
1990	356 178	94 286	261 892	.	.	.
1995	383 704	101 573	282 131	.	.	.
2000	407 249	107 806	299 443	.	.	.

Framen: SRB, V. - VOMÁČKOVÁ, O.: Odhad vývoje počtu Romů v ČSSR v letech 1970-2000. Demografie, 13, 1971, č. 1, 81-85.

Tab. 3 Odhad počtu Cikánů-Romů podle projekce (1970)  
(Bez migrace, ale s asimilací)

Datum	ČSSR	ČSR	SSR	Ze 100 obyvatelů		
				ČSSR	ČSR	SSR
1970	232 724	63 148	169 576	1,60	0,64	3,71
1975	247 892	68 108	179 784	1,66	0,69	3,72
1980	262 852	72 882	189 970	1,71	0,71	3,73
1985	277 728	77 454	200 274	1,77	0,75	3,76
1990	290 511	81 662	208 849	.	.	.
1995	302 637	85 828	216 809	.	.	.
2000	312 659	89 313	223 366	.	.	.

Framen: viz u tab. 2.

Tab. 4 Odhad počtu Cikánů-Romů do roku 2000 a 2020 v ČSSR  
podle projekce (1973 - I)

Varianta	Počet Cikánů-Romů ke konci roku		
	1980	2000	2020
1.	369 659	640 958	1 067 112
2.	374 789	662 341	1 127 740
3.	376 873	671 869	1 155 962
4.	346 549	527 930	738 177
5.	329 652	449 565	535 914
6.	346 549	510 282	640 927

Framen: SRB, V.: rukopisné tabulky; data pouze za ČSSR.

Tab. 5 Odhad počtu Cikánů-Romů do roku 2000 a 2020 v ČSSR  
podle projekce (1973 - II)

Varianta	Počet Cikánů-Romů ke konci roku		
	1980	2000	2020
I.	373 842	500 995	550 755
II.	384 028	629 277	1 031 144
III.	388 165	687 908	1 280 567

Framen: SRB, V.: rukopisné tabulky; data pouze za ČSSR

## Statistické prameny

- 1947 Výkaz o počtu Cikánů, sepsaných v době od 18.-23. srpna 1947 v zemi České a Moravskoslezské. Praha, 1949. Kriminální ústředna. Č. 820/49/-skup.B.
- Výkaz o počte Cigánov spisovaných od 1. septembra 1947 do 31. decembra 1947 na Slovensku. Bratislava, 1948. Zemská kriminálna úradovna. Č 15/1948 - "c".
- 1966 Přehled o počtu cikánského obyvatelstva na území ČSSR. Tabulka I/1. Praha, 1967. Vládní výbor pro otázky cikánského obyvatelstva. Materiál "Plán celostátního harmonogramu likvidace cikánských osad, čtvrtí a ulic ve smyslu vládního usnesení č. 502/65 pro léta 1966 až 1970 včetně materiálního a finančního zabezpečení". Pro poradu Výboru 24. ledna 1967 v budově ministerstva vnitra v Praze 7.
- 1967 Cikánské obyvatelstvo k 31.XII.1967. Praha, 1968. Státní statistický úřad, Čs. statistika, skup. B, č. 21, řada Dem, poř. č. 1.
- 1968 Cikánské obyvatelstvo k 31.XII.1968. Praha, 1969. Federální statistický úřad, Čs. statistika, skup. B, č. 25.
- 1970 Sčítání lidu, domů a bytů k 1.12. 1970. Obyvatelstvo cikánského původu. Samostatné svazky za ČSSR, ČR a SSR. Vydaly společně Federální statistický úřad, Český statistický úřad a Slovenský statistický úřad.
- 1980 Sčítání lidu, domů a bytů 1.11. 1980. Cikánští občané. Obyvatelstvo, byty a domácnosti. Samostatné svazky za ČSSR, ČR a SSR. Vydaly společně pod čj. 1560 Federální statistický úřad, Český statistický úřad a Slovenský statistický úřad.

## Literatura

- Jureček, Z.: Soupis cikánů v Českých zemích r. 1947. Statistický zpravodaj, 11, 1948, č. 1, s. 6-7.
- Jureček, Z.: Soupis cikánů v Československu v roce 1947. Statistický zpravodaj, 11, 1948, č. 10, s. 347.
- Srb, V. - Ziegenfuss, V.: Cikánské obyvatelstvo v ČSSR. Demografie, 9, 1967, č. 3, s. 276-279. Výsledky soupisu 1966.
- Cikánské obyvatelstvo v roce 1967. Zprávy a rozborů SSÚ, 1968, č. 16, řada Dem č. 2.
- Srb, V. - Pražáková, I.: Cikánské obyvatelstvo v roce 1967. Demografie, 10, 1968, č. 3, s. 264-272.
- Cikánské obyvatelstvo v roce 1968. Zprávy a rozborů FSÚ, 1969, č. 11, řada Dem č. 2.
- Srb, V. - Vomáčková, O.: Cikáni v Československu v roce 1968. Demografie, 11, 1969, č. 3, s. 221-230.
- Srb, V.: Cikánské obyvatelstvo v Československu. Sociologický časopis, 5, 1969, č. 4, s. 453-454. Výsledky soupisu 1968.
- Romské obyvatelstvo podle sčítání lidu, domů a bytů 1.XII. 1970. Zprávy a rozborů FSÚ, 1971, č. 23.
- Výsledky šetření o obyvatelstvu cikánského původu v rámci sčítání lidu, domů a bytů 1970. Zprávy a rozborů FSÚ, 1971, č. 11.
- Předběžné výsledky ze sčítání lidu, domov a bytov k 1.12.1970 za cigánské obyvatelstvo (SSR, kraje, okresy). Bratislava, 1971, SSÚ.
- Srb, V. - Vomáčková, O.: Romové podle sčítání lidu 1970. Demografie, 13, 1971, č. 4, s. 374-376.
- Srb, V. - Vomáčková, O.: Odhad vývoje Romů v ČSSR v letech 1970-2000. Demografie, 13, 1971, č. 1, s. 81-85.
- Srb, V. - Job, J.: Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky romského obyvatelstva v ČSSR 1970. Demografie, 16, 1974, č. 2, s. 172-183.
- Sekera, V.: Sídlní poměry Československých Romů. Demografie, 17, 1975, č. 4, s. 314-321.
- Srb, V.: Kolik je Cikánů-Romů v Československu? Demografie, 21, 1979, s. 321-324.
- Srb, V.: Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky cikánského obyvatelstva v ČSSR 1980. Demografie, 26, 1984, č. 2, s. 161-172.
- Kučera, M.: Domácnosti a bydlení cikánského obyvatelstva. Demografie, 26, 1984, č. 2, s. 172-178.



Cikánské obyvatelstvo a jeho bydlení podle údajů sčítání lidu, domů a bytů 1980. Praha, 1983, Zprávy a rozborů PSÚ, č. 12, řada: Ostatní-sčítání lidu, č. 3.

Cikánské obyvatelstvo podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1980. Praha, 1984, Zprávy a rozborů ČSÚ, č. 3, řada 08-sčítání, č. 1.

Cigánské obyvatelstvo SSR (1980). Bratislava, 1984, Správy a rozborů SŠU, č. 38, řada: Sč. lidu, č. 2.

Srb, V.: Demografický profil československých Romů. Český lid, 72, 1985, č. 3, s. 139-148.

Srb, V.: Koncentrace a urbanizace Cikánů v Československu. Český lid, 73, 1986, č. 2, s. 86-92.

#### Resumé

В. Срб, Переписи цыган-ромов в Чехословакии в 1947-1980 гг. и оценка их численности до 2000 или 2020 гг.

Численность цыганского населения в Чехословакии была исследована с целью познания демографических, социальных и культурных характеристик с помощью особых переписей в 1947, 1966, 1967, 1968 гг. и при переписях населения в 1970 и 1980 гг. На основе переписей было установлено, что в течение истекшего тридцатилетия популяция цыган в Чехословакии выросла почти три раза и в 1980 г. ее доля составляла 1,9 % общей численности населения. Однако реализуемая плодовитость стала постепенно понижаться, одновременно увеличилась в незначительной степени интенсивность экономической активности цыган. Исходя из доступных данных, было проведено вычисление численности ромов до 2020 года.

V. Srb, Registers and Censuses of Gypsies-Romanies in Czechoslovakia in the Years 1947-1980 and the Estimation of Their Number up to the Year 2000 or 2020

The number of members of the ethnic group of gypsies in Czechoslovakia was found for the purpose of obtaining the information about its demographic, social and cultural characteristic features by means of special registers in the years 1947, 1966, 1967, 1968 and at population censuses in the years 1970 and 1980. The registers proved that in the course of those thirty years the population of gypsies had increased almost three times and in the year 1980 it had represented 1,9 % of the total number of inhabitants. However, the fertility started decreasing gradually and at the same time we can see a slight increasing of the intensity of the economic engagement of gypsies. The available data became a source for the calculation of the prognosis of the number of Romanies up to the year 2020.

Milan K u č e r a

POVÁLEČNÁ SČÍTÁNÍ LIDU, DOMŮ A BYTŮ V ČESKOSLOVENSKU  
(1946/47 - 1950 - 1961 - 1970 - 1980)

Statistika zachycuje různé jevy, procesy a skutečnosti, které se staly v blízké nebo vzdálenější minulosti. Již momentem publikace dat jde tedy svým způsobem o "historii". Nepublikované údaje se časem rychle ztrácejí, vydaných publikací také ubývá, poznatky z různých šetření se postupně zapomínají, zvláště pokud nebyly zveřejněny. Každá generace statistiků odcházejících z aktivity odnáší s sebou do nenávratna informace, chybějící později k vysvětlení nebo pochopení důležitých skutečností o přípravě a průběhu rozsáhlých statistických akcí, zpracování a vyhodnocení jejich výsledků. Platí to především pro sčítání lidu, která u nás probíhají v desetileté periodicitě provázené výraznou obměnou pracovníků. Tím důležitější je pak podrobná dokumentace sčítání a její zveřejnění nebo alespoň uložení v materiálech sčítání.

Předválečná československá sčítání lidu (1921, 1930) byla na svou dobu a použitelnou techniku zpracování dat z hlediska rozsahu a obsahu výsledků obdivuhodná. Stejně ocenění zasluží publikování podrobné metodiky a analýz hlavních výsledků. Na tuto dobrou tradici se v posledních sčítáních lidu stále více



zapomíná. Dostatečné dokumentaci všech fází sčítání se nevěnuje potřebná pozornost, a pokud byla shromážděna a sepsána, nebyla publikována.

Tento příspěvek je pokusem o písemné zachycení podmínek a hlavních okolností přípravy a průběhu sčítání lidu a zpracování jejich výsledků v poválečném období. Poděkování za mnohé informace patří oběma představitelům vysoké úrovně všech našich poválečných sčítání (Dr. Zdeněk Jureček a ing. Ota Ullmann) a také Dr. Vladimíru Srbovi z oblasti vydávání statistických lexikonů s daty sčítání.<sup>1)</sup>

Rozsah příspěvku znemožňuje podat vyčerpávající informace o poválečných sčítáních obyvatelstva. Většina číselných výsledků byla publikována, některé rukopisné číselné materiály, které se nepodařilo vydat, se staly v průběhu let nedostupnými (ztratily se při postupném vypůjčování nebo zůstaly někdy nekompletní uloženy na různých místech. Charakteristiku poválečných sčítání lidu proto záměrně soustřeďuji na hodnocení

- cíle a zaměření sčítání (na které okruhy otázek byl položen důraz)
- nových metodických i zpracovatelských přístupů
- způsobu zpracování (technicky i obsahově)
- publikace výsledků (hlavní prameny dat) i metodiky a organizace
- významu a přínosu sčítání z dnešních hledisek.

Při hodnocení je ovšem vždy nutné přihlížet k podmínkám, které existovaly v době přípravy a průběhu sčítání i zpracování a publikace jeho výsledků.

1) JUDr. Zdeněk Jureček pracoval v různých vedoucích funkcích útvarů sčítání lidu statistického úřadu v letech 1947-1976, ing. Ota Ullmann v letech 1947-1982, JUDr. Vladimír Srb v útvarech statistiky obyvatelstva v letech 1946-1982. Soupisy obyvatelstva v Českých zemích v roce 1947 organizoval a zpracování řídil společně s RNDr. Jaromírem Korčákem (naroz. 1895, v SÚS v letech 1923-1946) JUDr. Václav Sekera (1898-1982), který se zúčastnil též přípravy sčítání 1950.

## 1. Soupisy obyvatelstva v letech 1946 a 1947

Provedení soupisů obyvatelstva si vymutily především velké poválečné změny obyvatelstva na území republiky; proto nebylo možné čekat až na výsledky uvažovaného sčítání lidu v roce 1950. Nešlo o sčítání v pravém slova smyslu: oba soupisy byly provedeny k jinému termínu (dříve na Slovensku ke 4. říjnu 1946, později v Českých zemích k 22. květnu 1947), obsahově i organizačně na sobě nezávisle a bez potřebné koordinace. Na Slovensku se sčítalo pouze přítomné civilní obyvatelstvo, v Českých zemích veškeré přítomné obyvatelstvo.

Oba soupisy byly zaměřeny účelově - na Slovensku bylo jeho cílem získat data o pracovním trhu a současně také zpřesnit evidenci zásobovaného obyvatelstva. V Českých zemích bylo hlavním cílem soupisu získat podklady pro přípravu národního důchodového pojištění. Hlavní důraz byl v obou soupisech položen na zjištění hlavního osobního povolání, na postavení v povolání a na objektivní povolání (závod, ústav, odvětví). Formulace otázek a použité klasifikace obou soupisů nebyly stejné. Jako samostatné šetření byl proveden před tím soupis domů a bytů k 31. lednu 1946 (na Slovensku nikoli).

Metodika obou soupisů byla publikována jednak v Čs. statistice - svazek 184, řada VI. (Sčítání lidu, sešit 15) pod názvem Soupisy obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947 (vydal Státní úřad statistický v roce 1951), jednak v článku Dr. V. Sekery (Soupis obyvatelstva 1947 - Statistický obzor 1948/1). V uvedeném svazku byly uveřejněny hlavní výsledky obou soupisů, přetříděné na územní členění k 1. 2. 1949 (krajské zřízení), vzory soupisových archů a použité klasifikace. Dále svazek obsahuje i seznam nepublikovaných tabulek, které zůstaly pouze v rukopisných tabulkách, a seznam analýz publikovaných v letech 1948 a 1949.

Cíl obou soupisů obyvatelstva byl plněn - hlavně pro plánovací účely byly získány důležité podklady o zdrojích a zapo-

jení pracovních sil v podrobném odvětvovém třídění a územním členění podle okresů, základní údaje o sociálních skupinách a odvětví činných osob i podle obcí. Nemožnost přepočítat okresní údaje na pozdější územní organizaci vedla k určitému znehodnocení údajů (to ovšem platí obecně i pro následující naše sčítání lidu).

V obou soupisech se neobjevily vzhledem k nutně rychlé přípravě žádné nové metodické nebo zpracovatelské přístupy. Naopak nebylo možné z mnoha důvodů uplatnit klasické postupy přípravy sčítání (např. nebyly sestaveny seznamy domů), počet znaků byl záměrně omezen na minimum (pro rok 1950 se počítalo s "normálním" sčítáním). Rovněž rozsah zpracování byl omezen v souladu s cílem soupisů.

Údaje obou soupisů byly publikovány ve značném rozsahu - nejdříve ve Zprávách SÚS resp. v publikaci Povolanie obyvateľstva na Slovensku (Bratislava 1947), později v roce 1951 v citovaném svazku Čs. statistiky.

Z dnešního hlediska je na českém soupisu nutně ocenit tehdejší snahu po určité komplexnosti dat (domy a byty 1946, data o soukromých a ústavních domácnostech). Za obě části republiky byly získány údaje o počtech obcí a jejich velikostní struktuře, o složení obyvatelstva podle věku a rodinného stavu a poměrně podrobné údaje o sociálně ekonomické struktuře obyvatelstva.

Údaje o domech a bytech za České země byly publikovány podrobněji pouze v cyklostylové řadě Populační statistika, ročník 1946 a 1947. Již tehdy byly považovány za méně věrohodné (viz článek Dr. V. Sekery) a nebyly proto samostatně analyticky hodnoceny. V pozdějších letech byly tyto údaje uváděny spíše jen k ilustraci tehdejší situace; cenná jsou však data o ztrátách a poškození domů a bytů válečnými událostmi.

Většina údajů tehdejších soupisů ztratila do dnešní doby na významu. Pouze dva soubory dat si uchovaly trvalou platnost. Především je to ve svazku Čs. statistiky tab. 27 Obyvatelstvo

přítomné v pohraničí Českých zemí podle charakteristických věkových skupin a místa pobytu 1. května 1945, a dále tab. 28 Obyvatelstvo starší 2 let, přistěhovalé z vnitrozemí Českých zemí do pohraničí, podle správních okresů pobytu 1. května 1945. Data obou těchto tabulek jsou jedinými zdroji informací o první fázi dosídlování pohraničí Českých zemí, a to jak z jiných okresů, tak ze Slovenska; specificky cenné jsou také údaje o místě pobytu 1. 5. 1945 v Německu nebo Rakousku, v ostatní cizině a v zahraniční armádě. Třídění okres (nebo část ležící v pohraničí) v kombinaci s okresem přítomnosti osoby 1. 5. 1945 dalo podrobné údaje o směrech této první fáze dosídlování a naopak určitého vysídlení vnitrozemských okresů.

Druhým souborem trvale důležitých dat jsou údaje o počtech přítomného obyvatelstva podle tehdejších obcí, publikované v lexikonech obcí. Nejdříve byl vydán Seznam obcí na Slovensku podle administrativního stavu k 1. júlú 1947 s daty soupisu cizilního obyvatelstva ke dni 4. října (vydal SÚS 1947), v roce 1948 pak Seznam obcí v zemi Českých podle stavu k počátku roku 1948 resp. Seznam obcí v zemi Moravskoslezské podle stavu z počátku roku 1948 (administrativní stav k 1. lednu 1948 - obě publikace vydal opět SÚS). V roce 1949 vyšly tyto lexikony znovu v územním uspořádání obcí podle krajského zřízení ke dni 1. února 1949 (v Českých zemích s daty soupisu z 22. 5. 1947, na Slovensku počet zásobovaných osob k 30. 6. 1948). Údaje za osady v Českých zemích zůstaly pouze v rukopisech třídících tabulek.

Výsledky obou soupisů obyvatelstva odstranily značnou měrou poválečný nedostatek údajů. Staly se základem prvních věkových bilancí obyvatelstva, přehledem nového rozmístění obyvatelstva zvláště v pohraničí, a vytvořily podmínky i pro větší využití dat o pohybu obyvatelstva. Současně se získaly některé zkušenosti pro přípravu normálního sčítání lidu připravovaného na rok 1950.



## 2. Sčítání lidu a soupis domů a bytů 1. března 1950

Sčítání 1950 bylo třetím sčítáním konaným v Československu a prvním poválečným. Bylo také prvním, které k údajům o populaci přiřadilo údaje o domech a bytech, i když nakonec nedošlo k úzkému propojení obojích dat. Navíc byly se sčítáním spojeny také soupisy zemědělských, průmyslových a živnostenských závodů, takže se právem mluvilo o "národním sčítání 1950". Sčítání i připojené soupisy byly provedeny jednotným způsobem na území celé republiky.

Původně se mělo sčítání konat 1. prosince 1950, tedy obdobně jako v roce 1930 v období minimálního pohybu obyvatelstva. Ale převládl názor o účelnosti spojení sčítání s dalšími soupisy, a protože soupis ploch zemědělských kultur probíhal vždy na jaře, "musel" se termín sčítání přispůsobit.

Hlavním cílem sčítání bylo získat co nejpřesnější údaje o obyvatelstvu, o jeho novém rozmístění a sociálním rozvrstvení, a zachytit všechny dějinné změny vysídlení, přesídlení a reemigrace, k nimž došlo u nás po roce 1945. Druhým neméně důležitým úkolem bylo založit běžné bilance obyvatelstva, věkové i územní, jako podklad pro statistiku pohybu obyvatelstva (od roku 1950 již také statistiku stěhování). Sčítání domů a bytů mělo poskytnout první poválečné celostátní údaje o rozsahu a struktuře domovního a bytového fondu a o jeho využití po velkých změnách ve struktuře osídlení.

Národní sčítání mělo právní základ v zákoně o sčítání lidu č. 47/1927 Sb. Konkrétně bylo provedeno na podkladě usnesení vlády z 22. června 1948 a usnesení Ústřední plánovací komise, podle nichž ministerstvo vnitra vypracovalo a vláda pak schválila osnovu vládního nařízení z 18. října 1949 č. 224 Sb., o sčítání lidu v roce 1950 a soupisech s ním spojených.

Sčítání 1950 bylo připravováno dlouhodobě (již od roku 1947) v metodické a organizační návaznosti na poslední předválečné sčítání z roku 1930. Národní výbory provedly před sčítá-

táním revizí popisných čísel, připravily výkazy domovních čísel a seznamy míst a vymezily sčítací obvody. Vlastní sčítání provedli vyškolení sčítací komisaři a revizoři podle podrobných instrukcí. Sčítání se provádělo zásadně metodou sebesčítání, při níž sčítané osoby samy vyplňovaly příslušné tiskopisy (jen výjimečně je vyplnili v obcích určených ONV sčítací komisaři). Klasická příprava i průběh sčítání vytvořily předpoklady pro získání mnohem spolehlivějších výsledků než při obou předcházejících soupisech.

Sčítáním 1950 byla u nás obnovena tradice, v jejímž duchu probíhala i všechna další sčítání obyvatelstva (odpovědnost národních výborů za provedení sčítání, činnost sčítacích komisařů a revizorů, sebesčítání). Za podstatnou změnu od sčítání 1930 bylo možno považovat pouze novou definici národnosti, podle níž se národností rozuměla příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný vnitřně spjat a k němuž se hlásí.

Sčítání 1950 bylo prvním československým sčítáním, které bylo ve snaze poskytnout co nejdříve plánovacím orgánům potřebná operativní data zpracováno také na podkladě náhodného výběru 4 % sčítacích archů (tyto údaje byly publikovány pouze v cyklostylovaných sešitech). Některé údaje tzv. zemského třídění (tj. za České země, Slovensko a celou republiku) nebyly pak z kapacitních důvodů vytříděny za celý soubor, nýbrž jen výběrově, a tak byly také jako definitivní publikovány.

Výsledky sčítání lidu 1950 byly předkládány různým způsobem jako nevařejné. Tiskem vyšly dodatečně až v letech 1957-1958 ve čtyřech svazcích v řadě Československá statistika řada A svazek 3 a 6 resp. Nová řada skupina A svazek 26 a 27, pod názvem Sčítání lidu a soupis domů a bytů v republice Československé ke dni 1. března 1950. (Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupisu domů a bytů za kraje, okresy a města; díl II. Věkové složení a povolání obyvatelstva; díl III. Plodnost žen; díl IV. Hospodářský lexikon obcí). Uvedený I. díl obsahuje

v úvodní části informace o zpracování výsledků a třídicím plánu, text vládního nařízení o sčítání, vzory tiskopisů včetně návodu k vyplnění sčítacího archu, klasifikaci hospodářských odvětví a klasifikaci osobních povolání. Díl IV. přinesl údaje o počtech obyvatelů a výdělečně činných osob ve třech odvětvích a v úhrnu podle obcí.

Jednotlivé svazky byly vydány v nákladech pouze 200 výtisků jako neveřejné (pro veřejnost byla data sčítání 1950 uvolněna až v roce 1962), takže jsou ve vědeckých knihovnách jen výjimečně. Výsledky sčítání byly samozřejmě publikovány bezprostředně po zpracování - rovněž jako neveřejné - v různých cyklostylovaných materiálech pro ústřední orgány a národní výbory, takže se zachovaly jen v archívech (sem patří také tištěná analytická publikace Základní údaje o obyvatelstvu v Československu, vydaná v roce 1953 v nákladu pouhých 50 výtisků).

Sčítání 1950 bylo připraveno za část obyvatelstva komplexně a tak bylo i zpracováno, tehdy ovšem ještě na bázi přítomného obyvatelstva. Poměrně stručně byly vytrženy údaje o deklaratorních domácnostech - pouze podle počtu členů a počtu dětí do 15 let. Cennými jsou do dnes v I. dílu zvláště údaje v tab. 16 Reemigranti podle pohlaví, státu a roku přistěhování a počtu bydlících osob a dětí do 15 let v domácnostech (obojí publikováno jen za Československo; za reemigranty se považovali ti Češi a Slováci dříve uselí trvale v cizině, kteří se vrátili po osvobození na území Československa).

Soupis domů a bytů proběhl v roce 1950 v Československé republice poprvé v plném rozsahu ve všech obcích (v roce 1921 byl proveden soupis bytů jen v městských aglomeracích nad 20. tis. a v roce 1930 nad 10 tis. obyvatelů - o domech byl tehdy zjišťován jen celkový počet). Na rozdíl od sčítání lidu nebyly výsledky soupisu domů 1950 zpracovány tak podrobně. Vytrženy a publikovány byly (v I. svazku) data o domech a bytech v krajských městech a dále pouze údaje o domech ve všech obcích. Výsledky byly zveřejněny pouze do úrovně krajů a okresů

(vždy celkem, z toho městské a lázeňské obce); další zpracování se nerealizovalo pro nedostatek času na zpracování i finančních prostředků (také v důsledku zvýšených nákladů na zpracování výběrových dat, s nimiž se původně nepočítalo).

Přitom celý sčítací operát za domy a byty byl již převeden na děrné štítky a připraven tak ke zpracování. Místo podrobného třídění za obce, okresy, kraje a republiku byly získány hlavní výsledky pouze zpracováním na tabelátorech (sumarizace).

Zpracování soupisu domů a bytů 1950 zůstalo tedy určitým torsem. Např. údaje o struktuře bytů podle vybavení a o průměrné úrovni bydlení se týkají pouze bytů v tehdejších krajských městech, nikoli v celé republice. Některé důsledky nedostatečného zpracování se negativně projeví v dalších letech v nesprávných subjektivních představách o reálné situaci v celé sféře bydlení včetně rozsahu nekrýté potřeby bytů.

Nedostatek podrobných dat ze sčítání 1950 za domy a byty vedl k tlaku na získání nových údajů, a proto požadoval tehdejší Státní úřad plánovací provést další sčítání již v roce 1958. Teprve těsně před schválením usnesení vlády ke sčítání v únoru 1957 bylo rozhodnuto sčítání provést až v "normálním" termínu 1. prosince 1960 (ten byl pak přesunut až na 1. března 1961).

Data sčítání 1950 obsahoval také v roce 1955 vydaný Statistický lexikon obcí republiky Československé (vydaly společně Státní úřad statistický a ministerstvo vnitra podle správního rozdělení 1. ledna 1955), v němž byly za jednotlivé obce a osady uvedeny kromě místopisných údajů (dodávací poštovní úřad, osobní a nákladová železniční stanice a matriční obvod) také plocha v hektarech, počet domů a počet přítomných obyvatelů.<sup>2)</sup>

2) Vedle toho vyšel současně tzv. Administrativní lexikon obcí republiky Československé, který se lišil od Statistického lexikonu vynecháním údajů o ploše a počtech domů a obyvatelů. Statistický lexikon byl uvolněn pro veřejnost až v roce 1962.



Velmi cenný je v tomto lexikonu seznam názvů obcí a osad, které zanikly po 5. květnu 1945 přejmenováním, sloučením a zrušením. Byl to až do vydání Retrospektivního lexikonu obcí ČSSR 1850-1970 v roce 1978 jediný "převodník" změn původních německých a maďarských názvů obcí a osad.

Sčítání 1950 přineslo podrobnější údaje o počtu a struktuře obyvatelstva a domů v podrobném územním členění po skončení velkých poválečných přesunů obyvatelstva, a navázalo tak na výsledky předválečných sčítání lidu. Důraz byl položen na údaje o sociálně ekonomické struktuře obyvatelstva v souvislosti s probíhajícími procesem industrializace méně rozvinutých oblastí a začínající kolektivizací zemědělství. Byly získány potřebné údaje pro dlouhodobé plánování rozvoje ekonomiky a společnosti (sčítání proběhlo počátkem první pětiletky).

Kromě celostátního soupisu domů a bytů se neprojevil žádný nový metodický nebo zpracovatelský přístup, ani v technické stránce zpracování. Celé zpracování (kódování, děrování štítků, třídění) probíhalo ústředně v Praze. Mnoho podrobnějších údajů zůstalo v rukopisných tabulkách, vydané publikace obsahovaly jen nejdůležitější údaje.

Nedostatkem sčítání 1950 bylo poměrně malé analytické využití. Z důvodu tehdejšího utajování dat sčítání nemohla být připravena ani celostátní analytická publikace, ani monotematické analýzy. Až později vyšlo několik článků v časopisech Statistika a Demografie. Nejsouborněji byla širší veřejnost seznámena s údaji sčítání 1950 teprve v tištěné publikaci Vývoj společnosti ČSSR v číslech (rozbory výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1961 - vydal SEVT v roce 1965) a ve Statistických ročenkách z let 1957 - 1961.

S odstupem více než třiceti let od sčítání 1950 je nutné velmi pozitivně hodnotit skutečnost poměrně rozsáhlého zpracování, i to, že se byl opožděně podařilo vydat "pramenná díla" (čtyři svazky Československé statistiky) a Statistický lexikon obcí tiskem k širšímu využití. Byla to především osobní záslu-

ba tehdejšího předsedy SÚS Dr. F. Fajfry<sup>3)</sup> i všech tří vpředu uvedených pracovníků úřadu. Publikací dat sčítání a jejich uvolněním vznikly pro demografické studium mnohem lepší podmínky než dříve.

Sčítáním 1950 skončila jedna epocha československých sčítání lidu a soupisů domů a bytů. Ještě v průběhu padesátých let došlo na celém světě k velkému rozvoji demografické statistiky (při Organizaci spojených národů začaly být vydávány Demografické ročenky),<sup>4)</sup> a to se projevilo i ve sčítáních obyvatelstva jako v jednom z hlavních zdrojů dat. Byla přijata řada mezinárodních doporučení pro dobu konání sčítání, jejich přípravu, obsah i zpracování. Před sčítáním lidu 1960 vznikla v Státním úřadu statistickém censová komise vedená předsedou SÚS Dr. F. Fajfrem, jejíž vedoucí členové (Dr. Z. Jureček, ing. O. Ullmann a Dr. V. Srb) připravili novou koncepci sčítání, z níž se vychází dodnes.

### 3. Sčítání lidu, domů a bytů 1. března 1961

Druhé poválečné sčítání bylo připravováno a později zpracováno jako plně integrovaný census populační, bytový a domovní, kdy došlo k propojení dat všech tří censů (domy a byty s počty bydlících osob a domácností, úroveň bydlení souborů osob a domácností).

Integrace censů byla zdůvodněna nejen tím, že převážná část obyvatelstva se počítá v bytech; jestliže sčítání bytů vyžaduje současně zjistit, kdo v nich bydlí, oba dva soupisy je nejlepší provést najednou. Hlavním důvodem bylo získat údaje za kolektivity jednotlivých osob, tj. za domácnosti, a základní určující podmínkou kolektivity je právě bydlení v bytě a teprve

3) JUDr. František Fajfr (1892-1969); předsedou úřadu byl v letech 1945-1961.

4) Demographic Yearbook - Annuaire Démographique. OSN. N.Y. 1948 - dosud.

sekundárně i hospodaření. V této koncepci úzkého propojení cen-  
sů patřilo Československo v té době k předním zemím na světě  
(dnes se to stalo již samozřejmostí).

Populační census byl u nás prvně zpracován na bázi bydlí-  
cího obyvatelstva podle místa (obce, domu, bytu) přihlášení  
osob k trvalému pobytu. Podle nové koncepce byly velmi podrob-  
ně zpracovány údaje o tzv. censových domácnostech. Poprvé by-  
ly také zjišťovány a zpracovány údaje o dojížděcí do zaměstnání.  
Dostatečně podrobně bylo třídění údajů o domech a bytech. Zalo-  
žení této nové koncepce sčítání znamenalo podstatné zvýšení vy-  
užitelnosti všech údajů zvláště v územním detailu i jako základ-  
ny pro výpočty prognóz.

Tehdejší nové pojetí domácností zasluhuje podrobnější vý-  
klad. Dřívější koncepce tzv. deklaratorních domácností se opi-  
rala sice také o bydlení domácností v jednom bytě, ale z hle-  
diska hospodaření a obtížnosti jeho přesného definování byla -  
při tehdejších velmi častém třígeneračním bydlení - velmi nestá-  
bilní a neúnosně subjektivní. Mnoho kolektivit (domácností) by  
vypadalo jinak, kdyby mohly bydlet odděleně ve vlastních bytech  
a tím samozřejmě i samostatně hospodařit. Nucené společné byd-  
lení totiž vedlo často i k nucenému společnému hospodaření a  
tím v případě zjišťování deklaratorních domácností by byly úda-  
je velice zkreslené. V této situaci bylo velmi správné vychá-  
zet při pojetí domácností z definice rodiny, úplné nebo neúpl-  
né, a zkoumat, kdy rodina žije (bydlí a hospodaří) sama ve  
vlastním bytě a kdy žije (bydlí a hospodaří) společně s jinou.  
Posouzení jednotlivců, kteří žijí s "jadernou" rodinou, ale ne-  
patří do ní, se stalo odvozenou druhořadou otázkou (nikoli  
ovšem z hlediska výpočtu potřeby bytů). Tato progresivní kon-  
cepce vymezení censových domácností podle maximálně objektiv-  
ních charakteristik, příbuzenských vztahů osob žijících v jed-  
nom bytě, vznikla později i na mezinárodním poli (doporučení  
pro sčítání 1970 a 1980).

ruvodně se mělo konat sčítání již k 1. prosinci 1960,  
ale bylo posunuto o čtvrt roku vzhledem k tomu, že k 1. čer-  
venci 1960 byla provedena územní reorganizace krajů a okresů,  
takže v té době nemohly národní výbory současně připravovat  
sčítání lidí. Shoda rozhodného okamžiku sčítání 1. března  
1950 a 1961 byla tedy náhodná, i v roce 1950 se mělo konat sčítání  
původně 1. prosince. Právním základem sčítání bylo vládní  
usnesení z 25. května 1960 č. 459 a vládní vyhláška o provede-  
ní sčítání č. 85/1960 Sb.

Sčítání 1961 se již nesoustředilo na zjištění počtu oby-  
vatelstva, jeho rozmístění a strukturu, jako v roce 1950.  
Hlavní informace v těchto směrech poskytovaly již běžně vedené  
bilance pohybu obyvatelstva vycházející z dat sčítání 1950. No-  
vé sčítání mělo vyšší cíle - podat celkový strukturální obraz  
naší společnosti po stránce věkové, sociální, ekonomické, ná-  
rodnostní a vzdělanostní, zachytit pronikavé změny složení oby-  
vatelstva jako výsledek industrializace méně rozvinutých oblas-  
tí i vytvoření sociální skupiny zemědělských družstevníků. Sou-  
časně mělo dát podrobné informace o počtech a struktuře domá-  
cností, rodin a manželství, a ukázat úroveň bydlení, rozsah ne-  
dostatku bytů a podmínek řešení bytového problému. Výsledky by-  
ly zpracovány pro potřeby národních výborů v podrobném územním  
členění až do úrovně obcí a ještě podrobněji za okresy. Přines-  
ly důležité podklady pro hodnocení některých složek životní  
úrovně a staly se podkladem pro rozšířené populační bilance  
(obyvatelstvo obcí podle pohlaví, obyvatelstvo okresů podle  
ročníků narození a pohlaví, za české a slovenské kraje podle  
národnosti, podle pohlaví, ročníků narození a rodinného stavu).

Ve sčítání 1961 se projeví čtyři kvalitativně nové as-  
pekty zjišťování a zvláště zpracování. Předně to bylo převedení  
údajů o dočasně přítomných osobách do obcí jejich trvalého byd-  
liště (zařazení do příslušných sčítacích archů, vzájemné porov-  
nání a zpřesnění zápisů - v celé ČSSR šlo o 1 063 tis. osob).  
Tím se za druhé vytvořily předpoklady pro spolehlivější zachy-



cení skutečné struktury domácností a tedy také pro zpracování dat o nich podle nového pojetí, založeného na rodinných vztazích (včetně odlišení samostatného nebo společného bydlení domácností). Za bydlicí obyvatelstvo bylo dále možné zjistit a zpracovat údaje o dojížděci do zaměstnání ze kraje, okresy a vybraná města (bilančně, pouze za kraje i směrově) ve smyslu rozdílu mezi obcí trvalého bydliště a místa pracoviště. Posledním aspektem bylo podrobné zpracování údajů o domech a bytech, jejich vybavení a velikosti, a to i ve vztahu ke druhu domácnosti a počtu bydlicích osob (úroveň bydlení).

Podrobné zdůvodnění této nové koncepce sčítání bylo uveřejněno v roce 1960 v knize autorů F. Fajfr - Z. Jureček - O. Ullmann: Sčítání lidu, domů a bytů (Podklad pro zkoumání životní úrovně obyvatelstva) - vydal Státní úřad statistický.

Výsledky sčítání 1961 byly publikovány ve čtyřech svazcích edice Československá statistika, Nová řada, skupina A Framenná díla, v roce 1965 pod názvem Sčítání lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961 (díl I. Demografické charakteristiky obyvatelstva; díl II. Sociální, ekonomická a profesionální skladba obyvatelstva; díl III. Domy, byty, domácnosti a rodiny - svazky 35, 36, 37; vždy ve 250 výtiscích). Díl IV. Dojížděka do zaměstnání, věkové složení obyvatelstva za okresy a další doplňující data (svazek 41) byl vydán v roce 1967 ve 200 výtiscích; všechny čtyři svazky byly vytištěny ofsetem. Díl I. obsahoval podrobnou metodiku sčítání, způsob jeho provedení, program, způsob zpracování výsledků, definice pojmů a další důležité informace včetně seznamu článků a statí vztahujících se ke sčítání 1961. Jako vložky byly připojeny Sčítací arch a Domovní list. Dále byl uveden seznam všech dříve vydaných cyklostylovaných Statistických informací s podrobnějšími údaji, které často přesáhly možný obsah uvedených čtyř svazků, a seznam všech tabulek s daty sčítání ve Statistických ročenkách a v Číslech pro každého. Vynikající je zvláště zveřejněná podrobná dokumentace celého sčítání,

takže je zbytečné ji na tomto místě opakovat.

Úspěšným dovršením sčítání 1961 bylo značné analytické využití. V průběhu let 1963-1965 byly vydány tiskem jednotlivé krajské publikace v diferencovaných nákladech 3-4 tis. výtisků s daty a analýzou výsledků sčítání v krajích a okresech. V roce 1965 vyšla celostátní publikace Vývoj společnosti ČSSR v číslech v nákladu 5000 výtisků; textovou část připravilo osm autorů, za ní následovala bohatá tabulková část. K využití výsledků na různých úrovních přispěla skutečnost, že všechny zpracované údaje byly veřejné (jediným důležitým souborem nezveřejněných dat byly počty ekonomicky aktivních osob podle obcí, které se jí nedaly dodatečně vypublikovat).

V roce 1966 byl vydán s daty sčítání převedenými na správní rozdělení k 1. lednu 1965 Statistický lexikon obcí ČSSR 1965 s podrobnějšími údaji za obce než kdykoli dříve (včetně počtů trvale obydlených domů a bytů).

Výsledky sčítání byly zpracovány ve zvláštních podmínkách po sloučení Státního úřadu statistického a jeho oblastních orgánů s ministerstvem státní kontroly, později existujícími jako Ústřední komise lidové kontroly a statistiky, ale v celém plánovaném rozsahu, a v dříve nebyvalém rozsahu byly také různými formami vypublikovány. Zpracování probíhalo centralizovaně jednak v Praze, jednak v Bratislavě na děrnoštítkových strojích ve zvláštních závodech Ústředny mechanizované evidence (poprvé se použilo strojových logických kontrol na tabulátoru Aritma T 320).

Všechny plánované cíle sčítání při nových výrazně metodických a zpracovatelských přístupech byly splněny. Pojetím sčítání 1961 na kvalitativně vyšší úrovni (dnes se dá říci, že ve své době na světové úrovni) byl vytvořen základ pro koncepci dalších sčítání provedených v letech 1970 a 1980 i připravovaného na rok 1990. Bohaté číselné zpracování umožnilo založit také řadu demografických bilančí, připravit výpočty demografických projekcí (obyvatelstva a ekonomicky aktivních osob až do úrovně

okresů, domácností za republiky) a poskytnout bohaté podrobné informace o rozvoji naší společnosti ve struktuře zjišťovaných dat. Výsledky sčítání 1961 se staly východiskem časového srovnání dat sčítání do budoucna - především tím, že byly i za obce zpracovány dost podrobně, což při pozdějších územních změnách umožnilo provádět spolehlivé územní propočty.

Podle mého názoru bylo sčítání 1961 zatím nejlépe připraveným, zpracovaným a dokumentovaným sčítáním na území ČSSR. Zasloužili se o to především Dr. Z. Jureček a ing. G. Ullmann realizací původní koncepce zpracování i publikace dat.

#### 4. Sčítání lidu, domů a bytů k 1. prosinci 1970

Třetí poválečné sčítání se připravovalo v úzké obsahové návaznosti na předchozí, ovšem s některými kvalitativně novými rysy. Pro zlepšení přípravy sčítání byla zřízena při FSÚ Ústřední komise pro sčítání, a dále i krajské, okresní a městské komise ustavené při národních výborech. K obsahové a programové přípravě sčítání přispěl větší počet odborníků z různých orgánů a ústavů. Pro územní zpracování výsledků nezávislé na organizaci národních výborů byly vymezeny základní sídelní jednotky (tzv. lokality ve venkovském a urbanistické obvody v městském osídlení), pro něž se použilo podrobných mapových podkladů. Zpracování se poprvé připravovalo na počítači, ale s možností realizace ještě na děrnoštitkových strojích. Byl prohlouben obsah zjišťování a zpracování, především po územní stránce; většina tabulek měla i relativní údaje. Spolu se sčítáním byl proveden náhodným výběrem 2 % sčítacích archů mikrocensus, a v rozsahu tohoto výběru byly zpracovány i hlavní výsledky sčítání za republiky. Teprve toto sčítání se podařilo provést v navrženém termínu v závěru roku, v době nejmenšího pohybu obyvatelstva.

Sčítání 1970 se připravovalo na podkladě usnesení vlády ČSSR ze 14. dubna 1965 č. 157 a realizovalo se podle usnesení vlády ČSSR ze dne 5. března 1970 č. 41, na které pak navazovala usnesení vlády ČSR z 18. března 1970 č. 54 a usnesení vlády SSR z 8. dubna č. 108. V novém federativním uspořádání ČSSR došlo po vzniku Českého statistického úřadu a Slovenského statistického úřadu k vymezení odpovědnosti za sčítání a k dělbě práce všech tří úřadů při jeho přípravě, provedení a zpracování výsledků. V květnu 1970 vydal předseda FSÚ celostátní vyhlášku o sčítání, kterou byl stanoven předmět sčítání a občanům uložena povinnost sdělit požadované údaje při sčítání a mikrocensu.

Obsahově vycházelo sčítání 1970 z doporučení Stálé komise RVHP pro statistiku (minimální rozsah zpracování), pracovní skupiny Evropské hospodářské komise a Konference evropských statistiků, a samozřejmě ze zkušeností sčítání 1961. Nově byly do sčítání zařazeny znaky rodné číslo, státní příslušnost (občanství ČSR nebo SSR), mateřský jazyk, dále doba, frekvence a vzdálenost dojížděky a používaný dopravní prostředek, chtěné nebo nechtěné společné bydlení cencových domácností, vybavení domácností některými předměty dlouhodobého užívání a nakonec několik podrobnějších údajů o domech a bytech.

Výsledky sčítání byly při vstupu na děrnoštitkových štítech zpracovány v FSÚ na počítači CDC 3300, který byl dodán až v červnu 1970 (přesto se začalo s programovou přípravou již koncem roku 1969). Nakonec se sice nepodařilo zpracovat všechny výsledky do poloviny roku 1973, hlavně s důvodu pozdní programové přípravy, ale byl až na malé výjimky dodržen celý program zpracování. Výsledky byly publikovány v několika okruzích zpracování, a to buď v podobě sestav z počítače nebo xerografických kopií těchto sestav po zmenšení na formát A 4.

Nejdříve byly vydány tiskem předběžné výsledky (sumarizace hlavních dat za republiky, kraje, okresy a města), výsledky zpracování výběru 2 % sčítacích archů a příjmové části mikro-



censu (kromě dat mikrocensu ztratily tyto údaje vydáním definitivních výsledků svůj význam).

Za každou obec byly počítačem vytištěny dvě sestavy s 15 dílčími tabulkami, za každou část obce jedna sestava s osmi dílčími tabulkami, společně uspořádané ve svazcích podle okresů (tisk originál a tři kopie, formát zhruba 30 x 45 cm). Dodatečně pak byly ve spolupráci Federálního statistického úřadu a Terplanu vydány čtyři xerografické sestavy za základní sídelní jednotky podle okresů a obcí s výběrem nejdůležitějších údajů.

Za každé město bylo vytištěno počítačem 65 druhů tabulek na 275 listech (20 exemplářů, celkem za 301 město), za každý okres 67 druhů tabulek na 299 listech (40 exemplářů): stejný rozsah měly také krajské a republikové soubory tabulek získané postupnou sumarizací, vydány byly ve větších nákladech.

V tzv. republikovém třídění bylo vytištěno celkem 95 druhů tabulek v rozsahu 7 155 stránek za každou republiku, ale všechny nemohly být vydány v xerografických kopiích. Vyšly ucelené svazky výstupních sestav za obyvatelstvo, dojížďku do zaměstnání, škol a učení, za censové domácnosti a po dvou svazcích o plodnosti žen a za byty.

Všechny tyto xerografické publikace byly zařazeny do edice Čs. statistika s příslušnými čísly řady Sčítání lidu s označením počtu vydaných výtisků, pod společným názvem Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970 a konkretizujícím podnázvem (obsah - území).

V rámci sčítání se zjišťovalo také oikánské obyvatelstvo, a údaje za ně (pochopitelně neúplné) byly zpracovány formou vybraných standardních tabulek, tj. podle shodných programů okresního nebo republikového třídění. Na rozdíl od ostatních číselných publikací byly výsledky tohoto zpracování vydány v omezeném počtu výtisků a předány pouze některým ústředním orgánům a všem krajským národním výborům.

Výsledky sčítání 1970, i když byly publikovány později

než se původně předpokládalo, byly analyticky velmi bohatě využity. Každé okresní oddělení ČSÚ a SŠÚ vydalo ofsetem vlastní analytickou publikaci podle jednotné osnovy a se závaznou tabulkovou přílohou za jednotlivé obce, města a celý okres, včetně srovnání hlavních přepočtených údajů ze sčítání 1961 (vyšly v rozdílných nákladech 400-600 výtisků jako neprodejně). Obdobně obsahově bohatší publikace vydaly také krajské správy ČSÚ a SŠÚ s podrobnými údaji za svůj kraj a s hlavními údaji podle okresů.

FSÚ vydal v roce 1975 tiskem v nákladu 4000 výtisků prodejnou publikaci Vývoj společnosti ČSSR (podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1970), která obsahuje rozbor výsledků jednotlivých částí sčítání (zúčastnilo se 8 autorů), 144 stran tabulek, metodickou část, vysvětlivky a definice použité při sčítání. Obdobně publikace vydaly v téže roce také ČSÚ (Sčítání lidu, domů a bytů 1970 - ČR; ofsetem jako neprodejnou v nákladu 1000 výtisků) a SŠÚ (Rozvoj společnosti v Slovenskej socialistickej republike - podľa výsledkov sčítania ľudu, domov a bytov 1970; tiskem v nákladu 2500 výtisků). Kromě toho vydával zvláště FSÚ monotematické rozборы v edici Zprávy a rozborы a v roce 1976 vyšel Statistický lexikon obcí ČSSR 1974 (administrativní stav k 1. 1. 1974) s hlavními údaji sčítání 1970 také za části obcí (za každou obec bylo uvedeno 14 údajů sčítání). Další sérii analýz výsledků sčítání, zaměřených hlavně na problematiku čimovního a bytového fondu a bydlení, vydal pro sféru územního plánování Terplan.

Použitím počítače při zpracování a tisku tabulek a xerografické techniky při tisku kopií jednotlivých číselných publikací bylo umožněno vydat poprvé v historii našich sčítání všechny zpracované údaje (až na několik tabulek republikového třídění) pro potřeby národních výborů všech stupňů, ústředních orgánů, vysokých škol a vědeckých ústavů. Tím byly vytvořeny předpoklady, aby se na všech úrovních řízení a plánování mohlo dat sčítání využívat. Nesporně k tomu přispělo i vydání analy-

tických publikací s časovým srovnáním a rozbohem hlavních dat.

Sčítání 1970 bylo integrovaným censem provedeným s cílem aktualizovat a rozšířit datovou základnu o obyvatelstvu, domácnostech a domovním i bytovém fondu, bez konkrétního účelového zaměření (kromě celkově okrajového sjišťování cirkánkého obyvatelstva). Vedle několika metodických detailů a dílčích zpracování (prohloubení dat o domácnostech, třídění za hospodařící domácnosti) se v něm neprojeví žádné nové metodické přístupy. Podstatnou kvalitativní změnu však znamenaly decentralizované příprava dat (kódování a pořizování dat na černé štítky) v krajích a hlavně centrální zpracování na počítači podle předem připravených standardních programů. Projevilo se to nejen v zachování absolutní jednoty zpracování včetně logických kontrol a autokorekcí, ale hlavně v možnosti značného rozšíření výstupů v různých územních úrovních a tím širšího využití.

Zvláště významné bylo velmi podrobné kombinační zpracování mnoha údajů podle obcí a bývalých osad, v dřívější době ne-realizovatelné jednak pro náročnost třídění, jednak pro nemožnost publikování těchto dat. Efekt podrobného zpracování dat za obce se projevil již před sčítáním 1980, kdy bylo možné po rozsáhlé integraci obcí provést přímo na počítači přepočty všech zpracovaných údajů podle nové organizace obcí, okresů a krajů.

Široký rozsah výstupů v podrobném územním detailu vedl k domněnce, že není třeba vydat pramenná díla, která by obsahovala hlavní výsledky sčítání za republiky a přehledy dat za kraje, okresy a města, s určením pro knihovny i pro mezinárodní výměnu publikací. Proto nebyla publikována ani dokumentace sčítání jak bylo dříve dobrým zvykem. Částečnou náhradou byla kapitola Organizace a zpracování, uveřejněná v knize Vývoj společnosti ČSSR, a rozsáhlé, ale jen pro úzký okruh xerograficky vydané Zkušenosti a doporučení ze sčítání lidu, domů a bytů v ČSSR v roce 1970 (již nezjistitelný náklad a rozdělovník).

Z hlediska technologie zpracování výsledků sčítání na počítači a širokého vypublikování dat bylo tedy sčítání 1970 dalším významným krokem, který se projevil i v demografické statistice, především výpočtem různých projekcí. Pozitivních i negativních zkušeností se využilo při následujícím sčítání v roce 1980.

## 5. Sčítání lidu, domů a bytů k 1. listopadu 1980

Hodnocení posledního sčítání považují zatím za předčasné, i když jsou již dnes zřejmé mnohé jeho klady a některé nedostatky. Využilo se při něm mnoha zkušeností z přípravy, ale hlavně ze zpracování, publikace a využití výsledků sčítání 1970. Na druhé straně jsme se nevyhnuli zbytečnému opakování některých chyb. V zájmu získání rychlých výsledků sčítání již pro stranické konference, konané v lednu a únoru 1981, byl původně navržený termín sčítání 1. prosince posunut o měsíc dříve.

Sčítání 1980 se připravovalo a uskutečnilo na podkladě usnesení vlády ČSSR č. 16 ze dne 26. ledna 1978, z něhož vycházela usnesení vlády ČSR č. 73 ze dne 8. března 1978 a vlády SSR č. 106 ze dne 5. dubna 1978. V návaznosti na tato usnesení vydaly okresní národní výbory oznamovací vyhlášky o sčítání.

Cílem sčítání 1980 bylo zpřesnit údaje o rozmištnění a struktuře obyvatelstva (ekonomická aktivita, zvláště žen a osob v poproduktivním věku, sociální složení, úroveň vzdělání, národnost), o počtech, přírůstcích a struktuře domácností (důsledky vysoké rozvodovosti, oddělování společného hospodaření a bydlení) a o změnách počtu a obydlenosti bytů (přírůstky a úbytky trvale obydlených bytů, kvalitativní změny struktury bytového fondu, vzestup a diferenciacce úrovně bydlení, rozsah nekryté potřeby bytů), a to až do úrovně okresů a vybraných měst. Tím se současně získaly podklady pro výpočet nových pro-



jekcí obyvatelstva a censových domácností do roku 2000. V návaznosti na údaje sčítání měl být založen registr bytů. V podstatě všechny záměry sčítání, včetně nové datové báze pro územní plánování, byly kromě registru bytů splněny.

Ze významné prvky sčítání 1980 lze považovat analytické prohloubení dat o plodnosti žen, podrobnější údaje o rozmištní obyvatelstva (třídění ZSJ, byt s určitými vadami), podrobnější zpracování dat o dojížďce do zaměstnání (směry), přehledné tabulky s hlavními údaji za okresy a města a výpočty nekryté potřeby bytů až do úrovně měst.

Ve sčítání 1980 se neprojevily ani ve sféře zjišťování, ani ve způsobu zpracování žádné zásadnější nové přístupy. Počet zjišťovaných údajů se poněkud snížil, částečně se omezil rozsah zpracování, aniž by se to negativně projevilo ve struktuře a hodnotě získaných informací. Nebyly sice vytištěny tzv. osadní tabulky, ale zato byl bohatší obsah vydaných údajů za základní sídelní jednotky (navíc se zpracovaly v celém rozsahu tabulek za obce údaje za urbanistické obvody velkých měst). Došlo k racionalizaci výstupních dat za okresy, ještě ve větším rozsahu za menší města, naopak k prohloubení některých republikových třídění (zvláště u dojížďky do zaměstnání).

Teprve při zpracování výsledků sčítání 1980 se plně využilo možnosti vyspělé výpočetní techniky. Vykódované údaje byly převedeny přímo na magnetické pásky (systém Videoplex 3), programově byly provedeny logické kontroly, kontroly úplnosti a správnosti územního zařazení, a po provedených ručních opravách zjištěných chyb později také autokorekce některých nesprávných údajů.

Tento způsob zpracování umožnil zpřesnit a tím i publikovat údaje v podrobném územním detailu pro národní výbory a orgány územního plánování, protože zaručil tzv. jednotu čísla (naprosto shodné údaje v různých tříděních a tabulkách a různých stupních zpracování včetně sumarizací).

Za velmi úspěšné lze považovat především rychlé zpracová-

ní dat na počítači CYBER 172 (okresní třídění zhruba za rok ode dne sčítání, republikové téměř celé za 1,5 roku), vydání všech výsledků sčítání také na mikrofilmích a provedení územních přepočtů údajů za obce z roku 1970 na počítači (významné při značné integraci obcí). Proto mohly být vydány poměrně rychle okresní a krajské analytické publikace, a současně všechny tři statistické úřady připravily ještě v roce 1982 soubory monotematických analýz v edicích Zprávy a rozborů.

Na druhé straně se nepodařilo obsahově sjednotit analytické publikace vydané za republiky, poměrně pozdě (až v roce 1985) vyšel Statistický lexikon obcí 1982, přestože byl vytištěn fotosazbou přímo z magnetických pásek sčítání. Opět se nevydalo pramenné dílo s odpovídající dokumentací sčítání; zatím se nepodařilo dokončit ani všechny poznatky ze sčítání. Nejzávažnějším nedostatkem však je to, že se z různých důvodů nerealizoval připravený tzv. otevřený systém zpracování, kdy po standardním zpracování dat mělo následovat třídění některých důležitých údajů pro statistické orgány a pro oprávněné externí uživatele dat. Tím bude poněkud ztěženo zpracování výsledků sčítání 1990, protože nebylo možné ověřit účelnost některých nových třídění.

Srovnání úrovně sčítání 1980 (ale i předchozích) se sčítáními v jiných zemích je dost obtížné. V oficiálních publikacích jsou vždy uváděny jen nejdůležitější výsledky, které nedávají úplnou představu o rozsahu zjišťování a hloubce třídění, a to jak za celé země, tak zvláště v územním členění. Mnoho zemí, mezi nimi také ČSSR, vynechává některé méně důležité doporučené znaky pro menší aktuálnost využití jejich výsledků, při zpracování se vždy dává přednost (zvláště v podrobnějších tříděních) domácí využitelnosti dat před možností přesného mezinárodního srovnání. Při těchto určitých výhradách ke spolehlivosti srovnání lze zařadit ČSSR mezi země s průměrným počtem zjišťovaných znaků a mírně nadprůměrným rozsahem a obsahem zpracování. Větší pozornost než v jiných zemích se u nás např. věnuje zpracování

údajů o bytech a úrovni bydlení, což ovšem souvisí s naší bytovou situací. Z neúplných podkladů lze soudit, že máme dostatečně podrobné údaje za obce, města a okresy, zvláště s přihlédnutím k podrobným údajům i za části obcí (základní sídelní jednotky) - to ovšem zase odpovídá zvýšeným potřebám při značné integraci obcí. Celkově můžeme bez nadsázky říci, že naše sčítání mají dobrou mezinárodní úroveň - ovšem kromě publikování dat pro veřejnost a knihovny a tím i pro cizinu.

## 6. Závěr

Výsledky i dobře provedených a podrobně zpracovaných sčítání sice na jedné straně postupem doby posbývají na významu, ale na druhé straně se ve srovnatelných časových řadách zhodnocují pro budoucí studium dlouhodobého vývoje složení obyvatelstva, struktury osídlení, druhovosti domovního a bytového fondu aj. Nejlépe to bylo zřejmé např. po vydání Retrospektivního lexikonu obcí ČSSR 1850 - 1970, v němž pouhé údaje o počtech obyvatelů a domů podle osad a obcí ve více než stoletém období říkají o vývoji osídlení republiky více než kterékoli jiné prameny. Obdobně to bude jednou platit i pro současné zpracování hlavních dat za základní sídelní jednotky, obce, města a celé okresy, protože způsob zpracování umožní provádět přepočty dat při územních změnách.

Nestačí ovšem jednotlivá sčítání dobře zorganizovat a zpracovat jejich výsledky. Bez podrobné publikace výsledků a dokumentace organizace a průběhu sčítání, jeho metodiky a hlavně srovnatelnosti dat se hodnota každého sčítání pro budoucnost rychle snižuje. Z toho vyplývá vysoká společenská odpovědnost každé generace vedoucích pracovníků sčítání, aby po nich i po desetiletích zůstávalo dílo využitelné statistiky a jednou také historiky - především pro hodnocení velkých změn a dosažených úspěchů v rozvoji naší socialistické společnosti.

## Základní publikace údajů ze sčítání 1946/47 - 1980

Název

Soupis obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947  
Povolanie obyvatelstva na Slovensku

## Sčítání lidu a soupis domů a bytů v republice Československé ke dni 1. března 1950

- Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupisu domů a bytů za kraje, okresy a města
- Díl II. Věkové složení a povolání obyvatelstva
- Díl III. Plodnost žen
- Díl IV. Hospodářský lexikon obcí

## Sčítání lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961

- Díl I. Demografické charakteristiky obyvatelstva
- Díl II. Sociální, ekonomická a profesionální skladba obyvatelstva
- Díl III. Domy, byty, domácnosti a rodiny
- Díl IV. Dojížďka do zaměstnání, věkové složení obyvatelstva za okresy a další doplňující data

Statistické informace, obsahující data za republiky, kraje a okresy (řada "Ostatní", vydaná v letech 1962 a 1963 - celkem 375 cyklostylovaných sešitů)

Vývoj společnosti ČSSR v číslech  
Praha v číslech, Středočeský kraj v číslech, atd.

## Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970

Souborné výsledky za republiky, kraje, okresy a města  
Souborné výsledky za obce a jejich části (s vazky sestav z počítače)  
Základní údaje za obce a lokality (FSÚ-FWTIR-TERPLAN)  
Svazky republikového třídění (vědy za ČSSR, ČSR a SSR):  
Sociální, odvětvové, profesní a věkové složení obyvatelstva  
Plodnost žen 1. a 2. díl  
Dojížďka do zaměstnání (4 díly)  
Censové domácnosti  
Byty 1. a 2. díl



**Vývoj společnosti ČSSR**

Sčítání lidu, domů a bytů 1970 - ČSR

Rozvoj společnosti v Slovenskej socialistickej republike

Sčítání lidu, domů a bytů 1970 - kraj, okres (analytické publikace, ofsetem)

Sčítání lidu, domů a bytů 1. 11. 1960

Souborné výsledky za republiky, kraje, okresy a města

Souborné výsledky za obce (svazky sestav z počítače)

Základní údaje za obce, části obcí a základní sídelní jednotky

Svazky republikového třídění (vědy za ČSSR, ČSR a SSR):

Odvětvové, sociální, profesní a věkové složení obyvatelstva

Plodnost žen - manželské páry

Dojíždka do zaměstnání (svazek meziokresní dojíždka: soubory tří tabulek za centra dojíždky a obce, uspořádané podle krajů)

Vývoj společnosti ČSSR (podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1960 - textová část, tabulková část)

Sčítání lidu, domů a bytů 1960 - Česká socialistická republika

Sčítanie ľudu, domov a bytov 1960 - Slovenská socialistická republika

Sčítání lidu, domů a bytů 1960 - kraj, okres (analytické publikace, ofsetem)

Statistické lexikony s daty sčítání 1946/47 - 1980

Název:

Seznam obcí na Slovensku podľa admin. stavu k 1. júlu 1947

Seznam obcí v zemi České podle stavu k poč. roku 1948

Seznam obcí v zemi Moravskoslezské podle stavu k poč. roku 1948

Seznam obcí v zemích českých podle správního rozdělení z 1. února 1949

Seznam obcí na Slovensku podľa správneho rozdelenia z 1. februára 1949

Statistický lexikon obcí republiky Československé 1955

Statistický lexikon obcí ČSSR 1965

Statistický lexikon obcí ČSSR 1974

Statistický lexikon obcí ČSSR 1982 (ve 2 svazcích)

Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850-1970 (ve 4 svazcích)

M. Kučera, Послевоенные переписи населения, домов и квартир в Чехословакии (1946-1947, 1950, 1961, 1970, 1980)

Первые послевоенные переписи отличались специальной направленностью; они должны были предоставить информации о рынке труда, сформировавшемся после крупного послевоенного перемещения населения на территории республики. Начиная 1950 г., все census были связаны с переписью домов и квартир, следовательно, можно было получить данные по социальному распределению населения. Начиная с 1961 г. содержание переписей было существенно расширено и обработка предоставила более подробные данные на небольших площадях территории. Чехословацкие переписи основаны на рекомендации международных статистических органов и опыте чехословацкого статистического бюро и достигают постоянно в международном масштабе хорошего уровня.

M. Kučera, Post-War Censuses of People, Houses and Flats in Czechoslovakia (1946-1947, 1950, 1961, 1970, 1980)

The first post-war registers aimed at being a source of information on the labour market crystallizing after big post-war transfers of inhabitants in the territory of the republic. Starting in the year 1950, all the population censuses concerned houses and flats, so that it was also possible to obtain data about the social stratification of inhabitants. The year 1961 brought a significant enlargement of the census content and processing gave more detailed data about small territorial units. Czechoslovak censuses are based on the recommendation of the international statistic organs and the experience of Czechoslovak statistic service and they





### Nad výzkumem českého etnika v zahraničí

O studiu dějin českého a slovenského vystěhovalectví a způsobu života krajanů v období kapitalismu má význam hovořit dnes především proto, že dochází k vytvoření organizačních předpokladů pro důslednější studium.

O jakou organizaci jde a jaký má cíl? K výzkumu se sdružily nejprve tři instituce: Československý ústav zahraniční, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV a katedra etnografie a folkloristiky FF UK v Praze. Na jaře 1986 vznikla na půdě Československého ústavu zahraničního Komise pro výzkum dějin vystěhovalectví a dějin krajanů, která je řízena ředitelem Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV a vedoucím katedry etnografie a folkloristiky FF UK prof. A. Robkem.

Na vysvětlenou je třeba uvést několik dat, která přiblíží podíl a zájem těchto institucí o dějiny vystěhovalectví.

Československý ústav zahraniční byl založen na konci roku 1928 jako zájmová a dobrovolná organizace, která měla za úkol soustředit evidenci československých příslušníků a krajanů v cizině, sledovat a podporovat jejich národní, kulturní a hospodářské styky se starou vlastí, zabezpečovat státní záštitu a podporu i dobrovolnou péčí k národnímu, hospodářskému a mravnímu povznesení krajanů, odborně sledovat československý vystěhovalcký problém a teoreticky i prakticky přispívat k jeho řešení, jak se hovoří v prvních stanovách tohoto spolku.

Československý ústav zahraniční vydal několik brožur i obsáhlejších publikací. Od roku 1930 vydával společně se zahraničním odborem Národní rady československé a Ústavem pro hospodářské styky emigrační a kolonizační při Masarykově akademii práce časopis Naše zahraničí, který před tím vydával zahraniční odbor Národní rady československé. Pro potřebu krajanového a domácího tisku sestavoval zvláštní korespondenci a od roku 1932 zřídil samostatný časopis Krajan (do roku 1934 vycházel jako měsíčník, pak jako čtrnáctidenník), jehož posláním bylo předávat vzájemné

informace mezi Čechy a Slováky v zahraničí a Československem. Po osvobození došlo několikrát k reorganizaci tohoto ústavu. Naposledy v roce 1985, kdy také bylo rozhodnuto o vytvoření čtyř pracovních komisí, z nichž jedna se zabývá výzkumem vystěhovalectví a dějinami krajanů.

V Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV a na katedře týchž vědních disciplín FF UK vzniklo v 60. letech a později několik prací (včetně diplomních a kandidátských prací) věnovaných vystěhovalectví a krajanství. Velká část studijních výsledků je publikována v Českém lidu i na stránkách jiných časopisů a je také uložena v připravovaných sbornících AUC a v nově založené ročenice Češi v cizině, která vyjde počátkem roku 1987. Zde nalezneme statě a studie o vystěhovalectví a způsobu života krajanů v balkánských zemích, na Volyni, v bývalém Pruském Slezsku a nejnověji v zemích západní Evropy, Rakousku, USA a v Latinské Americe.

Od roku 1981 zahrnul ÚEF do svého úkolu státního plánu základního výzkumu na 7. pětiletku, který nese souborný název Teoretické problémy etnických procesů, také podúkol České a slovenské etnikum v zahraničí.

Takové téma přináší řadu heuristických obtíží, proto jsme zvolili metodu sondážních výzkumů, jejichž cílem se stala: 1. rekapitulace dosavadního etnografického a historického studia, 2. příprava podmínek pro budoucí mezioborový výzkum v další pětiletce ve spolupráci s katedrou etnografie a folkloristiky FF UK, Československým ústavem zahraničním, Odborem pro výzkum zahraničních Slováků v Bratislavě, Náprstkovým muzeem a dalšími institucemi.

O nutnosti studia vystěhovalectví a krajanství není pochyb. Potřebu nových výzkumů podtrhuje také i ta skutečnost, že pokusy o zkoumání tohoto jevu nacházíme v počátcích masového vystěhovalectví a že první snaha o vytvoření instituce zabývající se studiem vystěhovalectví se objevuje už na konci minulého století.

Rekapitulace dosavadního výzkumu ukázala, že otázkami vystěhovalectví se v Československé vědě po roce 1945 zabývaly z humanitních disciplín především etnografie, historie a demografie a také jazykověda. V ostatních disciplínách, z nichž nejvýznamnější výsledky by mohla přinést pedagogika, právní historie a v poslední době i literární věda, nemalezneme o krajan-ské problematice takřka ani zmínky.

Ústav pro etnografii a folkloristiku přistoupil při řešení tohoto důležitého úkolu s následujícími požadavky:

1. Zjistit možnosti archivního studia v archivech ČSR.
2. Sestavit bibliografii publikací a časopisů, zabývajících se vystěhovalectvím.
3. Určit hlavní tematické okruhy.

#### 1. Inventář archivních materiálů

Zatímni soupis zahrnuje písemnosti vzniklé činností ústředních i zemských úřadů a organizací, které jsou uloženy v pražských archivech. Pro období druhé poloviny minulého století až do vzniku republiky je nejvýznamnějším fondem České místodržitelství. Pro problematiku vystěhovalectví je zvlášť důležitá a bohatá registratura českého místodržitelství.

Provořadým archivním fondem pro období 1. poloviny 20. století je fond Československý ústav zahraniční a pro celé sledované období do roku 1939 je třeba zdůraznit málo využívané fondy policejních ředitelství. Zde najdeme nejen souhrnná hlášení o vystěhovalectví za určité období, ale některé statistické údaje. Dalším opomíjeným, ale v otázce vystěhovalectví velice přínosným pramenem, je fond Zemský úřad Praha. Svou mimořádnou rozsáhlostí a obsažností umožňuje studovat různé aspekty vystěhovalcké problematiky.

Z ostatních významnějších fondů, zčásti již badateli využívaných, zahrnuje náš soupis ministerstvo sociální péče, ministerstvo vnitra, zemědělství, školství, zdravotnictví, presi-



dium ministerské rady, zemské četnické velitelství, výstřižkovou dokumentací Státního ústředního archívu a další fondy.

## 2. Bibliografie

Také průzkum bibliografie české a slovenské historiografie (dřívější i současné) ukázal, že sledují studie z problematiky vystěhovalectví jen částečně. Nejúplnější bibliografický soupis publikací a časopisů poskytuje knihovna Náprstkova muzea, která také vlastní v Československu ojedinělý soubor publikací a časopisů o vystěhovalectví a krajanství. Tento základní fond bibliografie je průběžně doplňován o domácí a zahraniční literaturu.

## 3. Tematické okruhy

V dosavadním výzkumu převládá názor, že studovat vystěhovalcké otázky je možné po drobných částech a po jednotlivých vystěhovalckých směrech. Vzhledem k tomu, že vystěhovalectví v masovém měřítku je ovlivněno především ekonomickou a politickou situací imigrační země a že způsob života krajanů je také odvislý od ekonomického, politického a kulturního poměru emigrační země k imigrační zemi, je orientace na cestu monografií o vystěhovalckých prouděch (např. do USA, Kanady atd.) skutečně nezbytná.

Avšak vedle tohoto hlediska, které spíše odpovídalo na otázky způsobu života krajanů v zahraničí, jsme zvolili také východisko druhé, posuzující vystěhovalectví v těsnějším spojení s hospodářskou a politickou úrovní emigrační země, především meziválečné ČSR. Právě meziválečné vystěhovalectví zřetelně ukazuje, že vystěhovalcký proces je složen z několika fází, které si vyžadují zvláštní a podrobný rozbor.

Stanovili jsme čtyři základní fáze vystěhovalckého procesu:

1. příčiny vystěhovalctví a důvody vystěhovalců, 2. akt vlastního vystěhování, 3. krajanská problematika - způsob života krajanů, 4. repatriace a reemigrace.

Jaký poměr zaujímal meziválečný československý stát k těmto fázím vystěhovalckého procesu bylo předmětem výzkumu souhrnně nazvaném vystěhovalcká politika. Téze vystěhovalcké politiky byly publikovány v Českém lidu (1985). Další studie se zabývaly příčinami vystěhovalctví z meziválečné ČSR (odevzdáno pro AUC 1982), směřováním českého a slovenského vystěhovalctví (vyšlo ve sborníku Slováci v zahraničí 1985), dějinami institucí, které se vystěhovalctvím prakticky i teoreticky zabývaly (brožura Krajané a domov, vydal ČÚZ a ÚEP ČSAV 1985).

Studium vystěhovalcké politiky přineslo výsledky ve dvou rovinách. Jednak byly shromážděny nové poznatky o fungování vystěhovalcké politiky a vystěhovalckého procesu za kapitalismu a jednak rozbor vystěhovalcké politiky umožnil první jednotící pohled na jedno období dějin českého a slovenského vystěhovalctví.

Ve studiu vystěhovalckých proudů do jednotlivých zemí světa postoupil výzkum nejdále v otázkách adaptace a asimilace českého a slovenského etnika v USA a v některých evropských zemích. Byla dokončena monografie českého vystěhovalctví do USA J. Polišenského. Další shromážděné příspěvky budou publikovány v ročenkách Češi v cizině.

Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV uspořádal ve spolupráci s UK v Praze, Československým ústavem zahraničním a Maticí slovenskou konferenci k dějinám českého a slovenského vystěhovalctví a k dějinám krajanických organizací z USA, Kanady, Rakouska, Francie, Jugoslávie a dalších zemí počátkem července 1985 v Praze.

Jak vidno ze stručných řádků našeho přehledu, otevírá se před studiem vystěhovalctví a krajanství nová cesta, k níž bude užitečné soustředit síly z několika oborů (alespoň z historie, etnografie a demografie).

Svatopluk Brouček





BIBLIOGRAFIE ČESKÉ HISTORICKÉ DEMOGRAFIE ZA ROK 1985

Sestavili J. Bakala, L. Píalová, P. Jančárek a E. Maur

Zkratky:

AH - Archaeologia historica, AUC - Acta Universitatis Carolinae, ČMM - Časopis Matice moravské, ČL - Český lid, HD - Historická demografie, JSH - Jihočeský sborník historický, MZK - Minulostí Západočeského kraje, PA - Památky archeologické, SPPFO - Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě, ÚČSSD - Ústav československých a světových dějin ČSAV, ÚEP - Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, ÚSH - Ústecký sborník historický, VSP - Vlastivědný sborník Podblanicka, ZKSVIEP - Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnografii a folkloristiku

B ě l o h l á v e k Miloslav, Dělnické bydlení v Pláni. Nástin demografického, sociálního a stavebního vývoje. MZK 21, 1985, s. 55-96.

B i n t e r o v á Zdena, Chomutovské zdravotnictví v letech

1945-1948. Památky-příroda-život, 1985, č. 2, s. 38-44.

B i s t r i c k ý Jan, Poznámky ke středověké kolonizaci okolí Dačic. Časopis Moravského muzea 70, 1985, s. 85-102.

B r o u č e k Stanislav, Vystěhovalectví Čechů a Slováků do Německa do roku 1938. ČL 72, 1985, s. 239-243.

B ě ž e k Václav, Jihočeská šlechta v polovině 16. století (Berní rejstřík 1557). JSH 54, 1985, s. 53-59.

+ C i m a l o v á Libuše, Počátek matričních zápisů na dnešním území města Ostravy. Zpravodaj ostravské pobočky Genealogické a heraldické společnosti v Praze při Domu kultury pracujících Vítkovic v Ostravě III, 1981, č. 2-3, s. 13.

+ Č á ň o v á Eliška, Morová epidemie za nevolnického povstání 1680. In: Sborník referátů ze 4. severočeského symposia "Povstání poddanského lidu v roce 1680". Česká Lípa 1981, s. 235-247.

Č e c h u r a Jaroslav, Klášterní velkostatek v předhusit-  
ských Čechách - základní tendence hospodářského vývoje a me-  
todologického východiska dalšího studia. AH 10, 1985, s. 395  
až 407.

D e y l Zdeněk, Sociální vývoj Československa 1918-1938.  
Praha Academia, 1985, 240 s., 22 čb. obr.

D u š e k Ladislav, Křestní jména v Budyni nad Ohří v le-  
tech 1700-1849. Acta Litomericensia, 1985, s. 63-78.

D u š e k Ladislav, Obyvateľstvo Budyně nad Ohří v letech  
1700-1850. Historickodemografická studie. ÚSH 1985, s. 143  
až 239.

D v a c e t let Československé demografické společnosti při  
ČSAV. Praha 1985, 198 s.

F i a l o v á Ludmila, Příspěvek k možnostem studia sňateč-  
nosti v Českých zemích za demografické revoluce. HD 9, ÚČSSD  
1985, s. 89-122.

F r o l í k Jan, K počátkům středověkého osídlení Hlinecka.  
AH 10, 1985, s. 67-73.

F u r m á n e k Václav, S t l o u k a l Milan, Jihovýchod-  
ní popelníková pole ve světle antropologické analýzy. Sloven-  
ská archeológia 33, 1985, s. 137-152.

G o ť Vladimír, K a p l Vladimír, Severní Morava ve střed-  
ní době hradištní. Sborník Národního muzea v Praze, řada A -  
Historie, sv. 39, 1985, s. 179-182.

G r i s a Miroslav, Hroby válečných zajatců a vězňů kon-  
centračních táborů z let 1942-1945 na území města Ústí nad  
Labem. ÚSH 1985, s. 537-595.

G r o b e l n ý Andělín, Obyvatelstvo a cizí pracovní síly  
v průmyslové oblasti severozápadních Čech 1938-1945. Zpravo-  
daj SÚ Opava 1985, březen-duben, s. 1-4.

G r o b e l n ý Andělín, Vznik a počátky Karviné a její  
vývoj do roku 1920. Těšínsko 1985, č. 1, s. 7-12.

H a n á k o v á Hana, S t l o u k a l Milan, S e k á č o -  
v á Anna, Pohřebiště v Ducovém. Národní muzeum v Praze 1984,  
I. díl, 175 s.

+ H a v r á n e k Jan, Odliv obyvatelstva z Benešovska v  
letech 1969-1970. VSP 23, 1982, s. 291-308.

H a v r á n e k Jan, Flseň a její obyvatelé v roce 1910.  
MŽK 21, 1985, s. 97-110.

+ H e r o l d o v á Iva, Proměny poddanské rodiny a rodin-  
né obřadnosti v Čechách na přechodu od feudalismu ke kapita-  
lismu. Lid a lidová kultura národního obrození. Referáty z  
konference s mezinárodní účastí, pořádané ÚF ČSAV v Praze  
a Polabským muzeem v Poděbradech dne 21. a 22. října 1980 v  
Přerově nad Labem. Praha - Rostoky u Prahy, ÚF ČSAV a Stře-  
dočeské muzeum 1983, s. 37-48.



H i s t o r i c k á statistická ročenka ČSSR. SNTL Praha 1985, 910 s.

H o r s k á Pavla, Hlavní problémy demografického vývoje Prahy ve 2. polovině 19. století. Documenta Pragensia V/1, Archiv hl.m. Prahy 1985, s. 31-38.

C h a r v á t Petr, Poznámky k německé kolonizaci východních Čech. AH 10, 1985, s. 67-81.

C h a r v á t o v á Kateřina, Význam cisterciáckého řádu pro osídlení Čech. AH 10, 1985, s. 415-421.

J a n o u š k o v e c Jiří, R o ě m b e r s k ý Petr, Zaniklé středověké osady bývalého soudního okresu Stříbro. Sborník Okresního muzea v Tachově 15, 1985, s. 16-42.

J e l í n k o v á Dagmar, M ě ř í n s k ý Zdeněk, Slovanské osídlení v oblasti soutoku Dyje a Svratky. Příspěvek k otázkám sídelního a společenskoeconomického vývoje regionu od 6. do 13. století. Sborník Národního muzea v Praze, řada A - Historie, sv. 39, 1985, s. 143-154.

+ J i ř í č k o Pavel, Sociální skladba obyvatelstva na Benešovsku v době pozdního feudalismu. VSP 23, 1982, s. 261 sž 272.

J i ř í k Karel, Sčítání obyvatelstva Moravské Ostravy v roce 1762 a 1763. In: Sborník referátů 2. Severomoravského demografického kolokvia. NV m. Ostravy, Ostrava 1985, s. 9 sž 15.

K a l í s t o v á Jitka, K l o s Miroslav, Matriky Severomoravského kraje. Ostrava 1969. Díl 1., 500 s., Díl 2., s. 501 - 890.

+ K r o č e k Miloslav, Nejstarší "sčítání lidu" v Ostravě roku 1667. Zpravodaj - Klub genealogů a heraldiků Ostrava při Domu kultury pracujících VŽSKG, IV, 1982, s. 1-4.

K r o č e k Miloslav, Město Moravská Ostrava v 17. a 18.

století. Kriticky o věrohodnosti některých písemných pramenů. Časopis Slezského muzea. Série B, 34, 1985, s. 11-30.

K r ý d l Milan, Příspěvek ke studiu národnostní, sociální a politické skladby obyvatelstva Kaplicka po druhé světové válce. JSH 54, 1985, s. 117-127.

+ K r ý d l Milan, S v o b o d a Lubomír, Příspěvek k poznání zvláštností demografického vývoje jižních Čech v období kapitalismu. JSH 51, 1982, s. 154-162.

K u b í k o v á Anna, Dodatek k berní rule na Českokrumlovsku. JSH 54, 1985, s. 15-22.

K u o h á r Ivan, Š u b r t o v á Alena, The Optimum Population Problem in the CSSR from Historical Perspectives. AUC-geographica 20, 1985, č.1, s. 49-65.

+ L o c h o v á Jitka, Soupis demografických pramenů (matrik) benešovského okresu. VSP 23, 1982, s. 199-241.

M a l e č k o v á Jaraila, Demografická situace ČSR po roce 1945. Remesta 1985, č. 4, s. 26-36.

M a t ě j č e k Jiří, K životním nákladům a hmotným poměrům dělníků Vítkovických železáren v letech 1828-1914. In: Z dějin hutnictví 14, Národní technické muzeum v Praze 1985, s. 118-132.

M a t ě j č e k Jiří, Skladba osádky dolu Johann (Koh-I-Noor) v Severočeském hnědouhelném revíru v letech 1893-1895. Statistická analýza. ÚSH 1985, s. 263-307.

M a t e r i á l y k problematice novoosídlanického pohraničí. Sv. 9, Varia. ZKSVIEF 1985/4, Praha 1985, 134 s.

M a t e r i á l y k problematice stnických skupin na území ČSSR. Sv. 1. Maďarská etnická skupina. ZKSVIEF 1985/5, Praha 1985, 50 s.

+ M a u r Eduard, Lidnatost Čech ve 14. století (Resumé). In: Mezinárodní vědecká konference Doba Karla IV. v dějinách

národů ČSSR. Materiály z plenárního zasedání a ze sekce historie. Praha 1981, Univerzita Karlova, s. 140-141.

**M a u r** Eduard, Historická demografie. In: M.Hroch a kol.: Úvod do studia dějepisu, Praha 1985, s. 255-258.

**M ě ř í n s k ý** Zdeněk, Církevní instituce na Moravě a jejich úloha ve vývoji hospodářství a osídlení od 10.století do předhusitského období. AH 10, 1985, s. 375-393.

+ **M ě ř í n s k ý** Zdeněk, **S t l o u k a l** Milan, **U n g e r** Josef, **V y h n á n e k** Luboš, Antropologický soubor ze hřbitova zaniklé vsi Koválov (katastr Žabčice, okr. Brno-venkov). Sborník Národního muzea XL B, 1984, s. 93-122.

+ **M u ž í k** Petr, **Š e s t á k o v á** Radoslava, Soupis matrik vedených na území okresu Domažlice v letech 1592-1949. Horšovský Týn 1983, 146 s.

**M y š k a** Milan, Způsob života domácích tkalců v slezskomoravské plátenické oblasti před nástupem průmyslové revoluce ve světle pozůstalostních spisů (Materiálová studie o tkalcovských lokalitách Edrovice a Horní Město v 1.polovině 19. století). Časopis Slezského muzea - B (vědy historické), 34, 1985, s. 151-175.

**N ě m e c** Petr, Ekonomická a sociální struktura Moravských Budějovic ve druhé polovině 16. a v 17.století. ČMM 104, 1985, s. 91-107.

**N e s l á d k o v á** Ludmila, Demografické aspekty urbanizace a koncentrace do měst v Předlitavsku na přelomu 19. a 20.století. SPPPO C 20, Ostrava 1985, s. 69-88.

**N e s l á d k o v á** Ludmila, K některým aspektům populačního vývoje beskydské pseckářské obce Čeladná. HD 9, ÚČSSD Praha 1985, s. 161-174.

**N e s l á d k o v á** Ludmila, Nástin diferenční vývoje urbanizace a koncentrace obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti na přelomu 19. a 20. století. In: Sborník referátů

2.Severomoravského demografického kolokvia. NV m.Ostravy, Ostrava 1985, s. 16-20.

**N o v o t n ý** Jan, K problému zkoumání sociálního a národnostního vývoje Prahy a předměstí v 19.století. Documenta Pragensia V/1, 1985, s. 39-46.

**N o v ý** Rostislav, Vývoj sociální struktury Plzeňska ve 14.-17.století. MZK 21, 1985, s. 157-166.

**P e n á ě e k** Jaroslav, Zaniklé středověké osady na Českolipském okrese. Z minulosti Děčínska a Českolipska IV, 1985, s. 279-300.

+ **P e š e k** Jiří, Chudina z Benešova a Sedlčanska mezi nejnižšími vrstvami proletariátu Královských Vinohrad na přelomu 19. a 20.století. VSP 23, 1982, s. 273-289.

**P e š e k** Jiří, **Z i l y n s k ý j** Bohdan, Bydliště pražského univerzitního studentstva před sto lety (1884). Documenta Pragensia V/1, 1985, s. 158-173.

**F i t r o n o v á** Blanka, K vývoji struktury obyvatel Ostravy za kapitalismu. In: Sborník referátů 2. Severomoravského demografického kolokvia. NV m.Ostravy. Ostrava 1985, s.22-27.

**P o p e l k a** Pavel, Tradiční morální normy vesnického společenství ve vztahu k svatbě a manželství. Studia comeniana et historica X, 1985, č. 30, s. 81-94.

**P r o k o p** Radim, **K o v á ř** Jiří, Český Těšín v pohledu na obyvatelstvo. Těšínsko 1985, č. 2, s. 14-19.

+ **R o b e k** Antonín, K etnografické problematice českého vystěhovalectví do Ameriky, zejména do Spojených států amerických. In: The Czechs in Texas 1979, s. 19-31.

+ **R o b e k** Antonín, Knihy ohlášek snoubenců a jejich využití. Sborník příspěvků z II. setkání genealogů a heraldiků, Ostrava 1984, s. 37-38.



R o e d l Bohumil, H o r á č k o v á Petra, Povolání nových měšťanů v Žatci a Lounech před Bílou horou. Sborník Okresního archivu v Lounech, I/1985, s. 49-52.

S c h m í d Ludvík, Irská emigrace do střední Evropy v 17. a 18. století (1.část). Sborník historický 32, 1985, s. 189-254.

S o v s á d i n a Miloslav, Vývoj obyvatelstva na okrese Česká Lípa v letech 1850-1980. Z minulosti Děčínska a Českolipska IV, 1985, s. 113-145.

S r b Vladimír, Dvě stě let statistiky přirozené změny obyvatelstva v Českých zemích (1754-1985). HD 9, ÚČSSD Praha, 1985, s. 9-88.

S r b Vladimír, Dvě stě let statistiky přirozené změny obyvatelstva v Českých zemích. Demografie 27, 1985, s. 97-105.

S r b Vladimír, Two centenaries of the statistics of population natural movement in Czech countries (1785-1985). Demosta 18, Praha 1985, č. 3-4, s. 48-51 (též rus., franc., šp.)

S r b Vladimír, 200 let statistiky přirozené změny obyvatelstva v Českých zemích (1785-1985). Statistika 22, 1985, s. 235.

+ S t e r á dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848-1939. red. Ant. Robek - Mirjam Moravcová, Jermila Šťastná, Praha, Academia 1981, 312 s.

S t l o u k a l Milan, H a n á k o v á Hana, Antropologický materiál z pohřebiště Mikulčice-Klášteřisko. PA 76, 1985, č. 2, s. 540-588.

+ S t r u k t u r a feudální společnosti na území Československa a Polska do přelomu 15. a 16. století. Sest. Ján Čierny, František Hejl a Antonín Verbík. ÚČSSD Praha 1984, 426 s.

+ S u k o v á Vlasta, Česká společnost na počátku kapita-

lismu. Lid a lidová kultura národního obrození. Referáty z konference s mezinárodní účastí, uspořádané ÚEF ČSAV v Praze a Polabským muzeem v Poděbradech dne 21. a 22. října 1980 v Přerově nad Labem. Praha - Rostoky u Prahy, ÚEF a Středočeské muzeum, 1983, s. 27-35.

+ S z a b ó Ludovít, M ü l l e r Karel, Olomoucké rejstříky městské dávky v letech 1552-1620. In: Pocta Paed Jiřině Holinkové, CSc. Sborník příspěvků žáků k problematice dějin předbílchorské Olomouce. Zvl. příloha Zpravodaje č.III, KGH Ostrava, DK ROH Vítkovic, 1983, s. 31-41.

Š i m e č k o v á Alena, D o k o u p í l, Příčiny úmrtí obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti v 19.století. HD 9, ÚČSSD Praha 1985, s. 143-160.

Š i n d e l á ř Bedřich, Útěk poddaných z Čech na Moravu po třicetileté válce. Praha 1985, Studie ČSAV č. 24, 96 s.

Š m a h e l František, Antitese české kultury pozdního středověku. ÚSH 1985, s. 9-29.

+ Š m a h e l František, Základy města: Tábor 1432-1452. Husitský Tábor 5, 1982, s. 7-134.

Š u b r t o v á Alena, Názor na populaci v prvních statistickodemografických pracích v našich zemích a vztah k Malthusově doktríně. HD 9, ÚČSSD Praha 1985, s. 123-142.

+ T a r a b o v á Z., Die Bevölkerungsentwicklung der Siedlungen der Umgebung von Brno im Zeitschnitt 1869-1980. Scr.fac.sci.nat.univ.Purk. Brun., Geogr. 14, 1984, č. 7, s. 335-342.

T o m a s Jaroslav, Fočátky města Litoměřic, II/2. ÚSH 1985, s. 31-90.

T o m a s Jaroslav, K problematice odsunu Němců a osídlování Karlovarska (1945-1953). MZK 21, 1985, s. 27-54.

V a c o u l í k Jaroslav, K sociálně ekonomickému a politickému vývoji české minority v polské části Volyně v letech





Demografičeskij enciklopedičeskij slovar. Moskva, Sovetskaja enciklopedija, 1985, 608 s.

V rámci velkých encyklopedických slovníků, které vydává nakladatelství Sovetská encyklopedie, vyšel v roce 1985 také svasek věnovaný demografii. Na jeho přípravě se podílelo téměř 270 vědců a odborníků ze Sovětského svazu a řada demografů z ostatních socialistických zemí, redakční kolektiv tvořili významní sovětské demografy pod vedením D.I. Valentěje. Vytkli si obtížný cíl: přispět nejen k hlubšímu pochopení základních zákonitostí populačního vývoje Sovětského svazu a dalších zemí, ale také k rozpracování aktuálních teoretických otázek demografie a v neposlední řadě přispět i ke sjednocení demografické terminologie. Práci podobného charakteru zatím nebylo mnoho vydáno: první významnější encyklopedická příručka z oblasti demografie vyšla v roce 1957 v Tokiu, později následovala mezinárodní encyklopedie obyvatelstva, vydaná v roce 1982 v New Yorku a v Londýně. Sjednocení demografické terminologie byl určen mnohojazyčný demografický slovník vydávaný od roku 1958 při OSN<sup>1)</sup> a Krátký encyklopedický demografický slovník, který připravil V. Trebičí.<sup>2)</sup>

Záměrem redakčního kolektivu odpovídá i výběr hesel: více než 40 % jich náleží k odborné demografické problematice; zde se výrazně uplatnilo hledisko vedoucího redaktora D.I. Valentěje a demografie je pojímána v širokém vymezení vědy o obyvatelstvu. Za klíčová hesla tohoto okruhu lze považovat souhrnné stati o významných otázkách populačního vývoje (globální problémy obyvatelstva, demografie, demografická historie, demografický přechod, teorie vědy o obyvatelstvu), ale také hesla definující jednotlivé demografické jevy (plodnost, úmrtnost, snatečnost) ukazatele a metody. Jsou zde i hesla z geografie obyva-

1) Mnohojazyčný demografický slovník, český svasek, Praha BČSAV 1965, 154 s.

2) V. Trebičí, Mica encyclopedie de demografie, Bukurešť 1975, 493 s.

telstva a termíny ekonomickodemografické. Mezi tyto hraniční obory možno zařadit i hesla svou podstatou filosofická, sociologická, ale též z oblasti právní, politické ekonomie (zde zaujímá významné místo rozbor děl klasiků marxismu-leninismu), z oblasti lékařství a hygieny.

Zhruba třetinu zaujímají hesla, v nichž je podán přehled o jednotlivých státech a zemích světa. Tato hesla jsou poměrně podrobná a obsahují stručný přehled počtu obyvatelstva podle sčítání lidu (pokud jsou dostupná), údaje o reprodukci, věkovou strukturu z posledního sčítání, ekonomickou aktivitu obyvatelstva, zdravotní a sociální zabezpečení. V těchto heslech jsou data dovedena až do let 1982-1983, a kde to bylo možné, až do počátku roku 1985. Jsou doplněna o grafické přílohy jednotlivých států: mapky rozložení obyvatelstva zpracované metodou bodového kartogramu a sloupkové diagramy složení obyvatelstva podle věku a pohlaví. Významnější hesla jsou doplněna dalšími grafy a diagramy, řadou tabulek.

Překvapivě rozsáhlý je výběr hesel věnovaných osobnostem, které ovlivnily vývoj teoretické i praktické demografie. Zatímco hlavní hesla jsou věnována osobnostem, které již ukončily svou činnost, ve jmenném rejstříku jsou uvedeni i ostatní demografové včetně všech spoluautorů encyklopedie. Nalezeme zde nejen jejich biografická data, ale i stručnou bibliografii.

Slovník neopomněl ani organizačního a institucionálního zabezpečení demografického výzkumu a obsahuje mj. také stručné charakteristiky jednotlivých národních demografických ústavů, některých vědeckých společností a demografických kongresů společně s nejvýznamnějšími periodiky.

Pokud jde o zpracování historické demografie, rozsáhlá hesla historická demografie a historie demografie a další jsou prací D.Ā. Šelestova, který definuje historickou demografii jako část demografické vědy studující demografické dějiny lidstva a z důvodu, že jde o součást celého společenskohistorického procesu, současně jako součást historických věd. V rámci hesla his-

torie demografie je podán i přehled populačních teorií; autor se přidržuje periodizace, kdy se za formování demografických poznatků považuje období od 16. do počátku 19. století, vznik demografie jako vědy je kláden do 19. století a od 19. století se rozlišují směry buržoazní a marxistickoleninský proud bádání. Rozsáhlé historické exkursy jsou však součástí i mnoha dalších hesel (za jiné jmenujme např. heslo sčítání lidu), nehledě na to, že podrobné přehledy vývoje obyvatelstva jednotlivých zemí jsou v podstatě rovněž látkou historickou.

Dílo bylo zpracováno důsledně z pozic marxismu-leninismu, třebaže se v některých heslech promítly neukončené diskuse celkového pojetí populačních zákonitostí a sociální a biologické podmíněnosti reprodukce obyvatelstva. Autoři rovněž kriticky hodnotili i vývoj marxistické demografie a neváhali upozornit na některé překonané názory (např. formulace tzv. populačního zákona socialismu, jak byl uplatňován ve třicátých letech a později). Vzhledem k převaze sovětských autorů bylo dílo významně orientováno především na sovětskou demografickou produkci a poskytuje velmi rozsáhlé informace o demografickém vývoji v Sovětském svazu včetně rozvoje sovětské demografie. Vzhledem k velkému počtu autorů se ne vždy podařilo udržet jednotu celého díla (např. v heslech Československo a Rakousko je odlišná chronologie nejstarších sčítání lidu, ačkoliv obě země tvořily tehdy jeden stát - a podobných nesrovnalostí je více). Navíc je často obtížné vyznat se v transkripci vlastních jmen (zejména méně známých vědců) z latinky či jiných písem do azbuky.

Demografický encyklopedický slovník je shrnutím dosaženého stupně poznání dané problematiky a zároveň průřezem demografické situace ve světě na počátku 80. let. Pro českého čtenáře je to zatím jedná z mála dostupných příruček podobného druhu, která obsahuje v solidním, i když ne vyčerpávajícím rozsahu informace o současné demografické situaci i o úrovni demografie.

L. Píalová



Z. Pavlík, J. Rychtaříková, A. Šubrtová, *Základy demografie*, Academia, Praha 1986, 736 s. (111 obr., 9 příloh)

V posledních letech vzrostla nebyvalou měrou úloha populačního faktoru ve vývoji lidstva, což se projevilo mimo jiné i v rozvoji teorie a metodiky zkoumání zákonitostí lidské reprodukce. Z toho důvodu má nová československá učebnice demografie, mezi jejímiž autory je kromě demografů Z. Pavlíka a J. Rychtaříkové i historička A. Šubrtová, poněkud jinou koncepci než předchozí obdobné práce. Tento rozdíl není zjevný ani tak v rozvržení do jednotlivých kapitol, jako v celkovém pojetí a obsahu. Autoři považují demografii za vědu studující vývoj demografické reprodukce a podmínky a důsledky tohoto procesu, a to nejen v bezprostřední návaznosti na demografickou reprodukci.

Nová učebnice významně akcentuje historické pojetí procesu lidské reprodukce. A protože jejím jádrem je kromě vymezení předmětu a postavení demografie jako vědy, její metodologie, analýzy procesu úmrtnosti a porodnosti a širší podmíněnosti lidské reprodukce, syntetické hodnocení minulého, současného a budoucího vývoje populace České socialistické republiky v kontextu celkového populačního vývoje světa, může zároveň sloužit jako příručka k demografickému vývoji obyvatelstva žijícího na území dnešní ČSR a k dějinám československé demografie.

Demografický vývoj v Českých zemích je v "Základech demografie" obsažen ve dvojí rovině. Ta první vyplývá z toho, že demografická analýza je dokumentována příklady z demografického vývoje populace ČSR, a z toho, že autoři nepoužívali neaktuálnějších dat, i když většina příkladů byla zvolena z období 1970-1980. Řada tabulek i grafů zachycuje dlouhodobý vývoj jednotlivých ukazatelů a měr, například výklad konstrukce úmrtnostních tabulek je založen na analýze vymírání generace žen narozené na území ČSR v roce 1875 apod.

Shrnutí dosavadních znalostí o demografickém vývoji populace ČSR je obsahem samostatné kapitoly, která vychází částečně ze starších prací A. Boháče a J. Korčáka (zejména pro prehistorické období), ale je koncipována v duchu teorie demografické revoluce. Pro analýzu vývoje ve středověku a v novověku bylo použito novějších poznatků československých antropologů, historiků, geografů a demografů. Protože se však autorům, kteří připravovali "Základy demografie" několik let, ne vždy podařilo zapracovat novější poznatky, nebudeme dnes s jejich závěry vždy zcela souhlasit. "Základy demografie" tak nepřímou znova upozornily na ta místa a období českých dějin, na něž by se česká historická demografie měla při dalším výzkumu zaměřit především (zejména celé období starších českých dějin s akcentem na léta 1400-1700) a na naléhavou potřebu přistoupit k vypracování moderně pojaté a z nejnovějších poznatků vycházející syntézy populačního vývoje ČSR.

I v kapitolách věnovaných vývoji demografie jako vědní disciplíny a způsobům zjišťování demografických a geodemografických jevů jsou subkapitoly, v nichž je podrobněji specifikována problematika československá. Obdobně i v pasážích o vývoji populačních teorií je zahrnut přínos československých demografů a zvláštní podkapitola shrnuje vývoj a současný stav československé populační politiky.

Poměrně rozsáhlé jsou seznamy literatury připojené k jednotlivým kapitolám a odkazy, takže učebnice může sloužit i jako příručka výběrové bibliografie dosažitelné v československých knihovnách.

Ačkoliv v učebnici nenalezneme pasáže věnované speciálně historickodemografickým metodám, výklad je omezen na metody demografické analýzy současných populací, popis a celkové pojetí "Základů" umožňuje jejich využití i pro historické demografy: podstata jednotlivých jevů a procesů, možnosti jejich rozboru jsou podány velmi výstižně. Učebnice obsahuje řadu metod a měr u nás zatím užívaných jen zřídka, případně vůbec ne, z nichž

mnohé by mohly najít uplatnění i při historickodemografickém výzkumu. Silný akcent na potřebu zkoumání širších podmíněností populačního vývoje, který dílem prostupuje, je soudobé historické demografii rovněž vlastní.

Snahou autorů bylo podat výklad všech otázek a problémů, které se v souvislosti se studiem demografie lidských populací mohou vyskytnout. V některých případech se neubránili jisté schematičnosti dané také snahou o maximální zkrácení a hučnost textu; i tak je rozsah publikace úctyhodný. Nutno rovněž dodat, že učebnice předpokládá poměrně značné znalosti matematických a statistických metod a pracuje s formálně dobře propracovanou symbolikou a nově kodifikovaným názvoslovím.

Pomineme-li vysokoškolská skripta či interní tisky statistických úřadů, jsou "Základy demografie" teprve třetí tištěnou československou demografickou příručkou. Jsou však příručkou zpracovanou na vysoké odborné úrovni, obsahově vyváženou a metodicky propracovanou, která je důstojným reprezentantem současné československé demografie a vědecké práce vůbec.

L. Fialová

Dějiny hmotné kultury, I/1-2, Za redakce J. Petráně vypracovali M. Buchvaldek, T. Durdík, V. Michovský, J. Petráň, L. Petráňová, J. Sláma a M. Tícha. SPN, Praha 1985, 997 s. + XXXII s. obrazových příloh.

První díl dějin hmotné kultury představuje u nás vsutku jedinečné dílo, a to jak svou originalitou, tak i šíří záběru. Dějiny jsou koncipovány jako vysokoškolská učebnice, jejich použití však jistě bude mnohem širší. Iniciátorem díla, tvůrcem jeho koncepce, vedoucím autorského kolektivu i zpracovatelem více než dvou třetin textu byl Josef Petráň.

Novostí pohledu zaujme již Petráňova úvodní kapitola

o historii kultury a o jejích metodách, sympatická zejména úsilím vnést systém do ohromného množství navzájem rozporných koncepcí. V jednotlivých kapitolách jsou pak probrány následující otázky každodenního života v Evropě a speciálně v našich zemích v období pravěku a středověku: konjunkturální výkyvy ekonomiky, sociální prostředí, osídlení, typy sídel, zemědělská a řemeslná výroba, doprava, strava, oděv, zábava. Rovnocennou složku knihy tvoří spolu s textem i vynikající a neobyčejně početné obrazové přílohy. Také mapky jsou zastoupeny v hojném počtu, někdy bohužel v příliš malém měřítku a občas s věcnými chybami a mezerami (č. 146, 682, 693).

Demografické problematice není věnován samostatný výkladový celek. Josef Petráň se jí však dotýká jednak v souvislosti s ekonomickou konjunkturou, jednak v souvislosti s dějinami osídlení a dějinami rodiny. V zásadních otázkách je jeho výklad spolehlivý a přesvědčivý. Je však nicméně možno poukázat na některé zjednodušující nebo i problematické formulace, které mohou čtenáře dezinformovat, i když samy třeba nejsou nesprávné.

Bližší vysvětlení a přesnější časové určení by si po mém soudu vyžadovalo tvrzení, že ve 13. století se odhaduje podle počtu osad a far průměrná lidnatost Čech na 16 osob na km<sup>2</sup>. Vždyť právě 13. století bylo dobou mimořádně prudkého populačního růstu a lidnatost Čech na jeho počátku byla nepochybně mnohem nižší než na jeho konci. Navíc přesnější počet far známe až od poloviny 14. století a ještě méně víme o tom, kolik existovalo ve 13. století osad. Poněkud jednostranný je i výklad příčin vzestupu porodnosti za ekonomické konjunktury. Nelze jej vysvětlovat jen četnějšími, ale také časnějšími uzavíranými sňatky. J. Petráňovi je naproti tomu možno přitakat tam, kde střízlivě hodnotí důsledky změn úrovně mortality pro populační i ekonomický růst.

Výklad o rodině je velmi zajímavý, zejména z hlediska středověké mentality. Je však třeba poznamenat, že není pravda, že by utrakvisté legalizovali sňatky kněží. Sporné je také tvr-



zení o nevelkém věkovém odstupe mezi generacemi při nízkém průměrném věku. Především je třeba poznamenat, že není zcela jasné, co autor vlastně termínem průměrný věk myslí. Vždyť to, co se jím označuje v běžné demografické terminologii (vážený průměr věků pročitých k určitému okamžiku všemi jedinci dané populace), ve středověku vůbec nelze zjistit. Zdá se, že autor má na mysli spíše střední délku života nebo ještě spíše průměrný věk zemřelých. Ať už "průměrný" věk počítá jakkoliv, měl by čtenáře upozornit na to, že nízký průměr věku byl způsoben především vysokou dětskou a zejména kojeneckou úmrtností a že neznamenal, že by se jedinec nemohl dožít vysokého věku. Jinak by čtenář snadno mohl dojít k představě, že všichni lidé umírali ve středověku mladí. Mohly by ho v ní utvrdit i náhodně zvolené příklady ze života feudálních panovníků (proti nimž by ovšem bylo možno postavit jiné, např. Zikmunda Lucemburského) i některé formulace, např. tvrzení, že nevelký věkový odstup mezi generacemi při nízkém průměrném věku dával příležitost k napětí mezi hlavou rodiny a syny. Věkový rozdíl mezi generacemi přece není dán "průměrným věkem", nýbrž sňatkovým věkem a délkou plodivého období ženy. Ve středověku bylo obojí spíše vysoké, což vedlo ke značným a dnes málo obvyklým věkovým rozdílům mezi otci a dětmi (nepočítáme-li ovšem diplomatické sňatky královských dětí), jimiž někteří autoři vysvětlují malé porozumění mezi oběma generacemi a malý zájem o dítě ve středověké kultuře.

Nedávný unikátní výzkum florentské populace v 15. století ukázal, že sňatkový věk byl zejména u městské mužské populace značně vysoký. Stejně tomu bylo i u nás v pozdějších staletích, bohatších na prameny. Nelze proto bez jakékoli výhrady mluvit o časném vstupu sedláků a řemeslníků do společenské aktivity. Zjednodušující je i představa, že vdovy většinou "své krátkodobé vdovství proměnily opět v manželství". Ve skutečnosti se vdávaly velmi obtížně, na rozdíl od vdovců, kteří měli možnost vybírat si nové manželky mezi mladými dívkami. I tím se ovšem spí-

že zvyšoval než snižoval odstup mezi generací otců a synů.

V každé učebnici jsou třeba určitá zjednodušení, daná pedagogickými zřeteli. Zjednodušující formulace však také mohou navodit nepřesné nebo i mylné představy. Proto jsme se u některých zastavili. Pokud jsme na ně upozornili, nemínili jsme tím nijak zpochybňovat základní přínos příslušných partií Dějin hmotné kultury a tím méně hodnotu knihy jako celku. Ta zůstává svým způsobem mimořádným dílem.

Eduard Maur

Luđa Klusáková, Evropská města na prahu kapitalismu. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica, Monographia CIV - 1984, Praha 1986, 148 s.

Cílem zajímavé práce L. Klusákové je podat za pomoci historicko-srovnávací metody a za pomoci modelové analýzy typologii vývoje evropských měst v období rozkladu feudalismu a nástupu kapitalismu, a to vzhledem k západní, střední a východní Evropě. Zatímco srovnávání vývoje urbanizace mimo naše území se opírá hlavně o literaturu a vydané prameny, vychází rozbor českých poměrů v rozsáhlé míře i z archivních pramenů, zejména z materiálů stabilního katastru, a z pramenů kartografické povahy.

Urbanizaci autorka nechápe jen jako pouhý růst počtu a velikosti měst. Za její nerozlučnou součást považuje řadu procesů spojených s ekonomickou, ale i s dalšími funkcemi měst. Urbanizace tak v jejím pojetí tvoří jednu ze složek sociální revoluce, jeden z prvních projevů formování buržoazní společnosti.

V práci jsou analyzovány jak obecné aspekty urbanizace v Evropě, tak i specifické rysy vývoje jednotlivých oblastí, případně i jednotlivých měst. Jako příklad západoevropských zemí s klasickým vývojem kapitalismu byly vybrány Anglie, Nizozemí a Francie. Východoevropské oblasti pozdního rozvoje kapita-

listu v práci reprezentují Estonsko a Polsko, přechodnou oblast střední Evropy České země. Z českých měst jsou speciálně analyzovány Plzeň, České Budějovice, Jindřichův Hradec a Liberec. Autorka sleduje zejména váhu a růst městské populace, růst počtu měst, diferenciaci městské sítě a městských funkcí, rozvoj městské zástavby, životní poměry ve městech, a to na pozadí sociálního a ekonomického vývoje daných oblastí.

Ve všech zkoumaných oblastech autorka zjišťuje, že nástup urbanizace předcházela před nástupem průmyslové revoluce, průběh urbanizace však jí byl urychlen a modifikován. Autorka dospívá k určení čtyř základních typů městského vývoje: 1. Města, která nedokázala využít sociálně-ekonomický impuls pro svůj další vývoj a jímž pro to chyběly předpoklady (malá tržní městečka v Polsku, býv. horní města v Čechách). 2. Města, jež stávající předpoklady z řady příčin nerealizovala (Jindřichův Hradec, Enkhuizen, Horn). 3. Města, kde sice pod vnějším impulsem došlo k růstu obyvatelstva, jež ale plně nezvládla nutný přesun městských funkcí a jejichž vývoj se zpomalil (Hradec Králové). 4. Města, která zvládla všechny tyto momenty a rychle se měnila v raně kapitalistická města (Plzeň, Lille, Lyon, Tallin, Rotterdam aj.).

Závažný metodický problém s sebou přinášelo značné časové rozpětí období přechodu od feudalismu ke kapitalismu v Evropě a jeho nerovnoměrný průběh v jednotlivých zemích. Autorka problémem řeší tím, že jednotlivé oblasti nesrovnává v časové ose, nýbrž v ose analogických historických situací, tj. v téže fázi rozvoje společensko-ekonomické formace. Její postup se ukázal být plně nosný a plodný. Promyšlené použití srovnávací metody je spolu se shromážděním bohatého srovnávacího materiálu o vývoji měst v Evropě hlavním přínosem práce L. Klusákové. K vlastní analýze by snad bylo možno dodat, že by mohla více využívat metodických podnětů demografie a geografie obyvatelstva (např. při hledání vhodných způsobů statistického vyjádření velikostní struktury měst, prostorového uspořádání jevů ap.). V každém pří-

padě je pak škoda, že práce není doplněna obrazovým a kartografickým materiálem, tím spíše, že autorka se v textu o prameny tohoto typu v široké míře opírá. I v předložené podobě však je práce pro naši historiografii nesporně přínosem.

Eduard Maur

Bedřich Šindelář, Útěk poddaných z Čech na Moravu po třicetileté válce. Studie ČSAV 24/1985. Academia, Praha 1985, 96 s.

Po několika dřívějších pracích o zbíhání poddaných zpracoval tentokrát autor toto téma ve vztahu Čech a Moravy. V pěti kapitolách sleduje stížnosti vrchností na zbíhání a jejich řešení, opatření proti útěku poddaných i rozsah zbíhání a jeho příčiny.

V úvodu připomíná diskusi českých historiků o tomto problému na počátku sedmdesátých let a sám hodnotí zbíhání poddaných jako jeden ze základních projevů třídního boje v období pozdního feudalismu. V motivaci útěků naprosto převažovaly pohnutky náboženské a sociální. Dokazuje to i zbíhání poddaných z Čech na Moravu po třicetileté válce, které svým rozsahem v padesátých až osmdesátých letech 17. století převýšilo nad útěky jinými.

Válečné ztráty v Čechách a především ve středočeské oblasti byly daleko rozsáhlejší než na Moravě. Největší část utečenců pocházela z Čáslavského kraje. K neutěšené ekonomické situaci této krajiny přistoupila po roce 1650 tvrdě prosazovaná protireformace a zvyšování sociálního tlaku. V prvních letech po válce převážily v motivaci útěku náboženské pohnutky. Brzy však ustupují do pozadí a hlavní příčinou se stala ekonomicko-sociální situace poddaných (od konce padesátých let 17. století). Z těchto dvou příčin nabylo zbíhání masového charakteru. Posti-



žená vrchnost řešila poměry stížnostmi u pražského místodržitelství nebo královského tribunálu v Brně a často zasáhl i sám panovník. Zásahy úřadů či přímo panovníka však v průběhu celé doby neměly patřičný účinek. Úsilí českých vrchností zjednat nápravu vysíláním splnomocněnců pro zběhlé poddané na Moravu se pravidelně setkávalo s neochotou moravské šlechty a často i s násilným odporem místního obyvatelstva.

Zběhlí poddaní se usazovali na Moravě ve značném rozptýlu, ale v padesátých a šedesátých letech nejčastěji na třebičském panství Valdštejnů. Hospodářské zájmy zdejších majitelů podmiňovaly i jejich tolerantnější náboženské postoje. Růst stížností na poměry na třebičském panství vyvolal nakonec zásah císaře a organizovanou protireformaci. Právě inkviziční komise pořídila roku 1657 seznam 120 poddaných z Čech na třebičském panství. 35 % zběhlých přišlo od konce dvacátých a během třicátých let 17. století, ale největší skupina 40 % utečenců po roce 1650. Jen málo z nich se stalo po útěku osedlými (30 %), zvláště pokud autor připouští, že mezi zběhlými poddanými v pobělohorském období převažovali právě osedlí. Většina z nich skončila mezi podruhy (56 %) a čeledí (14 %). Útočiště našli v městečku Kamenici (32 %) a vesnici Kameničce (8 %), dále ve Vladislavi, Radošově a Koutech. Zásah inkviziční komise ovšem nevedl ke vrácení uprchlíků zpět do Čech. Vyvolal naopak jejich další útek dále do Uher, přičemž se k nim připojovali i místní tajní evangelíci.

Neúspěchy úředních zásahů vedly od druhé poloviny šedesátých let ke snižování počtu písemných protestů českých vrchností. Nejzávažnější z této doby byly dvě stížnosti hraběte Jana Šporka a poručíků jeho nezletilých synů. Obsahují i seznam 249 a 254 zběhlých poddaných z panství Choustník a Radenín v Tábořském kraji z let 1676 a 1689. Seznam z roku 1767 uvádí údaje o jménu a příjmení, věku a místě pobytu poddaných na Moravě. Z obou panství uprchlo celkem 90 mužů a 79 žen ve věku od 20 do 63 let a 80 dětí od 4 do 19 let (převažuje 68 dětí mladších

10 let). Zdržovali se ve znojemském kraji (66 %) a částečně v Jihlavském kraji (8 %). Druhá stížnost z roku 1689 uvádí jména 254 zběhlých ze zmíněných dvou panství. Našli útočiště opět ve Znojemském kraji (189), Jihlavském kraji (25) a Brněnském kraji (17). Porovnáním obou soupisů zjistil autor některé závažné změny. Především docházelo k dalšímu překvapivému pohybu utečenců z původního místa roku 1676 na jiná panství i do jiných krajů. Poddaní si navíc měnili svá jména a příjmení, aby znemožnili své vypátrání. Z tohoto zjištění lze odvodit překvapivý rozsah fluktuace obyvatelstva v pobělohorském období, přes opatření státu i vrchností k omezení pohybu poddaných. Ten byl zřejmě daleko větší, než se obecně předpokládá. Tradičně chápaná uzavřenost feudálního panství měla více charakter ekonomický.

Na konci 80. let 17. století přestal útek poddaných z Čech na Moravu dominovat a v důsledku porážky Turků roku 1683 se otevřely nové možnosti útěku. Změna postoje moravských vrchností a jejich snaha o omezení útěků poddaných z Moravy do Uher však neměly patřičný účinek.

Autorovi se podařilo prokázat, že zbíhání poddaných bylo jednou z forem třídního boje v pobělohorské době. Zbíhání z Čech na Moravu se od 50. let 17. století stalo masovým jevem. Hlavní příčinou byl spočátku odpor proti násilné rekatolizaci, později převládla stránka sociálně-ekonomická. Veškeré snahy o omezení zbíhání končily bezvýsledně. Příčiny spočívaly v egoismu moravské aristokracie, proti níž nemohl ani panovník ze svého třídního stanoviska zasáhnout důrazněji. Z rozdílu jazyka písemností úřadů v Čechách a na Moravě upozorňuje Bedřich Šindelář i na rozdíly v předpokladech pro germanizaci v obou zemích, které se nakonec projevíly v průběhu národního obrození.

V 11 přílohách je dokumentována snaha panovníka ve věci zběhlých poddaných, postoje českého místodržitelstva a několik zajímavých stížností na úteky poddaných a násilnosti při jejich vyhledávání na Moravě.

Problémy istoričeskoj demografii SSSR, Štiinca, Kišíněv 1985, 148 s.

Sborník statí Problémy historické demografie SSSR byl sestaven z referátů přednesených na 4. Všesvazovém semináři o historické demografii, které se konalo v dubnu roku 1983 v Kišíněvě. Seminář byl tentokrát věnován problematice období socialismu a byl organizován Vědeckou radou historické geografie a historické demografie AV SSSR a Oddělením etnografie a teorie umění AV Moldavské SSR. Proto bylo na semináři věnováno více místa aspektům demografického vývoje Moldávie a rovněž byl patrný akcent na problematiku národnostní a etnické skladby obyvatelstva.

Sborník je rozdělen do dvou částí - do první, nazvané "Obecné problémy historické demografie", zařadili editoři dva příspěvky metodologického charakteru a článek o historikodemografickém výzkumu na Ukrajině. Druhá část - "Problémy historické demografie Sovětského svazu" - obsahuje třináct studií o populačním vývoji sovětské společnosti.

Úvodní stať Ja.E. Vodarského "Historická demografie jako vědecká disciplína" pojednává o názorech současných sovětských historiků a demografů na historickou demografii: je pravidlem, že bývá považována jak za nedílnou součást historických věd tak i vědy o obyvatelstvu (v pojetí D. Valentěje) v závislosti na profesi jednotlivých autorů. Ja.E. Vodarskiij rozebírá jednotlivá stanoviska a polemizuje s nimi; závěrem však přiznává, že historická demografie je sice zvláštní historickou vědou, a proto patří do historiografie, ale zároveň jí lze považovat za disciplínu demografickou, a proto je žádoucí spolupráce specialistů obou vědních oborů, která umožní úplnější poznání demografického vývoje.

Významem studia vývoje obyvatelstva z hlediska sovětské historiografie se v příspěvku "Historická demografie: problémy výzkumu" zabývají významní sovětské historikové Ju.A. Poljakov, V.Z. Drobižev a D.K. Šelestov. Upozorňují na význam studia po-

pulačního vývoje Sovětského svazu, který nebyl zatím z hlediska historiografie adekvátně zpracován a který je třeba dále hodnotit. Autoři informují o záměrech Ústavu historie SSSR AV SSSR, kde se mj. zpracovávají sčítání lidu z roku 1897 a 1926, a navrhnou náměty další práce sovětských historiků.

Studie A.L. Perkovského "Historikodemografický výzkum na Ukrajině v 19. a 20. století (problematika feudalismu)" seznamuje s literaturou k populačnímu vývoji Ukrajiny; o první odhad počtu obyvatelstva pro polovinu 17. století se pokusil již v roce 1843 historik N.A. Markevič, který rovněž studoval tehdejší podmínky reprodukce obyvatelstva. Od té doby se populačním vývojem zabývala řada ruských, ukrajinských a polských historiků a v poslední době i demografů. Další studium si však vyžadá nejprve vyřešení obtížných metodologických a metodických otázek a podrobný regionální výzkum.

Druhá část sborníku je uvedena statí N.A. Platunova "Vliv migrací na početní růst obyvatelstva severních a východních rajonů SSSR ve 20. a 30. letech". Autor vychází z údajů sčítání lidu v letech 1926 a 1939 a vyhodnocuje podíl migrací na růstu obyvatelstva, jejich směry, velikost, regionální variabilitu a změny v průběhu sledovaného období. Konstatuje značnou diferenciaci ve vývoji jednotlivých regionů.

O.M. Verbická ve studii "Základní etapy a směry zemědělského stěhování v letech 1945-1958" pojednává o směrech a charakteru masových řízených migrací bezprostředně od skončení druhé světové války na území RSFSR. Rozlišuje v nich dvě etapy: v letech 1946-1953 byly osidlovány oblasti za války v podstatě vylištěné a nově připojená území rodinami kolchozníků z centrálních oblastí RSFSR a z Povolží, v letech 1954-1958 pak osidlování celin převládaly mezi migranty ostatní vrstvy obyvatelstva, hlavně dělníci.

V příspěvku "Národnostní skladba obyvatelstva velkých měst SSSR" podává V.S. Smetanič velmi zajímavý rozbor městského obyvatelstva hlavních měst republik v letech 1959-1979 z hlediska



národnosti; konstatuje jednak zvyšování heterogenity městského obyvatelstva, na niž působí vysoká mobilita sovětského obyvatelstva vůbec, jednak rostoucí podíl obyvatelstva i těch národností, pro něž bylo dříve typické bydlení na venkově, v metropolitních svých republik (např. Ázerbájdžánců v Baku).

Stať E.P. Šatalinové "Sociálně-demografické faktory růstu dělnické třídy Ukrajinské SSR v 30. letech" je založena na rozboru dat sčítání z let 1926 a 1939 a běžné statistiky obyvatelstva. Dokládá prudký vzestup obyvatelstva ve městech, především v nově budovaných průmyslových oblastech v letech 2. a 3. pětiletky.

V článku "Sociální struktura a demografické procesy v Ukrajinské SSR v etapě rozvinutého socialismu" využívá Ju.A. Kurnosov rozboru přirozené měny obyvatelstva a migrací v 60. - 80. letech k objasnění některých změn v rozsahu a struktuře zaměstnanosti obyvatelstva a skladbě zdrojů pracovních sil. Z obdobných materiálů vycházel i A.P. Ponomarev, v jehož příspěvku "Změny národnostní skladby obyvatelstva USSR v současné době" je rovněž patrný značný význam migrací pro formování současné sovětské společnosti. V období 1959-1979 se zvýšila národnostní heterogenita Ukrajiny, kde žije více než 100 národů a národností, zvýšila se rovněž národnostní heterogenita manželství, stoupá počet osob hovořících jiným než rodným jazykem. Zároveň probíhající asimilace naspak naznačuje sblížování jednotlivých národů. Autor předpokládá, že v budoucnu se sníží vliv migrací a přirozeného růstu na změny velikosti a rozložení národů v rámci USSR.

Současnými etnodemografickými procesy v Běloruské SSR se ve stejnojmenném příspěvku zabývá G.I. Kasperovič, jenž dochází k závěru, že kulturní a ekonomická úroveň etnik žijících na území Běloruska se rovněž sblížuje.

Ve studii "Vliv změn demografické situace na skladbu dělníků a zaměstnanec v ESSR" R.R. Juursoo a K.K. Kala dokládají, jak změny v úmrtnosti a porodnosti a z nich vyplývající stárnu-

tí obyvatelstva ovlivňují zejména věkovou strukturu ekonomicky aktivních osob v Estonsku. V druhé části příspěvku pojednávají o národnostní skladbě pracujících podle odvětví.

Stať L.E. Rapidové "Obecné rysy a zvláštnosti sociální skladby obyvatelstva Západní oblasti SSSR v podmínkách výstavby rozvinutého socialismu" je zaměřena na postihnutí obecných tendencí ve vývoji západních území SSSR (Pobaltí, Moldávie, západní Ukrajiny a západního Běloruska), jejichž vývoj byl v mnoha aspektech odlišný od vývoje na ostatním území Sovětského svazu. Blíže si všímá rozdílů v socioprofesionální skladbě obyvatelstva a temp urbanizace jednotlivých regionů.

Následující články jsou pak již věnovány obyvatelstvu Moldávské SSR. V příspěvku "Obyvatelstvo Moldávské SSR (etnodemografické aspekty)" zpracovali V.S. Zelenčuk a D.T. Ursul přehled vývoje obyvatelstva této svazové republiky a jeho srovnání s dalšími sovětskými a evropskými populacemi; v rámci toho se zabývají i vývojem koncentrace obyvatelstva podle oblastí a rozdílů v národnostní struktuře. E.M. Zagorodná rozebírá ve stati "Demografické problémy manželství a rodiny v Moldávské SSR" poválečný vývoj sňatečnosti a porodnosti v Moldávii v souvislosti se stoupající úrovní zaměstnanosti žen, s růstem urbanizace a především s vysokou rozvodovostí. Příspěvky J.V. Tabaka "Ruské obyvatelstvo Moldávie v poválečném období (etnodemografický přehled)" a A.V. Kaleva "Rozmístění a růst počtu Bulharů v Moldávské SSR" charakterizují početnost a reprodukční poměry dvou národnostních menšin Moldávské SSR (v roce 1979 zde žilo 13 % Rusů a 2 % Bulharů).

Čtvrtý sovětský sborník historickodemografických studií obsahuje nejen zajímavé informace o vývoji a etnogenezi obyvatelstva některých oblastí Sovětského svazu v období budování socialismu, ale je přínosný i z hlediska rozpracování nových metodických přístupů, zejména z hlediska studia etnické skladby obyvatelstva.

L. Fialová

Ladislav Dušek, Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850. Historickodemografická studie. Ústecký sborník historický 1985, s. 143-239.

Petr Mužík, Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1631-1830. Sborník archivních prací 36, 1986, č. 1, s. 103-207.

Obširnými studiiemi - možno říci spíše monografiemi -

L. Duška a P. Mužíka učinila naše historická demografie významný krok vpřed. Obě práce vznikly jako výsledek výzkumu prováděného pracovní skupinou AS MV ČSR v minulém pětiletce v rámci SPZV (úkol VIII-1-8-2) a pokračujícího i v pětiletce nyníjší. Těžšísté úkolu leželo ve zpracování řady lokálních sond vycházejících z exercepce matričních údajů o přirozené měně obyvatelstva v letech 1650-1850, zpracovaných osvědčenou metodou rekonstrukce rodin, již kdysi navrhl a stále zdokonaluje L. Henry. Tato nesmírně pracná, zároveň však dokonale propracovaná metoda, u nás - na rozdíl od jiných zemí - dosud prakticky téměř nebyla aplikována. Výjimku tvoří starší, nepřilíš rozsáhlá studie J. Kalserové o liběšické farnosti, omezená na sledování pouze některých ukazatelů, a práce P. Horské a E. Čáňové o Břevnovu, vycházející z pramene, v němž již vlastně rekonstrukce byla provedena. Autoři se mohli opřít vlastně jen o návody a zkušenosti publikované v zahraničí. Jejich práce je tedy průkopnická a tvoří určitý vzor, který budou moci následovat ti, jimž je zahraniční literatura nepřístupná. A hned předem je nutno říci, že kvalita obou prací zaručuje při eventuálních následování jinými zájemci dobrý výsledek.

Právě důsledné dodržování osvědčeného Henryho pracovního postupu je prvou předností obou prací. Zaručuje totiž, že pramen bude využit v maximální možné míře a že sledované ukazatele budou průkazné (v některých našich studiích zabíhajících do historickodemografické problematiky totiž stále přežívá živelné používání "ukazatelů", které právě toho či onoho autora napadnou a které často postrádají jakýkoliv smysl) a že zjištěné výsledky budou srovnatelné s poznatky jiných badatelů.

Základní metodická shoda nevyklučuje u obou autorů určité rozdíly v celkové koncepci jejich prací. L. Dušek se totiž omezuje výlučně na exercepci matričních údajů a na ukazatele z ní odvozené, zároveň ale v široké míře srovnává své vlastní výsledky s údaji, k nimž došli analogickým výzkumem někteří francouzští badatelé. P. Mužík přechází některé méně závažné jevy sledované Duškem (např. sezónní pohyb), zato se však opírá o širší pramennou základnu, což mu dovoluje sledovat i vývoj počtu obyvatelstva a jeho struktury a stanovit některé intenzitní ukazatele přirozené měny.

Obě studie jsou věnovány městské populaci. V tom je jejich výhoda i nevýhoda. Matriky městských farností jsou nepochybně vedeny lépe než matriky z venkova, na druhé straně však vysoká migrace městského obyvatelstva výsledky výzkumu poněkud zkresluje. Zajímavé proto bude srovnání poměrů v Budyni a Domažlicích s demografickou situací ve vesnických lokalitách, jakmile budou publikovány výsledky jejich studia.

Práce obou autorů ukazují, že demografický režim se v českých městech na sklonku feudalismu v zásadě nelišil od poměrů zjištěných francouzskými badateli v jejich zemi, případně v Kanadě. Shoda v řadě ukazatelů je až překvapující. Jsou tu ovšem i některé rozdíly, např. vyšší podíl předmanželských počtů a nemanželských dětí, což naznačuje, že ani v pobělohorském protireformačním období u nás vliv církve nebyl zřejmě tak důsledný, jako v jiných zemích Evropy, tradičně katolických. Nejzajímavější však je srovnání vzájemného vztahu mezi mortalitou a natalitou, tak jak se jeví ve skoumaných městech. V Budyni, stagnujícím venkovském městečku, jsou roční počty narozených a zemřelých téměř vyrovnány a přirozený přírůstek je téměř nulový. Podobnou situaci zjišťujeme i v Domažlicích asi do r. 1770. Po něm však nastává ve městě rychlý rozvoj manufakturní výroby, který má za následek nejen imigraci, ale také zřetelný vzestup plodnosti, daný zejména snížením sňatkového věku. Vzrůstá síce i úmrtnost, zvl. kojenecká, nikoliv však tou mírou, aby za-



brzdila rychlý růst obyvatelstva. Zjištěné rozdíly naznačují mechanismus fungování populačních zákonitostí v období počínajícího přechodu od feudalismu ke kapitalismu. Netrpělivě proto čekáme na publikaci výsledků dalších sond, na nichž naši archivisté pracují.

Eduard Maur

Monotematická čísla Annales de démographie historique.

Prvním monotematickým číslem "Annales de démographie historique", periodického sborníku vydávaného Společností pro historickou demografii se sídlem v Paříži, byl svazek 1969 věnovaný problému měst a vesnic staré Francie. Ovšem pod tímto titulem byla shromážděna řada studií, které vznikly ne z podnětu analýz, nýbrž spontánně v důsledku tehdejšího rozšíření tzv. "farních monografií", tj. studií matrik jednotlivých farností v předrevolučním období Francie. Jak známo, průzkum matrik doporučený Louisem Henrym, který pro využití matričních záznamů v předstatistickém období vypracoval velice přesnou metodu, na jejímž základě pomocí rekonstrukce jednotlivých rodin je možno provést kohortní analýzu plodnosti a řadu dalších analýz za příznivého stavu pramenů dokonalejších než dovolují provést pro obyvatele 19. a 20. století pramená statistická díla, vedl v samotné Francii i v řadě dalších zemí ke vzniku několika set monografií o vývoji obyvatelstva jednotlivých farností, matričních obvodů, od 16. do počátku 19. století. A právě přelom šedesátých a sedmdesátých let 20. století byl obdobím nejrychlejšího šíření tzv. Henryho metody.

V roce 1970 však již "Annales de démographie historique" byly natolik zavedenou mezinárodní revuí pro historicko-demografický výzkum, že mohly pomýšlet na funkci organizátora těchto

výzkumů. Právě v tomto roce, kdy vedoucím redaktorem byl P. Goubert, a výkonným redaktorem J. Dupâquier, bylo vydáno speciální číslo věnované převážně vyžádaným článkům o migracích. Výběr tématu jistě nebyl náhodný, protože právě problém migrací byl a dosud je jednou z nejproblematičtějších stránek studia populací v minulosti. "Annales de démographie historique 1970. Migrations" (Paris, Mouton 1971) má několik oddílů. První, všeobecnou problematiku zahrnující část, je uvedena článkem J.P. Poussoua o francouzských migracích od 15. do počátku 19. století. Je to sice jen příprava pro syntetické zpracování otázky, avšak upozorňuje na metodu i literaturu pro studium francouzských migrací způsobem tak zasvěceným, že v mnohém dává nahlédnout do autorových názorů a hypotéz o nejsávažnějších problémech imigrace do Francie i emigrace z Francie. Rovněž zdánlivě okrajové dvě poznámky o studiu migrací v předstatistickém období napsané Louisem Henrym ukazují na možnosti, jak využít excerpce matrik a naučit se rozeznávat, kdy je možno považovat přerušení informací o osobách v matrikách za důkaz o vystěhování. S teoretickým článkem o významu a možnostech studia migrací v předstatistickém období vystupuje zde i v anglicky psané studii T.H. Hollingsworth. F. Mauro se zabývá retrospektivní klasifikací typů geografické mobility v Latinské Americe. St. Pascu věnuje svůj článek otázce migrací ve východní Evropě. N. Todorov píše o osmansko-tureckých dokumentech státní knihovny v Sofii jako o prameni pro historickou demografii. Všeobecná část je uzavřena článkem J. Bourdona v krátkosti upozorňujícím na některé trvalé důsledky velkých migrací novověku.

Další oddíly jsou rozděleny podle staletí. V části pro 16. a 17. století je zařazen i článek řezenského historika H. Rubnera o migračních vlnách v Českém lese od roku 1500. Geografické mobilitě v Alsasku od 14. do 18. století se věnuje J.P. Kintz. Mnohem obsažnější je partie o migracích v 18. století. Vedle několika úzce specializovaných studií o francouzských

migracích je zde zařazena i stať Ferrenoudova o migracích ve Švýcarsku, Schofieldova o věkové struktuře migrantů na příkladu jedné anglické farnosti v 18. století, Sabeanova anglicky psaná o vztahu povolání hlav rodin a domácností ke geografické mobilitě jedné württemberské vesnice v letech 1760 - 1900, Voldarského o migraci ruského obyvatelstva v druhé polovině 17. a na počátku 18. století, Kabanova o kolonizaci zemědělského obyvatelstva v novorosijské oblasti v letech 1719 - 1857 a Jacunského o úloze migrací a přirozeného přírůstu obyvatelstva při kolonizaci nových oblastí Ruska. Již pouhý výčet témat tohoto svazku a významných jmen badatelů v oblasti historické demografie, kteří se na jeho obsahu podíleli, ukazuje při nejmenším nezbytnost pro každého, kdo se chce problémem migrací zabývat, aby se s anály ročníku 1970 seznámil.

Problém migrací přesáhl i do dalšího ročníku 1971 (Paris, Mouton 1972), kam byl zařazen celý oddíl týkající se geografické mobility v 19. a 20. století. Také zde se vedle velmi úzce zaměřených studií francouzských, mezi něž však nicméně patří pozoruhodný pokus P. Gonneta o historii migrací podnícených turistikou a zajímavá poznámka předčasně zemědělského významného francouzského historika ekonomických a sociálních dějin 19. století A. Armengauda o venkovské migraci v Ariège, vyskytují studie zastupující historickou demografii ostatních evropských zemí. Sem patří anglicky psaná studie M. Andersona o městské migraci v 19. století v Lancashire, W. Köllmanna o migračním pohybu v období industrializace Porýní a Westfálska, K. Obermana o socio-ekonomických aspektech německých migrací od 16. do 19. století a o charakteru vnitřní migrace do Berlína v letech 1815 až 1875 a studie P. Horské o rozdílu v počtech tzv. domácího a přítomného obyvatelstva v rakouských soupisech z první poloviny 19. století.

Hned v následujícím ročníku análů 1972 (Paris, Mouton 1972), když vedoucím redaktorem se stal Louis Henry, se uskutečnila obvyklá praxe publikací vydávaných vědeckou společností, že totiž celý svazek se stal sborníkem konference konané

v říjnu 1971 ve Florencii. Tématem konference byly techniky a metody historické demografie. Monotematicnost svazku je tedy poněkud šířeji ohraničena, avšak rozdělení příspěvků podle sekci věnovaných problému reprezentativnosti studií na základě farních matrik, demografické analýze tzv. anonymních pramenů a variabilitě rodinných příjmení a uveřejnění nejen po technické stránce velmi dobře vybavených příspěvků, nýbrž i plného znění diskuse po každé sekci, opět vytváří ze svazku análů 1972 cennou příručku pro badatele o historicko-demografické metodice a metodologii.

Rozvětvenost zájmu o různé oblasti historické demografie a v první polovině sedmdesátých let neustále vzestupný trend počtu zájemců o monografické výzkumy dovolily také ročník 1973 "Annales de démographie historique" soustředit k jedinému tématu a to k otázce poměru historických populací k dítěti, která byla zároveň i náplní jednoho z mnoha každoročně Společností pro historickou demografii pořádaných kolokvií. V příspěvcích i v diskusi převažovali badatelé francouzští, nechyběla ani diskusní vystoupení známých historiků jako J. Le Goffa, P. Chauvu, E. Le Roy Ladurie či R. Mandroua, kteří se dříve historicko-demografických konferencí nezúčastňovali.

Dalším ročníkem análů s vyhlášením spojujícího námětu příspěvků byl svazek vydaný v roce 1975 věnovaný historické demografii a prostředí "Démographie historique et environnement" (Paris, Mouton 1975). Část studií, převážně francouzských badatelů, byla věnována otázce bydlení, část otázky hygieny. Většinou se jednalo o problémy 18. a 19. století, avšak vesměs o otázky velice zajímavé z hlediska evropského srovnání, ať již šlo o dělnické bydlení v Lille v 19. století, hygienické vybavení bytů pařížského měšťanstva na počátku 19. století, vesnické bydlení v 18. století v Ile-de-France či o fotograficky dokumentovaný standart švédských vesnických domů ze 16. a 17. století. Vedle daného tématu však anály z roku 1975 obsahují i oddíl drobných studií k jiným tématům, obvyklou kroniku, recenze, dokumenty a bibliografii.





lišných oblastí, a sice ze západní Francie a z Utahu pro 18. a 19. století. Obecně otázkou úmrtí matky při porodu u historických populací se zabývá A. Bideau a dochází k názoru, že tato úmrtí nebyla proporcionálně tak závažným faktem v obecné úmrtnosti žen, jak by se dalo soudit z dochovaných pověstí o čas-  
tých neúspěšných porodnictví v předstatistickém období. V anglicky psané studii rozebírá Finlay diferenční dětskou úmrtnost v preindustriální Anglii. Německý historik A. Imhof pojednává o nadúmrtnosti žen v plodném věku na příkladu čtyř obcí v důle-  
žitých zemědělských oblastech Německa od konce 18. do konce 19. století. A. Ferrenoud se snaží osvětlit otázku historické nadúmrtnosti žen v některých věkových skupinách rozbo-  
rem úmrtnosti ženevského obyvatelstva podle sociálních skupin v 17. a 18. století. K témuž tématu se vyslovují i M. Poulain a D. Ta-  
butin ve studiu o nadúmrtnosti dívek v dětském věku v Belgii v 19. a na počátku 20. století.

Druhá část problémů postavení ženy a historické demogra-  
fie se dotýká tématu náležejícího spíše etnografům či historikům sociálních a kulturních dějin, avšak i zde ve studii věno-  
vaných otázce volby životního partnera se uplatňují metody demo-  
grafické statistiky. Příkladem může být do této části zařazený  
článek J. Combes-Monierové o věkových a sociálních rozdílech  
mezi manželi ve Versailles v letech 1774 - 1836.

Třetí část tematiky "Démographie historique et condition  
féminine" se zabývá postavením osamělých žen. I když se mezi  
sema zařazenými studii objevuje i téma osamělé ženy v Číně,  
v převážné většině příspěvků třetí části jsou uveřejněny výsled-  
ky základního výzkumu k velmi konkrétním otázkám sociálního po-  
stavení žen v různých obdobích a v různých zemích. Jaký demogra-  
fický problém představuje osamělá žena ve Francii ve druhé polo-  
vině 19. století vysvětluje P. Bourdelais v článku doprovázeném  
kartogramy častějšího či řidšího výskytu vdov, vdovců a "defini-  
tivně" svobodných v jednotlivých departementech Francie při  
sčítáních 1851 a 1896. F. Gémini a E. Sonino se zabývají otáz-  
kou existence osaměle žijících žen v Římě v 17. a 18. století.

T. Harevenová a L. Tillyová v anglicky psané studii provedly  
srovnání vztahu osaměle žijících žen k existenci v rámci rodiny  
vlastní či cizí ve dvou textilních centrech Manchesteru a  
Roubaix. Ch. Klapish-Zuberová se zabývala sociálními rozdíly  
v postavení žen ve Florencii v 15. století, podílem vdov a "de-  
finitivně" svobodných v bohatých a v chudých vrstvách obyvatel-  
stva.

"Annales de démographie historique 1982" jsou z velké čá-  
sti věnovány demografii měst. Vzhledem k tomu, že většina pří-  
spěvků k tomuto tématu byla připravena pro první francouzsko-  
italské kolokvium pořádané francouzskou a italskou společností  
pro historickou demografii, převládají články o italských městech.  
Pozornost badatele o městech jistě vzbudí obecný přehled  
demografického vývoje Říma 1598-1824 C. Schiavoniho a E. Son-  
nina, příklad Bologni jako městské imigrace v 15. století  
v článku A. Guenziho, demografický a ekonomický obraz Mantovy  
v druhé polovině 18. století od C.M. Belfantiho, Natalův pře-  
hled demografického vývoje italských měst od sjednocení Itálie  
do první světové války, růst měst v Toskáne v letech 1750 až  
1850 od L. Del Panty vedle řady dalších příspěvků k vývoji  
italských měst od renesance do 19. století. A. Schiaffino se  
vedle toho na příkladu Bologni zabýval i málo studovaným prob-  
lémem měst v 19. století: emigrací z měst. Vedle několika fran-  
couzských příspěvků se na městské tematice francouzsko-italského  
kolokvia podíleli i účastníci z jiných zemí. Anglický článek  
o populačním vývoji v severním Mizozemí v letech 1500 - 1800  
a podílu měst na něm napsal A. Van der Woude. Zcela zvláštní  
nicméně však velmi zajímavý podíl na problematice demografie  
měst má článek Berelowitohův o vývoji manželské plodnosti v Pe-  
trohradě-Leningradě v letech 1869-1926. Užitím pramenů ruské  
statistiky a pramenů i literatury z porevolučního období a ně-  
kterých současných prací vydaných v SSSR po druhé světové válce  
i současných studií amerických aj. podařilo se v tomto článku  
naznačit vývoj plodnosti obyvatelstva bývalého carského hlavní-  
ho města v období převratných sociálních a politických změn.



Pro mezinárodní srovnání mají zvláštní hodnotu zejména závěry o vlivu imigračních vln z venkova na přelomu 19. a 20. století na dočasně zvýšení manželské plodnosti v Petrohradě a bezprostřední vliv prvního zákona o potratech na manželskou plodnost leningradského obyvatelstva.

"Annales de démographie historique 1983" (Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en sciences sociales, 1984) jsou věnovány tématu: matky a kojenci. V první části příspěvků s tímto námětem jsou shromážděny převážně články o kojení, umělé výživě, kojných apod. Příspěvek A. Fauve-Chamoux se zabývá radami, pokyny a názory o kojení ze 17. a 18. století. Článek Ch. Klapisch-Zuberové na základě bohaté říselné dokumentace z let 1300 až 1530 popisuje instituci kojných branych do domu, či působících jako opatrovnice na venkově, jejich sociální postavení, rodinný stav apod. ve Florencii, včetně rozdělení jím svěřených kojenců podle pohlaví a postavení rodičů. Tento neobyčejně cenný materiál dovoluje poznat i určité rozdíly v péči o chlapece a dívky, častější dávání do opatrování na venkov dívek než chlapců apod.

Další část se zabývá odloženými dětmi a vraždami novorozenců. Problému odložených dětí na příkladu špitálu nevinátek ve Florencii se věnoval C. Corsini. Právními normami a četností vražd novorozenců v Belgii v 18. století se zabýval R. Laboutte. Třetí část tématu matky a kojenci je věnována kojenecké úmrtnosti. Zvláštní pozornost bezpochyby náleží příspěvku J. Knodela, který na příkladu 14ti německých vesnic v anglicky psané studii analyzuje sezónní úmrtnost kojenců v 18. a 19. století.

Také "Annales de démographie historique" 1984 zůstaly věrné monotematickému zpracování. Jsou věnovány historické demografii a genealogii. První oddíl tohoto tématu zahrnuje vztah historické demografie, genealogie a sociálních dějin. Úvodním článkem tohoto oddílu je úvaha A. Daumardové o tzv. sociální genealogii jako základu pro komparativní a kvantitativní sociální dějiny. V dalších člancích je mnoho bezpochyby podnětného

pro genealogická studia. R. Jette a H. Charbonneau pojednávají o descendentní genealogii a demografické analýze. A. Bideau a M. Poulain se zabývají cestou od genealogie k historické demografii a významem ascendentní genealogie pro demografickou analýzu. Neméně zajímavý je i druhý oddíl tématu věnovaný vztahu historické demografie, genealogie a genetiky.

Až dosud vydávaná monotematická čísla analýz jsou nesporným svědectvím nejen o užitečnosti, nýbrž patrně i o nutnosti tematického sjednocení příspěvků sborníku, který je ústředním orgánem historicko-demografického bádání a zdaleka se již nemezuje jen na oblast historické demografie francouzské. Rok od roku v tomto sborníku přibývá autorů z různých evropských zemí a nejsou výjimkou ani autoři tzv. třetího světa, objevují se tu a tam v oddíle "varia", které bývají monotematickým číslem přiřazeny. Na druhé straně si však anly zachovávají stálý kádr autorů, kteří disponují zdroji pramenných údajů, jako jsou například florentinské katastry, rekonstrukce rodin v dostatečně velkých farních obvodech nebo různé genealogické prameny a seznamy obyvatelstva v Ženevě, v německých vesnicích apod. z předstatistického období, a při tom ovládnou dobře metody demografické statistiky přispůsobené pro historickou demografii, případně moderní výpočetní techniku. Vhodnou volbou témat pro mezinárodní kolokvia o historické demografii a poskytnutím publikačních možností ve svém sborníku tak francouzská Společnost pro historickou demografii, která se dnes již stala společností mezinárodní, ovlivňuje, ne-li organizuje, vývoj historicko-demografického bádání. Hledá a nabízí cestu, jak je možno dnes existujících dat vyexcerpovaných z archívních pramenů, sloužících původně k demografické analýze historických populací podle Henryho metody rekonstrukce rodin, využít k dalším a dalším analytickým zpracováním demografických jevů v minulosti. Soustředěním k určitým tématům je možno přiblížit současnou analytickou rozpracovanost historicko-demografických problémů syntetickému pohledu na vývoj populací minulosti. Je ovšem otáz-

kou, nakořik dnes existující využití pramenů k této syntéze postačí a nepatří-li v příštím vývoji analů ještě budoucnost novému základnímu významu.

Pavla Horská

Nad posledními pěti svazky sborníku *Przeszłość demograficzna Polski*.

V první polovině osmdesátých let vydala Sekce historické demografie Komitétu demografických věd při PAN dalších pět svazků sborníku *Przeszłość demograficzna Polski*.<sup>1)</sup> Široká personální základna polského historikodemografického výzkumu, která pravděpodobně nemá s výjimkou Francie či Itálie ve světě období, umožňuje jeho rozsáhlý časový i obsahový záběr. Na stránkách tiskového orgánu Sekce se proto můžeme pravidelně setkávat jak se studii zaměřenými k problematice populačního vývoje Polska od nejstarších dob po současnost, tak i s řešením otázek vlastního historikodemografického výzkumu. Nejinak je tomu i v případě zstím posledních čtyř svazků, které redigovali E. Wisłose (do 14. svazku včetně) a I. Gieysztorová (od sv. 15).

Svazek č. 12 je zaměřen spíše na otázky historikodemografického výzkumu populačního vývoje Polska v 19. století. J. Gawrysiakova v příspěvku "Realizace zásad registrace přirozeného pohybu obyvatelstva různých vyznání v letech 1797-1900" (s. 7-45) zkoumá, nakořik odpovídala skutečnost zásadám požadovaným příslušnými předpisy v západní Haliči, která zejména na počátku 19. století prošla složitým politickým vývojem. Zjišťuje, že v letech 1813-1825 zachycovala civilní registrace zhruba o 10 % méně událostí než evidence církevní. Spolešlivostí úmrtí *Przeszłość demograficzna Polski (Materiały i Studia) 12*, Warszawa PAN 1980, 240 s.; 13, 1981, 188 s.; 14, 1983, 196 s.; 15, 1984, 192 s.; 16, 1985, 236 s.

nostních tabulek sestavovaných pro Velkopolsko v letech 1891-1910 se v Šlanku "Pokus o rekonstrukci řádu vymírání ve Velkopolsku v období demografické revoluce" zabývá M. Kędelski (s. 47-64). Na základě intenzitních ukazatelů úmrtnosti podle věku sestavil nové zkrácené úmrtnostní tabulky a z nich odvozené pravděpodobnosti úmrtí porovnal s údaji publikovanými Pruským statistickým úřadem: zjistil, že rozdíly jsou téměř zanedbatelné.

Skutečnosti, že ve Velkopolsku byly podle pruských předpisů Státní civilní úřady od roku 1875 povinny vést knihy manželství, narozených a zemřelých bez ohledu na vyznání obyvatelstva, využívá Z. Klotzke. V příspěvku "Obyvatelstvo Státního civilního úřadu Luzino v letech 1874-1918" (s. 65-104) analyzuje materiál excerpovaný z těchto knih. Vzhledem k dostupnému soupisu obyvatelstva z roku 1892 mohl sledovat nejen sezónnost jednotlivých jevů a absolutní počty událostí, ale pro počátek devadesátých let spočetl i některá relativní čísla.

K. Baranková použila pro regionalizaci sociálně ekonomické úrovně v západní Haliči na konci 19. století faktorové analýzy (metod B.J. Berryho; s. 105-116). Získala pět vzájemně odlišných typů venkovských okresů a odlišila průmyslovější oblasti.

Ve sborníku je dále publikována podnětná diskuse vyvolaná potřebou nového rozboru demografické statistiky Polska 19. století, který by byl založen na nových podkladech a poznatech a odstranil tak stávající nesrovnalosti mezi zatím používanými oficiálními daty a stupněm vědeckého poznání reality (přirozený přírůstek obyvatelstva v Polsku, zejména v oblastech pod ruským zábořem, vykazuje v 19. století abnormálně vysokou úroveň, která neodpovídá soudobé sociální a ekonomické situaci).

Ve 12. a podrobněji ve 13. svazku sborníku je připomenuta památka významného polského historika a historického demografa Adama Szczypliorského, dlouholetého vedoucího skupiny pro historickou demografii při Ústavu dějin hmotné kultury PAN ve Varšavě



vš. Do 13. svazku je zařazen další příspěvek k možnostem použití novějších metod shlukové analýzy na starší pramenný materiál: K. Zajac a T. Grabiński (s. 11-36) použili dvě takovéto metody při regionalizaci sociální struktury a zemědělské produkce ve Slezsku na konci 18. století. Obdobně jako K. Baranková i oni vytypovali homogenní oblasti a potvrdili přínosnost těchto metod pro historický výzkum.

Stať T. Gasowského "Rakouská sčítání lidu v letech 1869 až 1910" (s. 37-48) podrobně informuje nejen o obsahu moderních rakouských populačních censů ale i o jejich právním zabezpečení, praktickém provádění a rozsahu publikovaných údajů. Zvláštní pozornost věnuje metodám zjišťování typu obyvatelstva, upozorňuje na nedůslednosti a zejména na nevhodné způsoby zjišťování národnosti obyvatelstva. Specifickým problémem Haliče byla pak vysoká negramotnost obyvatelstva, s níž metodika censů nepočítala, a časté změny administrativního členění.

"Problematika vypovídací hodnoty ukazatelů sezónnosti zemřelých" je název článku E. Piaseckého (s. 49-66). Autor v něm rozebírá sezónnost úmrtí podle jednotlivých příčin a na materiál starším i moderním dokládá i pro Polsko známou skutečnost, že roční průběh úmrtnosti je významně závislý na věkové struktuře obyvatelstva a z něho vyplývajících převládajících příčinách smrti. Z toho důvodu lze ukazatelů sezónnosti do jisté míry použít jednak pro odhalení neúplnosti zápisů (hlavně úmrtí dětí) nebo ke zjištění agregace používaných dat. J. Baszanowski (s. 67-88) informuje o statistických tabulkách počtů křtů, úmrtí a sňatků v Gdaňsku v 17. - 19. století, které byly městskými úředníky průběžně sestavovány za kalendářní léta podle farností a jsou celkem věrohodným materiálem vhodným pro další demografický výzkum.

V příspěvku "Pokus o demografickou analýzu sňatečnosti ve farnosti Trzcianne v 1. polovině 17. století na základě matrik" (s. 89-116) studuje C. Kuklo časový průběh sňatků a společenský a regionální původ snoubenců. V časovém průběhu sňatečnosti se významně projevila období zvýšené úmrtnosti. Pokud jde

o výkyvy během roku, byla výrazná maxima v listopadu a v únoru; sňatky byly téměř ze dvou třetin uzavírány v neděli. Místo původu snoubenců bylo možno určit jen u 27 % případů, z nich však 72 % pocházelo ze sledované farnosti.

Dvě úvodní studie 14. svazku se týkají problematiky hodnověrnosti statistických údajů o obyvatelstvu Polského království v 1. polovině 19. století a jsou konkretizací výše uvedené diskuse na toto téma. J. Janczak (s. 3-28) a I. Gieysztorowa (s. 29-40) předkládají první výsledky dlouhodobé práce věnované revizi a korekcím statistiky obyvatelstva někdejšího Polského království. Na základě minuciózního roztoru dostupných pramenů dokazují, že údaje o počtu obyvatelstva byly pro počátek 19. století podhodnoceny zhruba o 40-60 %; po korekcích lze úroveň přirozeného přírůstku pro období 1818-1829 odhadovat v průměru na 18-19 ‰.

Dále je zařazen rozbor spolehlivosti údajů o přirozené změně obyvatelstva od 18. století do roku 1875 v okruhu řeckokatolických far na Lublínku, který zpracovala J. Gawrysiakowa (s. 41-68). A. Sikuchová v článku "Církevní registrace sňatků ve farnosti Ostrów Mazowiecka v 17. století" (s. 69-98) podává tradiční rozbor údajů o sňatoch; také ona konstatuje maximum v jejich uzavírání na podzim a v zimě, nedělní maximum se na konci 17. století snižuje ve prospěch úterka a pondělka. Pokud jde o regionální původ snoubenců, pouze 17 % z identifikovatelného počtu pocházelo z jiné farnosti (polovina pak z jiné vsi než ze sledovaného městečka).

Na základě rekonstrukce rodin se E. Piasecki pokusil charakterizovat strukturu polské rodiny od poloviny 18. století do poloviny 20. století ve farnosti Bejsce (s. 99-122). Studoval zejména frekvenci opakovaných sňatků a úroveň plodnosti; zajímaly ho mj. nepřímé vlivy snižující v období neomezované plodnosti její úroveň, dále meziporodní intervaly a jejich délku v závislosti na pořadí dítěte a věku matky, věk ženy při sňatku, věk při posledním porodu, pokusil se zjistit, zda exist-

tovaly korelace mezi generacemi (např. mezi sňatkovým věkem matek a dcer). O využití počítačů při rekonstrukci rodin a o používaném programu při jejich zpracování v Ústavu historie PAN informují P. Cegiella, J. Prokuratorski a S. Senkowski (s. 123-136). Příspěvek M. Myšky "Demografický růst Těšínského Slezska ve 2. polovině 19. století" (s. 155-162) pojednává o rozdílném vývoji jednotlivých soudních okresů a o změnách v jejich zalidnění a v intenzitě růstu.

V úvodu 15. svazku se Z. Sułowski (s. 9-36) u příležitosti 100. výročí konstitování polské historické demografie jako novodobé vědy (za počátek polské historické demografie je považována práce T. Korzona o vládě Stanislava Augusta a první díl práce A. Pawińskiego o období Štěpána Báthoryho, které vyšly v letech 1882 a 1883) zamýšlí nad vývojem a nejdůležitějšími výsledky polské historické demografie vůbec, zejména pak po roce 1960, kdy byla při Ústavu dějin hmotné kultury PAN zřízena speciální skupina pro historickou demografii. Díky úspěšné práci desítek specialistů, které se této skupině a Sekci historické demografie ustavené v roce 1964 při Komitétu demografických věd při PAN podařilo podchytit, mohou dnes v Polsku připravovat syntézu demografického vývoje Polska.

Prospěšnost využití minipočítačů při historikodemografickém výzkumu dokládá znovu E. Piasecki, který v příspěvku "Pokus o vytvoření soupisu obyvatelstva na základě údajů z matrik při použití osobního počítače: farnost Bejsce v letech 1800-1960" (s. 37-58) informuje o výzkumu zaměřeném na získání věkové struktury žijícího obyvatelstva (tedy údajů, které obvykle poskytuje pouze sčítání lidu) z evidence přirozené měny obyvatelstva. Jde o metodicky velmi zajímavý příspěvek, jehož výsledek - věkové struktury obyvatelstva v desetiletých intervalech - nejsou samoučelným produktem, ale předpokladem k další analýze.

K rakouským sčítáním lidu z let 1869-1910 se znovu vrací A. Burzyński (s. 59-70). Jeho příspěvek se týká především po-

užitelnosti dat o socioprofesioní struktuře obyvatelstva pro analýzu soudobého historikodemografického vývoje Haliče. Poměrně málo frekventované oblasti výzkumu je věnována studie M. Kamlera "Struktura a početnost kriminálních živlů v Poznani a v Krakově ve 2. polovině 16. století" (s. 71-93). Vychází z rozboru soudních spisů a zabývá se především původem delikventů a jejich přestupky.

Úvodní studie 16. svazku z pera J. Baszanowského je věnována památce gdaňského učenice 18. století M.K. Hanowa a jeho výzkumu velikosti a reprodukčního režimu obyvatelstva Gdaňska v 17. a 18. století, jenž však byl později zcela zapomenut. Další články se týkají povětšinou demografického vývoje Polska v 19. století, případně verifikace statistických dat z tohoto období nebo metod jejich zpracování.

J. Janczak (s. 25-50) pokračuje v kritice dat dostupných pro Polské království, tentokrát pro období 1830-1844, neboť ani v této době (zejména kolem povstání v roce 1830) se zřejmě nelze na oficiální údaje příliš spoléhat. Spolu s kritickými poznámkami publikuje autor dostupná data za jednotlivá vojvodství. M. Nietykaszová (s. 51-74) studuje demografické aspekty urbanizace Polského království v období 1870-1914; po nutném doplnění oficiálních seznamů městských obcí odhaduje podíl městského obyvatelstva v předvečer první světové války na 37 %.

Systematický rozbor registrace přirozené měny obyvatelstva Lublinska v 19. století, který zpracovává J. Gawrysiakowa, je tentokrát zastoupen rozбором matrik židovských; v roce 1900 tvořilo židovské obyvatelstvo více než 14 % obyvatelstva vojvodství (s. 75-108). Rovněž M. Kędelski navazuje ve svém článku "Úmrtnost a střední délka života ve Velkopolsku v letech 1816-1875" (s. 109-138) na své předchozí výzkumy; aplikací moderních metod pro zjišťování úrovně úmrtnosti s neúplných dat sestavil úmrtnostní tabulky pro období 1820-1873 a studoval rovněž rozdíly v intenzitě kojenecké a dětské úmrtnosti podle náboženského vyznání obyvatelstva v téže době.



E. Piasecki nazval další ze svých příspěvků věnovaných možnostem využití matrik pro studium přirozené mortality obyvatelstva "Pokus o sestavení úmrtnostních tabulek na základě matrik v 18. - 20. století" (s. 139-152), Velmi podrobně vysvětluje jak všechna úskalí, která toto studium ztěžovala, tak i způsoby, kterými se je pokusil překonat, zejména při zjišťování počtu osob žijících ve sledované době ve farnosti. Ačkoliv je jeho metoda rovněž jen jednou z cest, je zdařilá a výsledky jeho analýzy úmrtnosti v jedné farnosti v období zhruba stopedesáti let lze hodnotit jako poměrně věrohodné.<sup>2)</sup>

Příspěvek M. Górného "Sociální mobilita obyvatelstva farnosti Radzionków v letech 1851-1870 ve světle matrik oddavků" (s. 153-161) dokládá změny v sociální struktuře hornoslezské oblasti v počátcích industrializace rostoucím podílem snoubenců dělnického původu, kteří tvořili na konci sledovaného období již téměř 70 % všech snoubenců.

Sborník pravidelně obsahuje i materiálové studie; nalezneme zde například Vojenský soupis obyvatelstva Haliče z roku 1808, který zpracoval E. Kumor (třetí část ve svazku 15 - s. 85-113, závěrečná část ve svazku 12 - s. 117-174), nebo soupisy obyvatelstva jednotlivých farností; např. Status animarum farnosti Szaradowo z roku 1766 (zpracoval M. Górný; PDP 16, s. 163-174), soupisy katolického obyvatelstva z roku 1791 farností Wolsztyn (zpracoval A. Wiess; PDP 15, s. 115-139) nebo Droszew (M. Kędelski; PDP 16, s. 175-196). Postupně jsou publikovány přehledy o dochovaných církevních matrikách, rozborů spolehlivosti některých matrik či celých souborů dat získaných jejich excerpcí. V každém svazku nalezneme rovněž několik kratších zpráv.

2) E. Piasecki využil tohoto materiálu i pro konfrontaci své metody s výsledky získanými z úmrtnostních tabulek sestavených prozatím obvyklým způsobem pouze na základě věkové struktury zemřelých: E. Piasecki: Tablice trwanie życia w paleodemografii. Prawda czy fikcja. Studia demograficzne 2 (80), 1985, s. 31-47; (srv. dále na s. 300).

Przeszłość demograficzna Polski věnuje pozornost i informacím o nejnovější literatuře. V recenzi části jsou pravidelně připomínána polská i zahraniční díla. Ve 12. a 13. svazku je rozsáhlá bibliografie evropské historické demografie za léta 1971-1977, ve 14. svazku bibliografie historické demografie ostatních kontinentů, kterou zpracovala I. Gleysstorowa. Průběžně je publikována bibliografie polská sestavovaná J. Gawrysiakovou.

Sborník Polské historické demografie obsahuje tedy řadu podnětných příspěvků. Je pro ně příznačný akcent na využívání moderních historických i historikodemografických metod, který je konec konců v polské historii i demografii tradiční. Studie se v nejednom případě úzce dotýkají i problematiky blízkého českému historikodemografickému výzkumu. Zejména z metodického hlediska může být řada studií přínosná i pro další rozvoj našeho výzkumu, nehledě na to, že rozbor vývoje obyvatelstva v jednotlivých oblastech poskytují samy o sobě materiál použitelný pro komparaci, který je o to cennější, že často pochází z kulturně blízkého prostředí.

L. Fialová

Historická demografie v Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft.

Tribuna demografů Německé spolkové republiky, časopis "Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft" vznikla poměrně nedávno, v roce 1975. Je tomu tak proto, že demografie jako obor dlouho po druhé světové válce v této semi trpěla určitým stigmatem, jež mělo původ ve zneužití a znetvoření této vědní disciplíny za nacismu. "Směšování populační politiky s rasovými otáskami, přehnané používání eugenických pojmů a dryčnické me-

tody k prosazení cílů populační politiky přispěly k vytvoření dlouhotrvající averze vůči jakékoli populační politice" - napsal o této kapitole německých dějin a německé vědy v úvodním čísle sledovaného časopisu Hans W. Jürgens. Vydavatel časopisu Spolkový ústav pro výzkum obyvatelstva byl založen až v roce 1973 v době, kdy Německá demografická společnost měla pouhých 170 členů (pro srovnání Československá demografická společnost má v současné době 434 členy).

Nicméně za poměrně krátkou dobu se časopis zařadil mezi nejlepší odborná periodika. Faktem ovšem zůstává, že v ČSSR jsou známější a čtenější spíše časopisy s delší tradicí, ať již Population či Demography nebo Population Studies. Je to jistě škoda, neboť do Zeitschriftu přispívají největší odborné kapacity a časopis je nám jazykově relativně dostupný. Určitý prostor je v časopisu věnován též historickodemografické tematice.

Arthur E. Imhof v č. 3 z roku 1976 se věnoval tématu "Struktura úmrtnosti v 18. století na základě hromadné statistické analýzy". Analyzoval rozdíly v úmrtnosti podle velikosti obcí. Za město střední velikosti vybral Giessen an der Lahn (4000-5000 obyvatel), jež srovnával s osmi vesnicemi v jeho okolí. Jako pramenná základna sloužily církevní záznamy o úmrtích, pohřbech, narozeních a křtech. Zjistil, že kojenecká a dětská úmrtnost, měřená podílem zemřelých v kojeneckém a dětském věku, byla ve vesnicích podstatně nižší než ve městě. Tomu odpovídal vyšší podíl zemřelých ve vyšším věku na venkově. Nižší kojenecká úmrtnost byla způsobena zejména menším výskytem endogenních příčin úmrtí. Imhof vyslovuje domněnku, že kromě známých příčin této situace (lepší zdravotní stav matek a narozených dětí a příznivější vyživovací poměry na venkově, horší hygienické poměry ve městě, resp. horší životní prostředí ve městě vůbec) mohla působit také skutečnost, že těhotné ženy na venkově byly více zatíženy těžkou fyzickou námahou při zemědělských pracích, což vedlo k vyššímu podílu spontánních

potratů. Docházelo tak již v této fázi k určité selekci, zejména těch dětí, jež by přicházely na svět s vrozenými vadami.

U sezónního průběhu úmrtnosti vypočítal, že maximum úmrtnosti bylo v 18. století koncem zimy a v předjaří, minimum v létě a na podzim, přičemž maxima i minima byla vyhraněnější na venkově. Prameny dovolují též sledovat sezónní podmíněnost sexuálního chování. Na venkově byla početí do značné míry vázána na ročním rytmu zemědělských prací. Proto byly měsíce s maximální frekvencí početí soustředěny do období listopad až leden, dále do dubna a června, zatímco podstatně méně dětí bylo počínáno od srpna až do října. Ve městě byla křivka sezónnosti početí mnohem vyrovnanější.

V závěru autor konstatuje, že v 18. století byla úmrtnost jak na venkově tak ve městě ovlivněna člověkem jen velice málo, v rytmu jejího průběhu hrála dominující roli příroda.

V čísle 4 z roku 1979 byl otištěn článek Rolfa Gehrmana "Poznatky a důsledky z posledních výzkumů reprodukčního chování před a během demografického přechodu". Přináší zhodnocení Evropského projektu plodnosti, jenž byl vypracován v letech 1963-1979 pod vedením A. Coala na univerzitě v Princetonu. Projekt byl mamutím dílem, při kterém bylo vyhodnoceno evropské území na základě rozdělení do 700 "provincií". Byly zkoumány různé faktory, u nichž se předpokládal vliv na pokles plodnosti. Vliv gramotnosti na plodnost byl velice malý, nehrál zásadní roli při poklesu plodnosti. Důležitější byl faktor náboženské příslušnosti, zejména v Německu. Osoby protestantského vyznání měly zřetelně nižší plodnost již v 18. století. Velice významný byl faktor národnostního složení, např. v Belgii bylo možno sledovat demografický přechod přesně podle územní linie rozdělující národnosti. Podobně tomu bylo v Německu a Rusku. Gehrman nicméně uzavírá, že projekt přinesl spíše dílčí výsledky, a že neukázal těsné souvislosti mezi ekonomickými změnami a plánováním rodičovství a tudíž jen stěží může přinést poučení pro strategii omezování porodnosti v rozvojových zemích.



Ve stejném čísle Arthur E. Imhof píše na téma "Nadúmrtnost vdaných žen v plodném věku". Prozkoumal téměř 2000 manželství uzavřených v letech 1780-1899 v jednom městě a ve třech vesnicích různého typu. Nadúmrtnost těchto žen měla mnoho příčin - např. péčí o malé děti se vystavovaly vyššímu riziku přenosu nakažlivých nemocí, dále onemocněly-li ženy, mnohem později než muži se začaly léčit (překročily tzv. práh nemoci) atd. V průběhu 19. století se navíc změnila v neprospěch žen pracovní podmínky. Zemědělská revoluce přinesla pěstování pracovní náročných plodin (zeleniny, ovoce, cukrové řepy, brambor), přičemž tuto práci vykonávaly většinou právě ony. Při soustavném přetěžování pak ženy snáze podléhaly epidemiickým chorobám, např. choleře v 30. letech.

Obrat nastal až počátkem našeho století, plně se prosadil až ve dvacátých letech. Jeho příčinou byl klesající počet těhotenství a tedy i méně potratů, nižší věk při posledním porodu, zlepšení hygienické situace, potlačení nakažlivých nemocí a mnoho dalších faktorů. Imhof se v závěru kloní k názoru P. Chauhuo, že vysoká úmrtnost v reprodukčním věku byla "pracovním úrazem 19. století", přičemž ženy vždy měly a mají lepší přirozené předpoklady k delšímu životu než muži.

Tentýž autor v čísle 3 roku 1981 píše na téma "Rozdílná kojenecká úmrtnost v Německu v 18. až 20. století - proč?" Územní rozdíly v kojenecké úmrtnosti mezi jednotlivými oblastmi Německa byly po celé sledované období velmi stálé. Jednou z příčin tohoto stavu bylo kojení narozených dětí. Tam, kde bylo kojeno méně dětí - pouhá čtvrtina v Dolním Bavorsku - byla největší kojenecká úmrtnost (31,6 %), zatímco v Horních Francích, kde byla kojena více než polovina dětí, byl tento ukazatel podstatně nižší (17,1 %). Velký vliv přisuzuje Imhof náboženství, protestantské kraje, zejména kalvinistické, se vyznačovaly výrazně nižší kojeneckou úmrtností. Mapa územního rozložení kojenecké úmrtnosti se takřka shoduje s mapou konfesní příslušnosti. Přisuzuje to tomu, že kalvinismus klade mimořádný

důraz na odpovědnost a na potomstvo. Naproti tomu u katolíků převažoval fatalistický přístup, vyjádřený úslovím: "Bůh dal, Bůh vzal, jméno Páně budiž pochváleno". Tento postoj byl obzvláště silně zakořeněn v západní části Německa podél hranice s Francií. Tato část Německa byla mimořádně často a velmi ničivě postihována válkami, což přispělo k rozšíření lhostejného přístupu k ceně života, resp. k smrti. Rodiče se starali o první dvě až tři děti, zejména byli-li to chlapi, péče o děti vyšších pořadí pak prudce klesala do té míry, že lze hovořit o skryté formě infanticidy. Jak se slučovala tato životní praxe s velmi zbožným chováním obyvatel této oblasti? Celkem snadno - rodiče se vždy postaraly o to, aby děti byly ihned po narození v každém případě pokřtěny. Děti pak byly vlastně posílány do nebe - šly "himmelin (nebičkovat)". Poté byly jejich duše spaseny a co víc - měly za úkol přimlouvat se za své rodiče v nebi u boha a u svatých. Čím více dětí, tím lépe, neboť se věřilo, že tři zemřelé děti mají v nebi takovou moc, že duševní blaho otce i matky je tím zajištěno.

Konečně v čísle 1 z roku 1982 analyzoval Usiel O. Schmid "Demografický vývoj Židů v Německu od poloviny 19. století do roku 1933". Židé vykazovali velmi vysoký přirozený přírůstek v druhé polovině 19. století, neboť u nich nastal velmi záhy pokles úmrtnosti. Ve 20. století byl tento přírůstek snižován zvyšujícím se věkem při sňatku, vyšší rozvodovostí a negativním migračním saldem. Židé patřili jako převážně velkoměstské, středostavovské obyvatelstvo k těm složkám populace, u nichž nastal nejdříve pokles porodnosti. Největší potenciální úbytek však představovala rostoucí asimilace, jejímž konkrétním projevem byl vzrůstající počet smíšených sňatků. V Berlíně např. stoupl podíl smíšených sňatků ze 14 % v letech 1880-1884 na 27 % v letech 1930-1933.

Pavel Vereš

## Nový italský historickodemografický věstník.

Itálie se řadí k těm několika málo zemím, kde již jsou ustaveny vědecké společnosti či komise pro podporu studia populačního vývoje v minulosti. Italská společnost pro historickou demografii (*Società Italiana di Demografia Storica - SIDES*) byla založena v roce 1977. SIDES sdružuje ve svých řadách více než 250 členů (jednotlivců i kolektivů) a historickodemografický výzkum se i jinak těší značné pozornosti italských historiků i demografů, takže vědecká činnost na tomto poli je v Itálii bohatá. Z toho vyplynula potřeba včasné a trvalé vzájemné informovanosti o všech akcích pořádaných nejen SIDES, ale i dalšími italskými a mezinárodními organizacemi, jako jsou vědecké kongresy, semináře nebo přednášky s historickodemografickou tematikou. První pokus o vydávání vlastního periodika se sice SIDES nezdařil, ale v roce 1984 začala vydávat bulletin (*Bolletino di demografia storica*), jehož hlavním účelem je právě pohotově a relativně podrobně informovat o novinkách v oblasti historickodemografického výzkumu a jeho organizačním zabezpečení. O obnovení bulletinu se osobně přičinil zejména prof. E. Somino, který byl zvolen prezidentem SIDES po zemřelém prof. A. Belletinim. Bulletin vychází jednou ročně a zatím byla vydána tři čísla (1 - 1984, 2 - 1985, 3 - 1986). Záměrům vydavatelů odpovídá rozčlenění bulletinu na zprávy, materiály a problémy výzkumu a bibliografii. Do bulletinu jsou volně vkládány formuláře pro bibliografické záznamy prací publikovaných nebo dizertací a dotazníky, jejichž účelem je postihnout činnost SIDES na poli historickodemografického výzkumu.

Do oddílu Zprávy jsou zařazovány podrobné zápisy z jednání vědecké rady SIDES v příslušném roce a zprávy o akcích SIDES pořádaných. Dále jsou zde informace o kongresech a seminářích pořádaných jinými organizacemi, informace o organizačním zabezpečení historickodemografického výzkumu v jiných zemích. Tyto informace jsou často velmi podrobné a dokládají i úspěšně se rozvíje-

jící mezinárodní spolupráci historických demografů, zejména v románském jazykovém okruhu.

V čísle 1 - 1984 nalezneme adresář členů SIDES, v čísle 2 - 1985 je přehled národních a regionálních vědeckých demografických společností, komisí či asociací, v jejichž rámci jsou sdruženi historičtí demografové. Seznam obsahuje přehled národních a regionálních organizací, rok jejich založení, sídlo, počet členů, název publikací či periodik jimi vydávaných a další základní údaje. Není, bohužel, úplný. Nenažeme v něm například Československou demografickou společnost, která by v sousedství 36 zmínovaných organizací obatála velmi čestně: pouze 7 z nich bylo založeno dříve, tj. před rokem 1964: *Nederlandse Vereniging voor Demografie* (1928), *Population Association of America* (1931), *The Population Association of Japan* (1948), *Deutsche Gesellschaft für Bevölkerungswissenschaft* (1952, NSR), *Demographic committee of the Hungarian academy of sciences* (1960), *Komitet nauk demograficznych PAN* (1962), *Société de Démographie Historique* (1963, Francie). V čísle 3 - 1986 jsou mj. informace o Evropské asociaci pro populační studia a o Středisku historickodemografických studií Latinské Ameriky, které bylo založeno na universitě v Sao Paulu.

Do oddílu Materiály a problémy výzkumu jsou zařazovány zejména příspěvky k metodám historickodemografické práce a k pramenům. V čísle 1 - 1984 je referát prof. I. Moll Blanesové "Prameny ke studiu italského obyvatelstva ve španělských archívech" přednesený na semináři k demografii Středomoří konaném v témže roce v Římě. Do druhého čísla je zařazen příspěvek prof. L. Del Panty "Toskánské občanství: pramen pro studium dočasné mobility" pojednávající o fondu Státního archivu ve Florencii z počátku 19. století, v němž jsou shromážděny materiály obsahující soupisy obyvatelstva a výkazy o jeho pohybu. V čísle 3 - 1986 nalezneme obsáhlý příspěvek S. Della Pergoly z univerzity v Jeruzalémě "Historická demografie skupiny obyvatelstva: příspěvek k demografii Židů" zabývající se možnostmi studia ži-



dové minority v Itálii, dále články prof. G. Biagioliové "Šíření středoitalské ekonomiky: model demografického a ekonomického vývoje", který shrnuje základní rysy hospodářského vývoje Itálie od středověku a jeho vlivy na obyvatelstvo, a příspěvek A. Langellottiové "Prameny k dějinám lékařství a k sociálním dějinám: Archiv nemocnice u sv. Rocha v Římě", který hodnotí možnosti využití záznamů z let 1550 až 1757 ke studiu nemocnosti a úmrtnosti obyvatelstva. Do tohoto oddílu jsou zařazovány také téze některých dizertací.

Třetím oddílem bulletinu je část bibliografická: zde jsou postupně publikována základní data o dizertacích z historické demografie obhájených na italských univerzitách, informace o italské knižní i časopisecké produkci a o mezinárodní bibliografii historické demografie a další správy.

Kromě toho, že bulletin je jistě velmi užitečným zdrojem potřebných informací pro členy SIDES, poskytuje přehled o poměrně rozsáhlé a mnohotvárné činnosti italských historických demografů a o jejich aktivní práci na poli mezinárodní spolupráce.

L. Fialová

Znovu k používání úmrtnostních tabulek v paleodemografii.

Používání úmrtnostních tabulek v paleodemografii se v posledních letech značně rozšířilo a úmrtnostní tabulky se staly téměř běžnou součástí vyhodnocování antropologického materiálu. Někdy je tato praxe užitečná a někdy mohou užívané metody sloužit k poznání úmrtnostních poměrů studované doby je však stále diskutabilní. Nad některými aspekty úmrtnostních tabulek sestavených na základě kosterních pozůstatků se znovu zamýšlí i polský antropolog E. Piasecki.<sup>1)</sup>

1) E. Piasecki, Tablice trwania życia w paleodemografii. Prawda czy fikcja. Studia demograficzne 2 (80, 1985, s. 31-47).

E. Piasecki se k otázce hodnověrnosti dat z úmrtnostních tabulek sestavených pouze z malých souborů zemřelých staví značně skepticky. Své stanovisko však nedokládá jen běžným konstatováním nevhodnosti používání demografických metod, kterým se obvykle spokojují demografové, když upozorňují, že tyto metody byly odvozeny z vyhodnocování úmrtnostních poměrů velkých souborů zemřelých (a myslí tím řádově statistické počty pro milionové populace) a tudíž nejsou vhodné pro rozbor úmrtnostních poměrů populací, z nichž jsou dostupné pouze desítky, v lepším případě stovky zemřelých a věková struktura žijících je zcela neznámá. Vzhledem k tomu, že tato varování přesto mnohé antropology od konstrukce úmrtnostních tabulek pro desítkové soubory zemřelých neodradila, E. Piasecki dokládá, jak malou vypovídací schopnost data z běžných paleodemografických úmrtnostních tabulek mívají na názorném příkladu: sestavil totiž pro jednu polskou farnost (Bejsce, vojvodství Kielské) úmrtnostní tabulky jak metodou obvykle používanou antropology (antropologickou) a metodou, kterou nazývá demografickou. Princip antropologické metody spočívá v tom, že všechny pozůstatky osob nalezených na jednom pohřebišti se považují za členy jedné kohorty narozených a střední délka života  $e_0^o$  je pak aritmetickým průměrem věku zemřelých - jde tedy o konstrukci úmrtnostních tabulek tzv. přímou metodou, tj. úmrtnostní tabulku kohortní. Platí při ní základní předpoklad o stacionaritě a izolovanosti populace (rysy ve skutečnosti existující u malých populací jen zřídka) a další podmínky. Navíc se jaksí přechází okolnost, že  $e_0^o$  se počítá s přesností na jeden rok, zatímco antropologové odhadují věk osob z kosterních pozůstatků často v rozmezí dvaceti let (např. 30-50 let) či ještě větším (60 let a více).

Demografická metoda vychází z výpočtu pravděpodobnosti úmrtí osob v určitém věku vztaheného k počtu žijících v tomto věku. K tomu účelu skonstruoval E. Piasecki pro uvedenou farnost počty žijících v jednotlivých letech pro celé období 1801-1960. Pak spočetl oběma způsoby střední délky života pro jednotlivá desetiletí (za rozhodující přitom považoval období

do roku 1890, pak se již začínají úmrtnostní poměry zlepšovat v důsledku vlivů demografické revoluce). Vzhledem k závažnosti jeho zjištění tabulku přetiskují:

Střední délka života ( $e^{\circ}$ ) u bejských farníků (obě pohlaví dohromady) spočtená oběma metodami (s.35)

Období	Metoda		Rozdíl
	antropologická	demografická	
1801-1810	20,51	30,43	9,92
1811-1820	21,84	27,03	5,19
1821-1830	26,17	34,97	8,80
1831-1840	23,00	29,74	6,74
1841-1850	21,26	25,32	4,06
1851-1860	21,26	27,35	6,09
1861-1870	15,57	30,75	15,18
1871-1880	18,04	23,99	5,95
1881-1890	16,72	34,51	17,79
1891-1900	23,33	40,38	17,05
1901-1910	23,18	44,96	21,78
1911-1920	28,30	39,74	11,44
1921-1930	33,27	48,99	15,72
1931-1940	41,66	56,77	15,11
1941-1950	45,99	54,20	8,21
1951-1960	55,90	65,44	9,54
1801-1890	20,51	29,14	9,37

Z tabulky je patrné, že údaje  $e^{\circ}$  získané antropologickou metodou nijak zvlášť nekorespondují s vývojem úmrtnostních poměrů, zatímco údaje získané demografickou metodou lze vcelku adekvátně interpretovat dostupným historickým materiálem (napoleonské války, epidemie v letech 1831, 1848, 1873, první a druhá světová válka snižují  $e^{\circ}$ , zatímco doložené celkové podstatné zlepšení hospodářských poměrů ve farnosti např. ve 20. letech 19. století je zvyšují).

Základní důvody rozdílů v  $e^{\circ}$  vyplývají přitom z toho, že ve skutečnosti nejsou splněny základní předpoklady konstrukce úmrtnosti tabulek antropologickou metodou: ve farnosti byl značný přirozený přírůstek obyvatelstva a byla tam rovněž vysoká emigrace (ke které přistupovala i imigrace, ale migrační

saldo bylo vždy záporné). Při antropologické metodě se však jedinci narození ve farnosti, kteří zemřeli jinde, v podstatě ignorují a proto se úroveň úmrtnosti odhaduje mnohem vyšší než byla ve skutečnosti.

Závažným nedostatkem při používání úmrtnostních tabulek v paleodemografii je však také okolnost, že si antropologové někdy zcela jasně neuvědomují, že již při dopočtu chybějících dětí a sestavování tabulek použili celou řadu modelů a předpokladů (které umožnil vysoký stupeň abstrakce matematické demografie, k němuž tato došla studiem rozsáhlých souborů zemřelých zpracovaných na základě kvalitních podkladů o věku zemřelých i žijících moderních populací); výsledky, které pak z tabulek odvozují jsou poplatné především těmto předpokladům, i když tvrzení autorů bývají někdy zcela odlišná a neodpovídají používaným metodám právě z nepochopení této skutečnosti anebo naopak úmrtnostní či jiné poměry studované populace charakterizují autoři právě těmi rysy, které předem uvažovali při dopočtech a výpočtech jednotlivých ukazatelů.

Závěrem E. Piaseckí mj. píše: pokud jde o získávání demografických ukazatelů, je každá struktura zemřelých získaná z kosterních pozůstatků malých populací neřešitelnou hádankou. Populace je obvykle výběrová a chybí v ní děti (s. 38). A dále: Demografické analýzy o starých populacích neinformují, ale dezinformují. Tyto dezinformace pramení z toho, že výsledky demografické analýzy vyplývají z jejich předpokladů (s. 41). Jeho konstruktivní přístup k problematice je však patrný nejen z toho, jak důkladně svá tvrzení dokládá daty, ale především z toho, že pro poznání úmrtnostních poměrů v předstatistickém období navrhuje jiná adekvátní řešení: například používání souhrnných údajů pro určitá prehistorická období z rozsáhlejšího území (tím by se podstatně snížil vliv migrací). Dále navrhuje užití některých hodnověrnějších ukazatelů, které lze získat z kosterního materiálu, například trojici poměrů věkových skupin zemřelých (30-49 ku 50 a více, 18-49 ku 50 a více a 7-19 ku 20 a ví-





## Z á p i s

z jednání Komise pro historickou demografii při Mezinárodní unii pro vědecký výzkum populace (IUSSP), konané v Lutychu ve dnech 9. a 10. ledna 1987

První schůzka reorganizované Komise pro Historickou demografii se konala 9. a 10. ledna 1987 v Lutychu v sekretariátu Mezinárodní unie pro vědecký výzkum populace.

Z největší části se jednání zaměřilo na vytypování těch akcí, které Komise uskuteční v rámci svého čtyřletého programu pracovních a výzkumných priorit.

Dohodnutý program zahrnuje organizaci semináře, pravděpodobně v červnu 1988 na téma „Biologické faktory a populace v historii“, jehož spolusponsorem bude „Fondation Mérieux“. Ačkoliv definitivní program bude stanoven až v další fázi, byla navržena následující možná témata:

- Biologické komponenty plodnosti: nejvýznamnější determinanty plodnosti a studium meziporodních intervalů.
- Změny struktury úmrtnosti v období jejího poklesu (19. a 20. století).
- Časové a prostorové rozložení mortalitních krizí: vliv na opatření ve zdravotnictví.
- Péče o matku a dítě: úmrtnost a vadění.
- Výživa a úmrtnost.

Na doporučení svých předchůdců ustavila Komise dvě poradní podskupiny pro podporu oboru v Asii a v Latinské Americe, dvou oblastí mimo jeho tradiční centrum (Evropu a Severní Ameriku), kde lze v současné době pěstovat kvalitní historickou demografii. Nová Komise tento návrh přijala a nastínila další možný postup v tomto směru. Je v plánu uspořádat konferenci o historické demografii v Latinské Americe (v závěru roku 1988 nebo na počátku roku 1989) a uvažovalo se také s poněkud užším



seminářem na téma „Sociální struktura v historické Latinské Americe“. Byl zdůrazněn zvláštní zájem na vypracování programu kursů základů historické demografie zvláště uspůsobeného pro potřeby latinskoamerických pramenů a potřeb. Asijská poradní podskupina vyjádřila obdobné názory jako latinskoamerická podskupina.

Komise souhlasila, že bude spolusponsorem Letního zasedání Evropské university, které se bude konat v roce 1988 ve Florencii a bude věnováno problematice sňatečnosti a rodiny.

Komise se dohodla na možnostech spolupráce s ostatními komisemi IUSSP a s dalšími mezinárodními organizacemi a posoudila některé záležitosti týkající se zpracování a publikace Mezinárodní bibliografie historické demografie (International Bibliography of Historical Demography).

Komise také rozhodla, že předloží specifické návrhy na zasedání pro XII. Mezinárodní konferenci IUSSP, která se bude konat v roce 1989 v Nai Dillí.

#### Složení Komise:

Roger Schofield (Velká Británie - předseda), Jean-Pierre Bardet (Francie), Akira Hayami (Japonsko), John Knodel (USA), Héctor Pére-Brignoli (Kostarika) a David Reher (Španělsko).

Významné životní jubileum Dr Pavly Horské, CSc.

Dne 5. února 1987 se dožila historička PhDr Pavla Horská, CSc. šedesáti let. Narodila se v Praze a zde také vystudovala. Filosofickou fakultu University Karlovy ukončila v letech 1951-1952 jednak státní zkouškou z oboru dějepis-francouzština, jednak doktorátem z oboru československých a obecných dějin. Po ročním působení na filosofické fakultě ve funkci vedoucí knihovnického střediska nastoupila jako vědecká pracovnice do tehdejšího Historického ústavu ČSAV. Od roku 1970 až do svého odchodu do důchodu v roce 1984 pracovala v Ústavu československých a světových dějin ČSAV.

V počátcích své vědecké práce se Dr P. Horská zaměřila především na studium hospodářských dějin. Její první vědeckou prací byla studie "Hlavní otázky vzniku a vývoje českého strojírenství do roku 1918", na kterou později navázaly další o počátcích elektrizace Českých zemí a o vlivu tzv. druhé průmyslové revoluce na český průmysl. Postupně se však začala stále hlouběji zabývat problematikou sociálních dějin Českých zemí na přelomu 19. a 20. století. S poznáním, že pro pochopení celkových dějin 19. a 20. století je nutné poznat problematiku nejen politického, ekonomického, sociálního a kulturního, ale i populačního vývoje, jehož výzkum byl v české historiografii přerušen tragickým úmrtím Ludmily Kárníkové, stala se historická demografie postupně převládající složkou jejího badatelského zájmu. Svému původnímu zaměření však zůstala Dr P. Horská věrná natolik, že dále spolupracuje a Komisi pro dějiny závodů v ČSR při Ústřední škole ROH Antonína Zápotockého a s Komisí pro dějiny ČVUT při rektorátu ČVUT a autorsky se podílela nejen na nejnovější syntéze dějin ČVUT, ale i českého železářství.

Historickodemografický směr se významně projevil však již v polovině šedesátých let, kdy jubilantka zpracovávala materiál pro práci o vývoji středoevropské společnosti za průmyslové revoluce, v níž je značný význam pro celkový vývoj příkládaná prá-

vě populačnímu vývoji a jeho složité podmíněnosti vývojem sociálním a ekonomickým.

Dr P. Horská se postupně stále více soustředila na studium vzájemných souvislostí složek dějinného vývoje Českých zemí v 19. století. Do určité míry jí to umožnilo i zvládnutí nových metod historikodemografického výzkumu, s nimiž se seznámila na svých studijních pobytech v zahraničí a které úspěšně aplikovala a dále rozvíjela při výzkumu domácího pramenného materiálu. Tak zpracovala studie k vývoji plodnosti a sociální podmíněnosti demografické revoluce v Českých zemích, k problematice urbanizace. Přispěla rovněž ke studiu změn v úmrtnosti a její sociální diferenciaci. Ve všech pracích Dr Horské se vždy projevuje komplexní přístup, akcent na vyjasňování vzájemných složek dějinného vývoje a v neposlední řadě i komparace s ostatními evropskými zeměmi.

Výsledky svého výzkumu prezentovala Dr Horská nejen v odborném tisku, ale i na vědeckých konferencích v Československu a v zahraničí, a to jak na mezinárodních kongresech pořádaných Mezinárodní unií pro vědecký výzkum populací, tak na Mezinárodních kongresech historických věd. V současné době je Dr P. Horská nadále členkou Societé de demographie historique se sídlem v Paříži.

Je třeba se zmínit i o vědeckoorganizační činnosti jubilantky, alespoň pokud jde o její práci na poli historické demografie. Od roku 1964 pracuje trvale v Hlavním výboru Československé demografické společnosti při ČSAV (po řadu let byla místopředsedkyní společnosti, jejíž je ustavující členkou). V letech 1975-1983 vedla odbornou skupinu pro historickou demografii, která byla při této společnosti ustavena. V roce 1967 založila Komisi pro historickou demografii při Historickém ústavu ČSAV (dnes při vědeckém kolégiu historie ČSAV), jejímž tiskovým orgánem se stal sborník Historická demografie, který v letech 1967-1973 redigovala. Zároveň organizačně zabezpečovala konání několika vědeckých zasedání k vybraným aktuálním pro-

blémům historikodemografického výzkumu v Československu. Převážně z podnětu Dr P. Horské byla ustavena i skupina pro historickou demografii při Archivní správě MV ČSR, díky které se podařilo institucionálně zabezpečit historikodemografický výzkum předstatistického období moderními výzkumnými metodami v rámci Státního plánu základního výzkumu. První výsledky tohoto výzkumu byly publikovány v Actech demographica v roce 1981 a skupina dnes sdružuje řadu archivářů, díky jejichž obětavé práci se daří zaplňovat bílá místa v historickém výzkumu Českých zemí.

Dr P. Horská se dále věnuje jak organizační práci historikodemografického výzkumu, tak intenzivní badatelské činnosti, a to nejen na poli historické demografie. Přejeme jí do dalších let mnoho úspěchů v práci a pohody v osobním životě.

Redakční kolektiv



V ý b ě r o v á   b i b l i o g r a f i e  
prací PhDr. Pavly Horské-Vrbové, CSc. (do roku 1985)

a) Knižní

- 1) Hlavní otázky vzniku a vývoje českého strojírenství do roku 1918. Praha NČSAV 1959, 319 + 1 s., 28 s. obr. příl.
  - 2) Počátky elektrizace v českých zemích. Praha NČSAV 1961, 76 s.
  - 3) Český průmysl a tzv. druhá průmyslová revoluce. Praha NČSAV 1965, 78 s.
  - 4) Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost. Příspěvek ke studiu formování tzv. průmyslové společnosti. Praha Academia 1970, 223 (3) s.
  - 5) Dějiny Českého vysokého učení technického (část 1891-1918). Díl 1, sv. 2. Praha, ČVUT-SNTL 1979, s. 237-392.
- b) Studie a články
- 1) K otázce vzniku strojírenského průmyslu v českých zemích. ČsČH 2, 1954, s. 669-702.
  - 2) Ke vzniku a charakteru tzv. železničních besed v šedesátých letech 19. století v Praze. ČsČH 5, 1957, s. 108-136.
  - 3) K otázce vzniku české průmyslové buržoazie. ČsČH 10, 1962, s. 257-284.
  - 4) Počátky výroby spalovacích motorů v českých zemích. SDFVT 7, 1962, s. 195-209.
  - 5) Problém tzv. druhé průmyslové revoluce v dějinách techniky. SDFVT 8, 1963, s. 85-111.
  - 6) Contribution au problème de la deuxième révolution industrielle. Historica 7, 1963, s. 57-83.
  - 7) K otázce vztahu ekonomiky a populace v českých zemích v druhé polovině 19. století. Demografie 7, 1965, s. 344-351.
  - 8) Hospodářské a sociální dějiny 1848-1918 v české historiografii uplynulých let. Sborník historický 14, Academia 1966, s. 75-94.
  - 9) Česká otázka v Rakousko-Uhersku 1897-1914 ve světle zpráv francouzských zástupitelských úřadů. ČsČH 15, 1967, s. 449-460.
  - 10) L'état actuel des recherches sur l'évolution de la population dans les pays tchèques aux XVIII<sup>e</sup> et XIX<sup>e</sup> siècles. Annales de démographie historique 1967, s. 173-195.

- 11) Saská statistika z poloviny 19. století jako pramen pro srovnávací dějiny obyvatelstva střední Evropy v období rozvoje průmyslové revoluce. Historická demografie 1, 1967, s. 52-58.
- 12) Les enquêtes sur les différences régionales du développement économique comme une méthode des recherches de la démographie historique dans quelques travaux récents tchèques. In: Colloque de démographie historique, Budapest 23-26 septembre 1965. Budapest 1968.
- 13) La Démographie Historique en Europe Centrale. London, UIESP 1969, 5 s.
- 14) Podíl české politiky z přelomu 19. a 20. století na vztazích rakousko-francouzských. ČsČH 17, 1969, s. 760-772.
- 15) Pražský průmysl v druhé polovině 19. století. In: Pražský sborník historický 1969-1970. Praha 1970, s. 52-69.
- 16) Index břežnovských matrik z 2. poloviny 17. a 18. století. Historická demografie 5, 1971, s. 61-65, s. 1.
- 17) K otázce sociálně diferenciací historické demografie. ČsČH 19, 1971, s. 263-269.
- 18) Population de fait et population de droit dans les recensements autrichiens de la première moitié du XIX<sup>e</sup> siècle. Annales de démographie historique 1971, Paris 1972, s. 85-89.
- 19) Au sujet des différences interrégionales dans le développement démographique en Bohême. Annales de démographie historique 1971, Paris 1972, s. 353-361.
- 20) Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu. Historická demografie 6, 1972, s. 3-39.
- 21) Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652-1800. In: Acta UC - PhiloHist 1972, č. 3, Studie historica VIII, s. 81-100 (spoluautorka Eliška Čánová).
- 22) Pokus o využití rakouských statistik pro studium společenského rozvrstvení českých zemí v 2. polovině 19. století. ČsČH 20, 1972, s. 648-676.
- 23) K otázce rozdílů v sociálním vývoji jednotlivých oblastí Předlitavska na přelomu 19. a 20. století. In: Sborník k dějinám 19. a 20. století 1, Praha 1972, s. 36-48.
- 24) Statistiques autrichiennes de la fin du 19<sup>e</sup> siècle: source pour l'étude réciproque de l'évolution sociale et démographique. Historická demografie 7, 1973, s. 99-1935.
- 25) Urbanizační vlna v českých zemích na přelomu 19. a 20. století a některé aspekty vývoje rodiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století 2, 1974, s. 87-125.

- 26) Podíl urbanizační vlny z přelomu 19. a 20. století na vytváření životních podmínek pražské dělnické třídy. In: Etnografie dělnictva v (Národopisná knihovna sv. 14), Praha 1975.
- 27) Metody současné historické demografie pro analýzu archivních pramenů. Archivní časopis 26, 1976, s. 140-148.
- 28) Ekonomické cykly v českých zemích v letech 1878-1914. Hospodářské dějiny 1, 1978, s. 33-88.
- 29) K otázce hospodářské krize v českých zemích v letech 1900-1903. Sborník historický 25, 1977, s. 133-191.
- 30) On the problem of urbanization in the Czech lands at the turn of the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> centuries. Hospodářské dějiny 2, 1978, s. 259-294.
- 31) Představy české průmyslové buržoazie o hospodářské situaci Rakouska-Uherska v předvečer první světové války. Sborník k dějinám 19. a 20. století 5, 1978, s. 145-167.
- 32) K otázce užívání ukazatelů hospodářského růstu vypočítávaných v posledních desetiletích existence Rakouska-Uherska. Sborník k dějinám 19. a 20. století 6, 1979, s. 223-240.
- 33) Urbanizace v českých zemích v letech 1897-1914. ČSČH 27, 1979, s. 704-729.
- 34) Zeitgenössische Probleme der Sterblichkeitsstudiums der böhmischen Länder in der vorstatistischen Epoche. Anthropologie 17, Brno 1979, s. 79-81.
- 35) K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie. Demografie 22, 1980, s. 343-350.
- 36) La statistique de la première moitié du XIX<sup>e</sup> siècle et l'étude scientifique de la population de l'Europe centrale. In: Populatie si societate IV, Cluj-Napoca, Dacia 1980, s. 57-61.
- 37) Poznámky k otázce studia dlouhodobých populačních trendů na území ČSR. Acta demographica 4, Praha 1981, s. 15-59 (spoluautor Eduard Maur).
- 38) Zusammenarbeit der tschechoslowakischen Archivare auf dem Gebiet der Demographie. Historisch-demographische Mitteilungen 4, Budapest 1981 (spoluautorka Eliška Čánová).
- 39) Fécondité illégitime et marché matrimonial dans les pays catholiques du dix-septième au vingtième siècle. In: Marriage and Remarriage in Population of the Past. London 1981, s. 451-459.
- 40) Pokusy o investice francouzského kapitálu v českých zemích v osmdesátých letech 19. století. ČSČH 19, 1981, s. 205-227.
- 41) K otázce sociálního vývoje Českých zemí na přelomu 19. a 20. století. Sborník historický 29, 1982, s. 119-177.
- 42) Kategorie "samostatný" v rakouské statistice povolání (Příklad Českých zemí). ČSČH 30, 1982, s. 547-579.
- 43) K otázce struktury městské domácnosti na počátku 20. století. Historická demografie 8, 1983, s. 113-131 (spoluautorka Helena Helešicová).
- 44) K ekonomické aktivitě žepů na přelomu 19. a 20. století (Příklad Českých zemí). ČSČH 31, 1983, s. 711-743.
- 45) Několik poznámek k vývoji socioprofesionálního kódu rakouské statistiky povolání. Sborník k dějinám 19. a 20. století 9, 1984, s. 41-59.
- 46) Rozdíl v úmrtnosti mužů a žen z hlediska historické demografie. Demografie 27, 1985, s. 321-328.
- 47) Zemědělské obyvatelstvo českých zemí v 17.-19. století. Historická demografie 10, 1986, s. 177-189 (spoluautor Eduard Maur).
- 48) Historická demografie do roku 1985. Historický časopis 34, 1986, s. 403-423 (spoluautor Jan Havránek).
- o) Nekrology
- 1) Za Ludmilou Kárníkovou-Šmilauerovou. ČSČH 11, 1963, s. 839-840.
- 2) Za Lídou Kárníkovou. Dějiny a současnost 5, 1963, č. 9, s. IV.
- d) Bibliografie
- 1) Bibliografie české historické demografie za léta 1966-1967. Historická demografie 2, 1968, s. 92-95 (spoluautoři E. Maur, M. Bělohávek).
- 2) Bibliografie české historické demografie za rok 1971. Historická demografie 6, 1972, s. 96-99 (spoluautoři E. Maur, M. Bělohávek, P. Jančárek, J. Mezník).
- e) Redakční práce
- Historická demografie sv. 1 - 1967, sv. 2 - 1968, sv. 3 - 1969, sv. 4 - 1970, sv. 5 - 1971, sv. 6 - 1972, sv. 7 - 1973.

#### Z k r a t k y

ČSČH Československý časopis historický  
SDFVT Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky



#### K životnímu jubileu našeho spolupracovníka

Historik, zvláště je-li také trochu demografem, se až příliš často setkává s dimenzí času v lidském životě. Přes to jsme většinou překvapeni, když životní jubileum kolegy, s nímž nás po léta spojují stejné odborné zájmy a s nímž doufáme ještě dlouho spolupracovat, nás přinutí zhodnotit určitou etapu vědeckého vývoje osobnosti zahrnujícího i jistý časový úsek vývoje zkoumaného oboru.

PhDr. Eduard Maur, CSc., odborný asistent katedry československých dějin filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze se 1. dubna 1987 dožívá padesátí let. Počátky jeho zájmu o historickou demografii a také již i jeho podíl na vytváření této vědní disciplíny - před čtvrtstoletím ještě pro českou historiografii i demografii zcela nové - sahají do skupiny pro historickou demografii založené profesorem Václavem Husou. Není náhodou, že právě Eduard Maur po smrti profesora Husy převzal řízení této skupiny a že se stal i členem všech dalších pro podporu historikodemografického bádání v Československu postupně zřizovaných institucí. V Komisi pro historickou demografii VKH ČSAV i v odborné skupině pro historickou demografii Československé demografické společnosti při ČSAV je již po dlouhá léta expertem pro otázky pramenů, metody, metodologie a bibliografie historické demografie. Jako historik a vysokoškolský učitel českých dějin 17. a 18. století zařadil speciální přednášky o historické demografii do své výuky na filozofické fakultě UK. Příručka Základy demografie historické (1. vyd. Praha, SNP, 1976), kterou pro studenty vydal, se v rovné renomovaným učebnicím historické demografie vydaným ve Francii, Polsku, NSR aj., z nichž nejen čerpá podněty, sáz nýbrž je i doplňuje českou a středoevropskou problematikou historikodemografického bádání.

Výborná znalost metod a pramenů sařazuje Maurovy monografické historickodemografické studie k významným českým pracem tohoto oboru. Jsou to především články o populačních teoriích a o populační politice pozdního feudalismu, obsáhlá studie o demografické struktuře a o populačním vývoji Čech po třicetileté válce a řada dalších.

Historickodemografické výzkumy však sdaleka nevyčerpávají problematiku, které se Eduard Maur jako historik českých dějin až dosud věnoval. Účast na kolektivních přehledných pracích o československých dějinách, sájem o regionální problematice a pomoc výuce dějepisu na středních i vysokých školách je součástí rozsáhlé Maurovy vědecké činnosti, jak je patrné i z obsáhlé bibliografie jeho až dosud vydaných prací.

V oblasti historické demografie se Eduard Maur v současné době zabývá až dosud u nás málo probádaným problémem vývoje středověkých populací, jak ukazuje například jeho významná studie o průběhu morových epidemií ve 14. století v Čechách. Základní výzkum i témata monografických studií směřují v badatelské činnosti Eduarda Maura čím dále tím blíže k syntéze dějin obyvatelstva českých zemí v období pozdního feudalismu.

Blahopřání k životnímu jubileu Eduarda Maura vyjadřují tedy spolupracovníci i přání úspěchu v této jeho další vědecké práci.

Redakční kolektiv

V ý b ě r o v á b i b l i o g r a f i e  
prací PhDr. Eduarda Maura, CSc. (do roku 1986)

a) Knižní publikace a stati

- 1) Transyt towarów kupców wroclawskich przez Czechy do Norimbergi w latach 1540-1576. Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka 1964, s. 336-364. (Spoluautor J. Petráň)
- 2) Poddání točnického panství v druhé polovině 17. století. SAP XIV/1, 1964, s. 57-82, XV/1, 1965, s. 277-297.
- 3) K utužení feudálních vztahů na komorních statečích v době pobělohorské. Z českých dějin. Sborník prací in memoriam prof. dr. V. Husy, Praha 1966, s. 151-169.
- 4) Příměstí Chodové ve sporu se Švamberky (50.-70. léta 16. století). AUC, Phil. Hist. 1967, 3, s. 85-111.
- 5) Dějiny Československa v datech. Praha 1968. Část kap. VI a VIII (s. 123-159, 505-509).
- 6) Sociální aktivita českých poddaných za války o dědictví rakouské. AUC, Phil. Hist. 1969, 3, s. 35-70, 145-148.
- 7) Církevní matriky jako historický pramen (se svláštím sřetelen k historické demografii). SAP XX, 1970, s. 425-457.
- 8) Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. ČSČH XIX, 1971, s. 839-870.
- 9) Populační vývoj českých komorních panství v druhé polovině 17. století. AUC, Phil. Hist. 1972, 2, s. 9-79.
- 10) Český komorní velkostatek a trh v druhé polovině 17. století. SH XXII, 1974, s. 53-114.
- 11) Nepokoje na českých komorních panstvích - prolog k nevolnickému povstání roku 1680. SSH IX, 1974, s. 65-90.
- 12) La structure démographique de la Bohême après la Guerre de trente ans: quelques aperçus. HD 7, 1974, s. 29 - 98.
- 13) Merkantilistický populacionismus a kritika feudalismu. ČSČH XXII, 1974, s. 848-870.
- 14) K programu lidových hnutí v Čechách a na Moravě roku 1525. ČSČH XXIV, 1976, s. 209-243.
- 15) Vznik a proměny majetkového komplexu českých panovníků ve středních Čechách v 16. a 17. století. SSH XI, 1976, s. 53 až 63.
- 16) Geneze a specifické rysy českého pozdně feudálního velkostatku. AUC, Phil. Hist. 1976, 1, s. 229-258.



- 17) Český komorní velkostatek v 17. století. AUC, Phil. Hist. Monographia LIX, 1975, Praha 1976, 158 s.
- 18) Československé dějiny 1648-1781. Praha 1976 (2. vyd. 1983), Skriptum FF UK, 200 s.
- 19) Současný stav bádání o německé selské válce 1524-1526. ČSCH XXV, 1977, s. 215-245.
- 20) Protifeudální zápas na Podblanicku a válka o rakouské dědictví (1741-1748). Sborník vlastivědných prací z Podblanicka XVIII, 1977, s. 253-262.
- 21) Základy historické demografie. Praha 1978 (2. vyd. 1983), Skriptum FF UK, 194 s.
- 22) Václav Husa a studium třídních bojů. AUC, HUCP XIX, 1979, s. 7-37.
- 23) K otázce technického pokroku v českém železářství v 17. století. Rozpravy NTM v Praze 73, 1979, s. 41-63.
- 24) Přisečnické železářství v 17. století. Rozpravy NTM v Praze 79, 1980, s. 58-81.
- 25) Poznámky k otázce studia dlouhodobých populačních trendů na území ČSR. Acta demographica IV, Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období). Praha 1981, s. 15-59. (Spoluautor P. Horská).
- 26) Vývojové etapy českého feudálního velkostatku v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu. Hospodářské dějiny Economic History 7, 1981, s. 203-226.
- 27) K jednomu problému českého středověkého železářství. Rozpravy NTM v Praze 82, 1981, s. 26-45.
- 28) Rozklad nevolnického zřízení v českých zemích a období prvních pokusů o vnitřní reformy monarchie (1740-1781). Přehled dějin Československa I/2, Praha 1982, s. 319-374.
- 29) Die Manufakturperiode in der tschechoslowakischen Historiographie von 1970 bis 1979. Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 5, 1982, s. 343-377. (Spoluautor A. Spiesz)
- 30) Úvod do studia dějepisu II, Praha 1983, Skriptum FF UK, s. 79-82, 177-207. (Spoluautor J. Petráň a další).
- 31) Protirobotní bouře na přisečnickém panství v letech 1664 až 1665. Ústecký sborník historický 1983, Ústí nad Labem 1984, s. 219-228.
- 32) K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví. HD 8, 1983, s. 7-43.
- 33) Příspěvky k topografii středověkého železářství v českých zemích. Rozpravy NTM v Praze 89, 1982, s. 16-34.

- 34) Chodové - historie a historická tradice. AUC, Phil. Hist. Monographia XC, 1981, Praha 1984, 126 s.
- 35) K ekonomice výroby železa v českých zemích za vrcholného feudalismu (14. - 15. století). Rozpravy NTM v Praze 94, 1984, s. 222-231.
- 36) Historická demografie. Filologická metoda v historické vědě. In: M. Hroch a kol., Úvod do studia dějepisu. Praha 1985, s. 255-263.
- 37) Vrchnosti a poddání za třicetileté války. Polia historica Bohemica 8, 1985, s. 241-264.
- 38) K úloze církve v českém středověkém železářství. Rozpravy NTM v Praze 101, 1985, s. 23-35.
- 39) Beleški kon demografskiet razvoj na Čechija vo XVII-XVIII vek. Stopanskite, socijalnité i etničkite promeni na teritorijata na Jugoslavijska i Čechoslovačka od XVI do sredinata na XVIII vek. Skopje 1986, s. 129-140.
- 40) Morová epidemie roku 1380 v Čechách. HD 10, 1986, s. 37 až 71.
- 41) Československé dějiny v datech. Praha 1986, s. 154-156, 162-166, s. 168-169, 172-208.

#### b) Články

- 42) U kolébky Leninových závodů. Pravda, Plzeň, 14.10.1960.
- 43) Waldsteinská strojírna v Plzni. MZK I, 1962, s. 145-159.
- 44) K způsobu tvoření a splácení cen poddanských nemovitostí v 17. století a počátkem 18. století. Příspěvky k dějinám cen nemovitostí. FF UK, Praha 1963, s. 71-84.
- 45) "Zaniklá" ves Drslav na Tachovsku. Zpravodaj Místopláné komise CSAV 4, 1963, s. 315.
- 46) Poslední boj přídeckých Chodů. MZK III, 1964, s. 131 až 144 (Přetisk Tachovská Jiskra 1967, č. 10-14).
- 47) Z bojů podbrdských městeček o vymanění z nevolnické závislosti. MZK V, 1967, s. 133-142.
- 48) Dralavická epizoda z třídních bojů na Klatovsku. MZK VI, 1968, s. 208-213.
- 49) Boj Chodů u Přimdy za stará práva v letech 1525-1615. Sborník Muzea Českého lesa v Tachově 2, 1968, s. 1-8.
- 50) Založení vesnice Knížkovice. Vlastivědný sborník Podbrdská 2, 1968, s. 185-186. (Přetisk Obrázky z Berounska, Beroun 1967, s. 62-64).

- 51) Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání. HD 2, 1968, s. 72-83.
- 52) Rognonas de 1582 à 1789. Contribution à l'histoire agraire de la Basse-Provence. Cahiers du Centre d'Études des Sociétés méditerranéennes 2, 1968, s.193-233.
- 53) O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům. HD 3, 1969, s. 4-19.
- 54) Farní matriky v Čechách a jejich vývoj. Zpráva pro přátele rodopisu a heraldiky 1, Fizez 1969, č. 5-6, s. 75-90.
- 55) Problémy historické demografie. Vztah národních a regionálních dějin. Sborník materiálů ze semináře předsedů sekce historie v prosinci 1967, Socialistická akademie, Praha 1969, s. 46-53.
- 56) Západočeské protirobotní bouře za bavorské vlády 1741 až 1742. MZK VII, 1970, s. 106-122.
- 57) Panství Planá za války o rakouské dědictví. Sborník Okresního muzea v Tachově 4, 1970, s. 1-6.
- 58) Aktuální otázky historické demografie. Demografie 12, 1970, s. 315-316.
- 59) Církevní soupisy obyvatelstva v katolické a protestantské Evropě. HD 4, 1970, s. 4-18.
- 60) J.A.Komenský o populačních problémech. Demografie 13, 1971, s. 1-10.
- 61) Nové příspěvky k dějinám antikoncepce. Demografie 13, 1971, s. 64-68.
- 62) Protirobotní bouře na Loketsku roku 1742. MZK VIII, 1971, s. 121-125.
- 63) Historické správy o lidnatosti Čech a jejich hodnota. HD 5, 1971, s. 15-37.
- 64) Problémy stravy v současné francouzské historiografii. AUC, Phil. Hist. 1971, č. 1, s. 211-221.
- 65) Několik poznámek k metodice studia agrárních dějin střední a východní Evropy v období pozdního feudalismu. Historické studie 17, 1972, s. 203-206.
- 66) Vývoj matričního zápisu v Čechách. HD 6, 1972, s. 40-58.
- 67) Současný stav bádání o dějinách cen a mezd, (Přehled za období 1962-1971). ČSČH XXI, 1973, s. 45-72. (Spoluautor J. Petráň a kol.)
- 68) Odboj bzatří Schürerů ze vsi Falnova proti vrcholosti za francouzsko-bavorské okupace Čech roku 1742. Z minulosti Děčína 2, 1974, s. 307-317.
- 69) Srovnávací metoda a studium třídních bojů. AUC, Phil. Hist. 1974, 1, s. 35-42.
- 70) Populační teorie a populační politika v českých zemích za feudalismu. Demografie 16, 1974, s. 133-146.
- 71) Příspěvek k ohlasu německé selaské války v západních Čechách. MZK XI, 1974, s. 123-136.
- 72) Historická demografie a genealogie. Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze 4, 1974, s. 4-7.
- 73) La théorie de la population et la politique démographique dans les pays tchèques sous le féodalisme. Demosta 7, Praha 1974, s.91-100.
- 74) Německá selaská válka roku 1525 a české země. SVŠ 1974/75, s. 200-203.
- 75) Dvě kapitoly z dějin lidových hnutí v Čechách roku 1525. MZK XIII, 1976, s. 137-163.
- 76) Klassenkämpfe in Böhmen und Mähren 1525. Der deutsche Bauernkrieg und Thomas Müntzer. Vyd. M. Steinmetz, Leipzig 1976, s. 54-60.
- 77) Příspěvek k vývoji poddanského purkrechtu v pobělohorském období. Vědecké práce Zemědělského muzea 14, 1974, s. 51 až 61. (Vyšlo 1976).
- 78) Český pozdně feudální velkostatek a kapitalistické podnikání. SVŠ 1978/79, s. 77-79.
- 79) Tradice "selaských bouří" v ideologii českého národního hnutí. Husitský Tábor 2, 1979, s. 144-145.
- 80) Protifeudální hnutí na Chodsku kolem roku 1525. MZK XV, 1979, s. 155-171, 302.
- 81) Odboj nevolníků na panství Třebel roku 1678. Sborník Okresního muzea v Tachově 12, 1979, s. 17-21.
- 82) Zu einigen methodischen Fragen der historischen Demographie ( mit besonderer Rücksicht auf das Studium der mittelalterlichen Sterblichkeit). Antropologie 17/1, Brno 1979, s.75-77.
- 83) Z dějin sklářské výroby na Radnicku (Sklená Huť v 17.století). MZK XVI, 1980, s. 191-197.
- 84) Lidnatost Čech ve 14. století. Resumé. Mezinárodní vědecká konference Doba Karla IV. v dějinách národů CSSR. Materiály z plenárního zasedání a ze sekce historie. Praha UK, 1981, s. 140-141.
- 85) Historická demografie. Demografie 23, 1981, s. 15-17.



- 86) Příspěvek historického demografa k objasnění počátků lidového kačičství na Táborsku. Husitský Tábor 4, 1981, s. 101-106.
- 87) K třístému výročí nevolnického povstání v Čechách roku 1680. SVS 1980/81, s. 221-223.
- 88) Petice poddaného lidu. Sborník referátů ze 4. severo-českého symposia "Povstání poddaného lidu v roce 1680". Česká Lípa 1981, s. 249-263.
- 89) Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii. Demografie 24, 1982, s. 101-102.
- 90) Nová královská města v druhé polovině 16. století. Městské právo v 16. - 18. století v Evropě. Praha 1982, s. 19-25.
- 91) České dějiny 1648-1781 v naší historiografii posledního desetiletí. Polia historica Bohemica 5, 1983, s. 395-400.
- 92) Protifeudální hnutí v českých zemích od prvého robotního patentu do nástupu Marie Teresie. SVS 1983/84, s. 202-204.
- 93) Lidová hnutí v českých zemích za války o dědictví rakouské (1740-1748). SVS 1983/84, s. 263-265.
- 94) K předhistorii "Obrazů z okolí domažlického". MZK XX, 1984, s. 63-74.
- 95) "Selský rebel" v českém historickém vědomí 19. století. Myšlenkový vývoj Čechů, Slováků a Jihoslovánů od poloviny 18. století do buržoasní revoluce 1848-1849. Praha ÚČSSD ČSAV a ČSI ČSAV, 1985, s. 342-354.
- 96) Die bäuerliche Klassenkämpfe im Spätfeudalismus und ihre Stellung in der tschechischen traditionellen Historiographie. Bauern und bürgerliche Revolution. Berlin 1985, s. 35-40.
- 97) "Polská" teorie o původu Chodů. Okresní archiv Domažlice, VIII. výroční zpráva, Horšovský Týn 1986, s. 28-47.
- 98) K některým formám protifeudálního odporu poddaných v době pobělohorské. AUC, Phil.Hist. 1983, 2, s. 11-24, (vyšlo 1986)
- 99) Zemědělské obyvatelstvo českých zemí v 17. až 19. století. HD 10, 1986, s. 177-189. (Spoluautor P. Horská).

#### c) Edice

- 1) Prameny k nevolnickému povstání v Čechách a na Moravě v roce 1775. Praha 1975. (Spolueditor)
- 2) Prameny k nevolnickému povstání v roce 1680. Praha 1986. (Spolueditor)

#### Bibliografie

- 1) Bibliografie české historické demografie za léta 1966 a 1967. HD 2, 1968, s. 92-95 (ve spolupráci s M. Bělohávkem, P. Horskou, P. Jančárkem a J. Mezníkem).
  - 2) Bibliografie české historické demografie za rok 1968. HD 3, 1969, s. 113-116 (ve spolupráci s L. Dokoupilem, P. Jančárkem a J. Tywonikem).
  - 3) Bibliografie české historické demografie za rok 1969. HD 4, 1970, s. 113-119 (ve spolupráci s L. Dokoupilem a P. Jančárkem).
  - 4) Bibliografie české historické demografie za rok 1970. HD 5, 1971, s. 138-140 (ve spolupráci s P. Jančárkem a M. Skřivánkem).
  - 5) Bibliografie české historické demografie za rok 1971. HD 6, 1972, s. 96-99 (ve spolupráci s P. Horskou a M. Bělohávkem).
  - 6) Manufakturní období kapitalismu v českých zemích. Výběrová bibliografie literatury z let 1970-1979. Hospodářské dějiny-Economic History 11, 1983, s. 251-309.
  - 7) Bibliografie české historické demografie za léta 1972-1975. HD 8, 1983, s. 151-165.
  - 8) National population bibliography of Czechoslovakia 1945-1977, ed. J. Kouček, J. Podzimek, Praha 1984; část za historickou demografií.
  - 9) Bibliografie české historické demografie za léta 1976-1980. HD 9, 1985, s. 205-238 (ve spolupráci s L. Fialovou, P. Jančárkem, L. Nesládkovou a L. Paíkovou).
  - 10) Bibliografie české historické demografie za léta 1981-1984. HD 10, 1986, s. 213-245 (ve spolupráci s L. Fialovou, P. Jančárkem, L. Nesládkovou, B. Pitronovou a J. Paíkovou).  
Spolupráce na Bibliographie internationale de la démographie historique 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986.
- e) Životní jubilea a nekrology
- 1) Za Adolfem Zemanem. HD 10, 1986, s. 265-266.
  - 2) K nedožitým osmdesátinám prof. PhDr. Václava Husy, DrSo., člena korespondenta ČSAV. Univerzitní správy 1985/86, č. 10, s. 20-21.
  - 3) Za profesorem Josefem Kočíem. Univerzitní správy 1986/87, č. 3, s. 18-19.
  - 4) Životní jubileum Pavly Horské. Demografie 29, 1987, s. 71 až 72.

- f) Referáty, recenze a správy
- 1) Vědecké práce studentů (IX. studentská vědecká konference FF UK).  
Universita Karlova VI, 1960, č. 15-16, s. 3-4.
  - 2) J. Kašpar, Z nevolnických hnutí po třicetileté válce. MZK I, 1962.  
ČSČH XII, 1963, s. 555.
  - 3) Urbarse ślaske III, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963.  
ČSČH XII, 1963, s. 555.
  - 4) M. Baulant - J. Meuvret, Prix des céréales extraits de la Mercuriale de Paris (1520-1698), sv. 2, Paris 1962.  
ČSČH XII, 1963, s. 828.
  - 5) G. Walter, Histoire des paysans de France. Paris 1963.  
ČSČH XIII, 1964, s. 440.
  - 6) Recherches sur les campagnes françaises (Études rurales 13-14, 1964).  
ČSČH XIII, 1965, s. 123.
  - 7) J. Křivka, Zánik chmelařství na schwarzenberských velkostatech v 2. polovině 18. století. JSH XXIII, 1964.  
ČSČH XIII, 1965, s. 143.
  - 8) G. Hofmann, Soudis železných hutí a hamrů v Čechách v období feudalismu. Praha 1964.  
ČSČH XIII, 1965, s. 774.
  - 9) Začínají vycházet Dějiny Plzně. Rudé právo 23.3.1966.
  - 10) Actes du Colloque international de démographie historique. Liege 18-20 avril 1963.  
HD I, 1967, s. 48.
  - 11) Annales de démographie historique 1964-1966.  
ČSČH XV, 1967, s. 759-760; HD I, 1967, s. 48-49.
  - 12) M. Fleury - L. Henry, Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. Paris 1965.  
HD I, 1967, s. 46-47.
  - 13) J. Kašpar, Nevolnické povstání v Čechách roku 1680. Praha 1965.  
MZK V, 1967, s. 262.
  - 14) Magyarország történeti demográfia. Budapest 1963.  
HD I, 1967, s. 49.
  - 15) R. Mols, Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIV<sup>e</sup> au XVII<sup>e</sup> siècle. Louvain 1954-56, 3 sv.  
HD I, 1967, s. 47.
  - 16) M. Reinhard - A. Armengaud, Histoire générale de la population mondiale, Paris 1961.  
HD I, 1967, s. 46.
  - 17) O nové dějiny našich měst (Dějiny Plzně I - II, Plzeň 1965 - 1967; Dějiny Ostravy, Ostrava 1967)  
ČSČH XVI, 1968, s. 904-908 (spoluautor J. Havráněk).
  - 18) F. Schuster, Tachau - Pfrauemberger Heimat. Weiden/Opf. 1962.  
MZK VI, 1968, s. 345.
  - 19) K. Blaschke, Bevölkerungsgeschichte von Sachsen bis zur industriellen Revolution. Weimar 1967.  
ČSČH XVII, 1967, s. 113; HD 3, 1969, s. 106-108.
  - 20) E. Brillig, Zur Geschichte der Juden in Österreichisch-Schlesien 1640-1737. Judaica Bohemae IV, 1968.  
HD 3, 1969, s. 110.
  - 21) I. Mittenzwei, Der Joachimsthaler Aufstand 1525, seine Urgachen und Folgen. Berlin 1968.  
ČSČH 18, 1969, s. 121; MZK VII, 1970, s. 422-423.
  - 22) Przeszłość demograficzna Polski (Materiały i studia) 2, 1968.  
HD 3, 1969, s. 109.
  - 23) A. Verhulst, Les recherches d'histoire rurale en Belgique depuis 1959. Revue Historique 1968.  
HD 3, 1969, s. 109-110.
  - 24) Annales de démographie historique 1968, 1969.  
HD 4, 1970, s. 107.
  - 25) J. Béranger, Lytin et langues vernaculaires dans la Hongrie du XVII<sup>e</sup> siècle. Revue Historique 1969.  
ČSČH XVIII, 1970, s. 485-486.
  - 26) C.S.L. Davies, Les revoltes populaires en Angleterre (1500-1700). Annales E.S.C. 24, 1969.  
ČSČH XVIII, 1970, s. 484.
  - 27) G. Grüll, Der Bauer im Lande ob der Ens am Ausgang des 16. Jahrhunderts. Linz 1969.  
ČSČH XVIII, 1970, s. 637-638.
  - 28) Histoire biologique et société. Annales E.S.C. 24, 1969.  
ČSČH XVIII, 1970, s. 481-482; HD 4, 1970, s. 102-104.
  - 29) J. Hoffmanová, Vystěhovalectví z Polné do Severní Ameriky ve druhé polovině XIX. století. Havlíčkův Brod 1969.  
HD 4, 1970, s. 107.
  - 30) J.T. Noonan, Contraception, a History of its Treatment by the Catholic Theologians and Cannonists. Cambridge (M.) 1966.  
ČSČH XVIII, 1970, s. 481.



- 31) F. Bleich, Die wirtschaftliche Tätigkeit der Kommission zur Bekämpfung der Hungersnot in Böhmen und Mähren (1771-1772). VSWG 56, 1969. CSČH XVIII, 1970, s. 487.
- 32) Slovenské vystaňovalectvo. Dokumenty I - do roku 1918. Bratislava 1969. HD 4, 1970, s. 107.
- 33) J. Sveton, Vývoj obyvateľstva na Slovensku. Výber z diela k nedožitým 65. narodeninám. Bratislava 1970. HD 4, 1970, s. 109.
- 34) M. Šerák, Zalidnění Mladé Boleslavi v 17. století. Boleslavica 68, Mladá Boleslav 1969. HD 4, 1970, s. 108.
- 35) Z. Vávra, K významu populace v ekonomickém rozvoji. Praha 1969. HD 4, 1970, s. 106.
- 36) M. Vojtová a kol., Dějiny Československého lékařství I. Praha 1970. HD 4, 1970, s. 109.
- 37) Začiatky českej a slovenskej emigrácie do USA. Česká a slovenská robotnícká emigrácia v USA v období I. internacionály. Zborník statí. Bratislava 1970. HD 4, 1970, s. 106-107.
- 38) W. Kersseboom, Essais d'arithmetique politique. Paris 1970. CSČH XIX, 1971, s. 454-455.
- 39) Annales de démographie historique 1970 - Migration. CSČH XX, 1972, s. 417.
- 40) Český tereziánský katastr. AUC, Phil. Hist. 1972, 3, s. 127-130.
- 41) I. Gieysztorowa, Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII-XVIII wieku. KHM XIX, 1971. HD 6, 1972, s. 93-94.
- 42) I. Hlaváček, Neznámý český klášter doby lučemburské. SAP 1972. HD 6, 1972, s. 92.
- 43) A. Macák, Bibliografie historickovlastivědné literatury Plzeňska z let 1901-1960. Plzeň 1971. CSČH XX, 1972, s. 278.
- 44) H. Rubner, En Forêt de Bohême: immigration et emigration 1500-1960. AUC, Phil. Hist. 1972, 3, s. 131; JSH XLI, 1972, s. 120.
- 45) V. Bystrický a kol., Státní archiv v Plzni. Průvodce po archivních fondech, sv. 4, Praha 1975. MZK XIII, 1976, s. 254.
- 46) K. Dvořák, Humanistická etnografie Čech. Johannes Butzbach a jeho Hodoporce. Praha 1975. MZK XIII, 1976, s. 259.
- 47) Vědecká konference o významu díla Františka Palackého. CSČH XXV, 1977, s. 476-477.
- 48) W. Elliger, Thomas Münzer, Leben und Werk. Göttingen 1976. CSČH XXVI, 1978, s. 905.
- 49) V. Bystrický a kol., Státní oblastní archiv v Plzni. Průvodce po archivních fondech. Praha 1976. MZK XIV, 1978, s. 182-183.
- 50) L. Hüttl, Max Emanuel. Der blaue Kurfürst 1679-1726. Eine politische Biographie. München 1976. CSČH XXVI, 1978, s. 908-909.
- 51) A. Špiess, Štatúty bratislavských cechov. Dokumenty. Bratislava 1978. CSČH XXVI, 1978, s. 929.
- 52) Politické a sociálne zápasy na Slovensku v 17. a začiatkom 18. storočia. (Symposium Prešov 8.-10.11.1977). CSČH XXVI, 1978, s. 635-638.
- 53) Problematika manufaktúrného obdobia v dejinách Československa. Stručný záznam jednání symposia. Hospodářské dějiny-Economic History 3, 1979, s. 169-175.
- 54) Konference k dějinám obchodu na Slovensku. CSČH XXVII, 1979, s. 478.
- 55) K. Eichmeyer - H. Feigl - R.W. Litschel, Weils gilt die Seele und auch das Gut. Linz 1976. CSČH XXVII, 1979, s. 139.
- 56) J. Hejnic, Plzeňská latinská škola v období humanismu (1450-1620). MZK XIV, 1978. AUC, HUCP XIX, 1979, 1, s. 96-97.
- 57) H. Rebe, Das Problem Leibeigenschaft. Wiesbaden 1977. CSČH XXVII, 1979, s. 269.
- 58) Dokumente zur Geschichte des bäuerlichen Klassenkampfes 1525-1790 im Staatsarchiv Leipzig. E.H. Reich - M. Unger, Rostock 1978. Archivní časopis XX, 1980, s. 126.
- 59) M. Marešková, Společenská struktura Berdejova v 1. polovině XVII. století. Brno 1978. Demografie 22, 1980, s. 380-381.
- 60) M. Doskočil - Z. Jelínek - B. Urválek - P. Venclovský, 100 let speciální polygrafické výroby v Kolíně 1879-1979. Kolín 1979. SSH XV, 1980, s. 332-333.

- 61) J. Michalewicz, Elementy demografii historycznej. Materiały do wykładów, ćwiczeń i metodyki prac badawczych. Warszawa 1979.  
CSCH XXVIII, 1980, s. 940.
- 62) Problemi di Utilizzazione delle Fonti di Demografia Storica, Roma 1977.  
CSCH XXVIII, 1980, s. 616.
- 63) Hospodářské dějiny-Economic History 1 - 4.  
Demografie 23, 1981, s. 189.
- 64) J. Křivka, Nové osady vzniklé na území Čech v letech 1654-1854. Praha 1978.  
Demografie 23, 1981, s. 91.
- 65) E. Mendlová, Regesta diplomatica nec non epistolaris Bohemiae et Moraviae, pars VI. Indices. Praeae 1979.  
Zpravodak Místoplané komise ČSAV XXII, 1981, s. 121-132.
- 66) J. Michalewicz, Elementy demografii historycznej. Warszawa 1978.  
Demografie 23, 1981, s. 189-190.
- 67) P. Vašák, Metody určování autorství. Praha 1980.  
CSCH XXIX, 1981, s. 790-791.
- 68) Le fonti della demografia storica in Italia. I/1-2. Roma s.d.  
HD 8, 1983, s. 180-181.
- 69) A. Špiess, Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680-1780. Košice 1983.  
HD 8, 1983, s. 174-178.
- 70) D. Čapková, Myšlienka ľudskej aktivity v Komenského pojetí dějin. Praha 1983.  
Husitský Tábor 6-7, 1984, s. 517-518.
- 71) J. Janusová - O. Káňa, Památná místa naší vlasti. Praha 1982.  
Husitský Tábor 6-7, 1984.
- 72) Z novějších publikací k českému středověkému železářství. (M. Kreps, G. Hofmann, P. Bílková, J. Kořan, M. Roudný, V. Beránková, P. Spurný, E. Maur, J. Štoviček).  
Husitský Tábor 6-7, 1984, s. 519-520.
- 73) Kolokvium "Dějiny vědy a univerzit v Sasku v 18. a 19. stol." AUC, HUCP 1985, 1, s. 144-145.
- 74) Berühmte Leipziger Studenten. Leipzig-Jena-Berlin 1984.  
AUC, HUCP 1985, 1, s. 141-142.
- 75) J. Hejnic, Konvolut Šimona Schurera Falknovského. ČHM 1983.  
AUC, HUCP 1985, 1, s. 115-117.
- 76) M. Marečková, Společenská struktura Prešova v 17. století. Brno 1984.  
HD 9, 1985, s. 244-245.

- 77) Nad deseti svazky sborníku "Slováci v zahraničí".  
HD 9, 1985, s. 256-259.
- 78) Nehahefte Hochschullehrer der Karl-Marx-Universität Leipzig, Bd. 1-6, Leipzig 1982 - 1984.  
AUC, HUCP 1985, 1, s. 140-141.
- 79) Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 191. Martin 1984.  
HD 9, 1985, s. 253-256.
- 80) J. Pelant, Města a městečka Západočeského kraje. Plzeň 1984.  
HD 9, 1985, s. 251-253.
- 81) A.N. Čistozvonov, Genезis kapitalizma: problemy metodologii. Moskva 1985.  
CSCH XXXIV, 1986, s. 439.
- 82) J. Haubelt, Dějepisectví Gelasia Dobnera. Praha 1982.  
AUC, Phil. Hist. 1986, 5, s. 151-152.
- 83) G. Heinsohn - O. Steiger, Die Vernichtung der weisen Frauen. Herstein 1985.  
HD 10, 1986, s. 249-251.
- 84) Dvě západočeské metrologické příručky (G. Hofmann, Metrologická příručka. Plzeň - Sušice 1984; M. Bělohávek, Staré míry, váhy a peníze. 2. vyd., Plzeň 1985).  
MŽK XXII, 1986, s. 209.
- 85) V. Ledvinka, Úvěr a zadlužení feudálního velkostatku v předbělohorských Čechách. Praha 1985.  
CSCH XXXIV, 1986, s. 422-424.
- 86) J. Wolf, Abeceda národů. Praha 1984.  
HD 10, 1986, s. 256-259.

## Z k r a t k y

AUC	Acta Universitatis Carolinae
CSCH	Československý časopis historický
HD	Historická demografie
JSH	Jihočeský sborník historický
MŽK	Minulostí Západočeského kraje
NTM	Národní technické muzeum
SAP	Sborník archívniích prací
SH	Sborník historický
SSH	Středočeský sborník historický
SVS	Společenské vědy ve škole
HUCP	Historia Universitatis Carolinae Pragensis



Sesnam autorů příspěvků tohoto sborníku

- PhDr. Svatopluk Brouček, Ústav pro etnografii a folkloristiku  
 ČSAV, Praha
- Doc. Gintautas Česnys, cand. sci. med., Státní univerzita  
 V. Kapsukasė, Vilnius
- Doc. PhDr. Lumír Dokoupil, CSc., Pedagogická fakulta v Ostravě  
 Ivana Fířlová, Praha
- Ing. Milan Kučera, Český statistický úřad, Praha
- PhDr. Jaroslav Láník, Ústav československých a světových dějin  
 ČSAV, Praha
- Pavla Lutevská, Praha
- PhDr. Ludmila Nesládková, CSc., Pedagogická fakulta v Ostravě  
 Alena Skipalová, Čistěves
- Miloš Sládek, Okresní muzeum v Jílovém u Prahy
- Vladimír Srb, Praha
- Blanka Štěrbová, Moravské Prusy

O b s a h

	Strana
Úvod	
Články	
G. Česnys, Paleodemography of Iron Man in Lithuania	9
A. Fířlová, P. Lutevská, A. Skipalová, Příspěvek k léčení moru v pozdně středověkých Čechách (Na základě spisů Albíka z Uničova) .....	21
M. Sládek, Čeleď na třeboňských panstvích v polovině 17. století .....	51
B. Štěrbová, Vývoj snatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686-1910 .....	97
L. Dokoupil, L. Nesládková, Úmrtnost kojenců a mlad- ších dětí v Českých zemích na sklonku feudalismu	141
J. Láník, Vybrané demografické charakteristiky ně- kterých českých měst ve 2. polovině 19. století	159
V. Srb, Soupisy a sčítání Cikánů-Romů v Československu v letech 1947-1980 a odhady jejich počtu do roku 2000 resp. 2020 .....	189
M. Kučera, Foválečná sčítání lidu, domů a bytů v Československu (1946/47, 1950, 1961, 1970, 1980)	207
Materiály	
S. Brouček, Nad výzkumem českého etnika v zahraničí	237
Bibliografie české historické demografie v roce 1985	243
Recenze .....	255
Kronika .....	305

С о д е р ж а н и е

	С.
Вступление	
Статьи	
Г. Чеснис, Палеодемография железного века в Литве .	9
А. Фирлова, П. Лутовска, А. Скипалова, К вопросу лечения чумы в поздне средневековый период Чехии (По сочинению Альбики из Уничова) . . . . .	21
М. Сладек, Чехия тршебоньских поместий в половине 17 века . . . . .	51
Е. Штербова, Динамика брачности в приходе населен- ного пункта Новоседли-над-Нежаркой в 1686 до 1910 гг. . . . .	97
Л. Докоупил, Л. Несладкова, Смертность младенцев и детей младшего возраста в Чешских землях в конце феодализма . . . . .	141
Я. Ланик, Избранные демографические характери- стика некоторых чешских городов второй полови- ны 19 века . . . . .	159
В. Срб, Переписи цыган-ромов в Чехословакии в 1947-1980 гг. и оценка их численности до 2000 или 2020 гг. . . . .	189
М. Кучера, Послевоенные переписи населения, домов и квартир в Чехословакии (1946-1947, 1950, 1961, 1970, 1980) . . . . .	207
Материалы	
С. Броучек, Об исследованиях чешского народа за рубежом . . . . .	237
Библиография чешской исторической демографии 1985 г.	243
Рецензии . . . . .	255
Хроника . . . . .	305

C o n t e n s

	P.
Introduction	
Articles	
G. Česnyš, Paleodemography of Iron Man in Lithuania	9
A. Fířlová, P. Lutovská, A. Škipalová, Contribution to Plague Curing in Late Medieval Bohemia (On the Basis of the Tractates by Albík z Uničova)	21
M. Sládek, Domesticity in Třebonř Estates in the Middle of the 17 <sup>th</sup> Century . . . . .	51
B. Štěrbová, Development of the Nuptiality in the Locality of Novosedly nad Nežárkou, 1686-1910 .	97
L. Dokoupil, L. Nesládková, Mortality of Suplings and Younger Children in Czech Countries at the End of Feodalism . . . . .	141
J. Láník, Representative Demographic Characteristics of Some Czech Towns in the 2 <sup>nd</sup> Half of the 19 <sup>th</sup> Century . . . . .	159
V. Srb, Registers and Censuses of Gypsies-Romanies in Czechoslovakia in the Year 1947-1980 and the Estimation of Their Number up to the Year 2000 or 2020 . . . . .	189
M. Kučera, Post-War Censuses of People, Houses and Flats in Czechoslovakia . . . . .	207
Materials	
S. Brouček, On the Research of Czech emigration . . .	237
Bibliography of the Czech Historical Demography for the Year 1985 . . . . .	243
Reports and Reviews . . . . .	255
Chronicle . . . . .	305



Název Historická demografie II  
Editor Jaroslav Purš  
Vydavatel Ústav československých a světových dějin ČSAV  
Místo a rok vydání Praha 1987  
Počet stran 336  
Náklad 400

Rozmnoženo v Ústavu československých a světových dějin ČSAV

JEN PRO SLUŽEBNÍ POTŘEBU